

Telman Orucov

Zamanların mozaikası

Telman Orucov

Zamanların mozaikası: hadisələr və şəxsiyyətlər

İnsan dünyanı və yaşadığı cəmiyyəti dərk etmək üçün onu araşdırmağa, təhlil etməyə cəhd edir. Bu vaxt o, müqayisə metodundan istifadə etməklə, keçmişə baş vurur. Tarixdəki oxşar hadisələrə nəzər yetirir və onu qayğılandırان suallara cavab tapdıqda, hətta izah əldə etdiyinə görə, azacıq da olsa təskinlik tapır. Axı cəmiyyətin hansısa durumunu təhlil etmək üçün məlum formul, düstur, metod yoxdur. Tarix güzgüsündə hər kəs öz dövrünün, onu əhatə edən insanların, mühitin xüsusiyyətlərini seyr etməyə çalışır, tarixə kiçik bir bələdçilik müasir dünyanı tədqiq etmək vasitəsinə çevrilir. Mütəfəkkirlər isə özlərinin ideal axtarışlarında bəşəriyyətin tarixinə xüsusi diqqət verirdilər. Tarix özünün təbiətdəki kimi geniş-yoxuşlu mənzərəsi ilə geniş müşahidə imkanı yaradır. Qədim yunanlar düz yol çəkməkdən imtina etməklə, buna görə onlar belə yollar tikən qədim perslərə hətta gülürdülər, dərəyə, təpəyə burulan yolun təbiətin bir hissəsi kimi cazibədar olduğunu və bu seyrə yolçunu yormadığını əsas götürdükləri kimi, tarixin maraqlı, ziddiyyətləri ilə adamı heyran edən səhifələrini oxumaqla irəliləyən mütləq yolçusu da burada çox şeyi müşahidə edə, qiymətləndirə bilər.

Təsviri sənət əsərində biz gözəlliyə valeh olduğumuz, insan portretlərində isə ona məxsus daxili aləmi açmağa yönəldilmiş yaxmaları, cizgiləri seyr etdiyimiz kimi, tarixin nümunələrində də aydın gözə çarpan cəhətlərilə yanaşı, gizləndə qalan çalarları da üzə

çıxarmağa çalışırıq. Bu yolla biz, əslində tarixi hadisələrə və şəxsiyyətlərə hərtərəfli, tam əhatəli qaydada qiymət vermək istəyirik. Üzdə nəzərə çarpan hissə dərin müşahidənin yaratdığı öz tamına tabe olur.

Rəngkarlığa və ya heykəltərəşliyə bələd olmayan, səthi münasibət bəsləyən adam hansısa bir hissənin təsirinə uyub, mahiyyətdən baş açma bilmədiyi kimi, tarixə naşılıqla müraciət edənlər də hadisənin və şəxsiyyətin zahiri, az əhəmiyyətli cəhətlərini əsas götürür, ona görə də bu biliyi müasir həyata tətbiq etdikdə əsasən səhv nəticələrə gəlib çıxır. Ona görə də tarixin irsinə sadə seyrçi kimi deyil, onu tam və düzgün dərk etməklə yanaşmaq lazımdır.

Tarix həm də paradokslarla doludur, bu paradoksları ən görkəmli şəxsiyyətlərin, həqiqi qəhrəmanların və dahilərin fəaliyyətində, dünya baxışında da tapmaq mümkündür. Bizim eradan əvvəl V əsrin ikinci yarısında baş verən Peloponnes müharibəsində Afinaya «qızıl dövr» bəxş etmiş strateq Perikl şəhər-dövlətin əhalisini spartalılardan hücumundan qapalı divarlar vasitəsilə qorumaq istədi. Bu tədbir Perikl strategiyasının zəifliyini, bir qədər sonra isə tam yararsızlığını göstərdi, əhaliyə böyük ziyan vurdu. Şəhərdə başlanan taun epidemiyası sakinlərin, o cümlədən Periklin özünün həyatlarını itirmələri ilə nəticələndi. Afinanın azadlığına, siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına böyük töhfə vermiş bir adam müharibə sınağından uğurla çıxmağı bacarmadı. Nisbətən kiçik sahədə sıx əhali kütləsi taunun ölüm saçan gücünü daha da artırdı. Əsrin sonunda isə zəifləmiş Afina məğlubiyyətlə üzləşməli oldu.

Yaxud Böyük Kirdən sonra Persiya imperiyasının böyüməsində və inkişafında xüsusi xidmətləri olan I Daranın Avropaya keçib, Yunanıstanı işğal etmək planları baş tutmadı. B.e.ə. 490-cı ildə Afina yaxınlığında Marafon döyüşündə pers qoşunları darmadağın oldu. Herodotun yazdığına görə, afinalılar dənizə çatana qədər qaçan persləri təqib edir və öldürürdülər. Perslər gəmilərlə dəniz yolu ilə Afinaya çatmaq istədikdə, afinalılar barbarlardan əvvəl gəlib, şəhəri müdafiə etməyə tələsdilər. Barbarlar üzüb Asiyaya qayıtdılar. Təəssüf ki, I Daranın varisi olan Kserks də on il sonra Afinaya yürüşü təkrar etməyi qərara aldı. O, Afinanı tutub Akropoldakı çox sayda sitayiş yerlərini dağıtdı. Lakin Afina donanması Salamin adası yanında pers donanmasını məhv etdi, sonrakı məğlubiyyətlər də Persiya dövlətinin hərbi gücünü sarsıtdı, çar Kserks artıq Elladanı fəth etmək arzusundan əl çəkməli oldu.

Kserks başlanğıcda yunan torpağına ayaq basan anda Fermopil keçidində spartalı döyüşçülərin kiçik dəstəsindən ağır dərs almışdı. Çar Leonidin başçılığı altında 300 spartalı düşmənə qəhrəmancasına müqavimət göstərərək, Kserksin 150 minlik ordusunun qarşısını kəsdi. Yalnız bir yerli yunanın satqınlığı hesabına perslər Yunanıstan ərazisinə keçə bilməmişdilər. 300 spartalı düşmənə igidliklə müdafiə göstərərək həlak oldu, lakin tarixə, bu qəhrəmanlar insanlara öz topağı uğrunda ölümə getmək kimi görünməmiş ali bir mərdlik nümunəsi qoyub getdilər. I Daranın və Kserksin orduları ağır məğlubiyyətə düşər oldular, afinalılardan isə Marafon döyüşündəki qələbə şərəfinin, on il sonra isə 300 spartalıdan təkrarı olmayan cəsarət və igidlik triumfunun parlaq xatirəsi qaldı.

Makedoniyalı Böyük Aleksandrın sərkərdəlik məharəti, üç qitədəki əraziləri döyüşlə işğal etməsi, mübaliğəsiz demək lazımdır ki, özünə bənzər digər bir təkrarını tanımır. Belə bir hərbi düha heç də qüsurlardan xali deyildi, ömrünün son illərində o, yaxın adamlarının, özünün uydurduğu xəyanətindən şübhələnirdi. Şərqi təzim qaydalarına uyduğuna görə onu tənqid edən uşaqlıq dostu, onu Qranik döyüşündə qaçılmaz ölümdən xilas etmiş Kliti nizə zərbəsi ilə öldürmüşdü. O, gözəlliyi qiymətləndirməyi bacarırdı. Babilin möhtəşəm saraylarına və məbədlərinə valeh olmuşdu, lakin Persiya paytaxtı Persepolisdəki möhtəşəm Kserks sarayının yandırılmasına icazə vermişdi. Aleksandr öz ziyafətində iştirak edən attikalı qadın Taidanın, Afinanı məhvedici alovun dillərinə vermiş Persiya çarınının sarayını intiqam cavabı kimi yandırmaq barədə təklifini bəyənmişdi. Persepolis də Afina kimi viranedicilərin sərəncamına verildi. İstər Kserksin, istərsə də Böyük Aleksandrın şəhərləri mərhəmətsizcəsinə yandırması, vandalların Romadakı dağıdıcı əməllərindən çox-çox əvvəl törətdilmişdi, sonralar gözəl abidələri, məgər abidələri, tikintiləri məhv etmək kimi eybəcər hərəkətdən meydana gəlmiş termin olan vandalizm ilk nümunələri deyildimi? Maddi və mədəni abidələri məhv edənləri öz adı ilə adlandırmaq qəbahət sayılmalıdır?

Böyük Pyotr hakimiyyətə gəldikdə elə də böyük bir ərazisi olmayan Rus dövlətini qəbul edib, ölkədə Rusiya imperiyasını qoyub keçmişdi. O, ölkəsində elmin, iqtisadiyyatın, hərbi sənətinin və dənizçiliyin inkişafına böyük təkan vermiş, Sankt-Peterburq şəhərini salıb, onu paytaxta çevirmişdi. Lakin onun qəddarlığı da hədd tanımırdı, yaxın silahdaşı Menşikovu əsas ilə döyürdü, oğlu Alekseyi edam etdirmişdi. Böyük xərclərin öhdəsindən gəlmək üçün hər cür yeni vergi mənbələrindən istifadə edilirdi, hətta adamlar saqqal saxlamağa görə vergi ödəyirdilər. Karl Marksın dediyi kimi, o, Rusiyada «barbarlığı barbar metodlarla çıxarırdı».

Prussiyanın, sonra isə birləşdirilməsinə nail olduğu Almaniyanın uzun müddət kansleri olan Otto fon Bismark öz vətəninə böyük xidmətlər göstərmişdi, bununla yanaşı, militarizmi də ön plana çəkmişdi. Dünyanı qan dənizinə döndərməyə çalışan Hitler kimi caninin cəhdləri yoluna o, özünə məxsus qaydada daş döşəmişdi.

1868-ci il Meyci inqilabı Yaponiyanın iqtisadi, hərbi, siyasi inkişafında mühüm rol oynamışdı. Gənc imperator (mikado) Mutsihito ölkəsinin Avropa təcrübəsindən geniş istifadə etməsilə, feodalizmdən uzaqlaşmış, kapitalizmə keçməsinə, müasirləşməsinə şərait yaratmışdı. Bununla yanaşı, o, militarist Yaponiyanın təşəkkül tapmasının təməlini qoymuşdu. Bunun bəhrəsi kimi, Yaponiya 1941-ci ilin sonunda ABŞ-ın Pyörl-Harbor hərbi bazasına dəhşətli hücumla İkinci Dünya müharibəsinə daxil olmuşdu. 1945-ci ildə isə tarixdə yadellilərə tabeliyə nə olduğunu bilməyən Yaponiya ilk dəfə və ölkəni viran qoyan bir məğlubiyyətlə üzləşməli oldu.

ABŞ parlamenti Franklin Delano Ruzvelt ölkənin Böyük Depressiyadan çıxması sahəsində özünün «Yeni kursu» ilə böyük rol oynamışdı. O, yeganə şəxsdir ki, dörd dəfə ölkə prezidenti seçilmiş, İkinci Dünya müharibəsində alman natsizmi və militarist Yaponiyası üzərində qələbəyə sanballı töhfə vermişdi. Birləşmiş Ştatlar bu müharibədən ən yüksək iqtisadiyyata malik olan ölkə kimi çıxmış, fəvqəldövlətə çevrilmişdi. Belə bir

gölkəmli siyasi xadim əxlaq məsələlərində ümumi qaydalara o qədər də əhəmiyyət vermirdi, fiziki cəhətdən zəif olmaqla yanaşı, eşq macərələrindən heç də imtina etmirdi.

Bu misallar onu göstərir ki, ən böyük şəxsiyyətləri belə ideal insan səviyyəsinə qaldırmaq düzgün deyildir, onlar da bəşər övladına məxsus olan qüsurlardan heç də tamamilə azad ola bilmirlər. Bu qüsurlar onların böyük əməllərinə kölgə salmasa da, şöhrətlərinə heç də əlavə parıltı vermir. Belə paradoksları çox sayda sadalamaq olar.

Qədim Romada qəbirlər, onlar heç də bizim təsəvvürümüzdəkilərə bənzəmir, yandırılmış cəsədlərin külü doldurulmuş qabların saxlandığı çox mərtəbəli taxçalar idi, "kolumbari" – "göyərçin yuvası" adlanırdı. Çox sayda böyük şəxsiyyətlər sağlığında qartal, quzğun qiyafəsində olduqları halda, həyatdan getdikdən az sonra xırda göyərçinlərə, lap elə sərçələrə çevrilirlər. Onların əvvəlki heybətliliyinin azacıq xatirəsi də qalmır. Təlqin etdikləri qorxu, xof hesabına heybətli adlananların dəhşətdən xəbər verən şöhrəti, özləri o dünyaya köçdükdən sonra şaqren dərisi kimi qısalmağa, kiçilməyə, əslində yoxa çıxmağa başlayır.

Tarix insanları öz misallarından öyrənməyə çağırırsa da, çox vaxt buna nail ola bilmir. Böyük ingilis yazıçısı Bernard Şou isə məsləhət görürdü ki, tarixin dərslərindən dərs almaq lazımdır. Lakin bir həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, tarix öyrədə bilməsə də, ən azı, öyrənmək istəməyənləri cəzalandırmağı bacarır. Böyük Aleksandrın üç qitədə yaratdığı imperiya, yaradıcısının ölümü ilə parçalandı, ayrı-ayrı dövlətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. İşğallara imza atanların çoxunun aqibəti belə olur, onların imperiyasından əsər-ələmət qalmır. Napoleon özünün böyük hərbi istedadına, sərkərdəlik bacarığına arxayın olub, növbəti qələbəsinə də şübhə etmədən Rusiyanı da işğal etmək istədi və nəhəng şöhrət qazanmış Böyük Ordusunu da itirməklə ən ağır məğlubiyyətə düşər oldu. Lakin Napoleon kimi hərbi dühəsindən sonra da Avropanı, dünyanı qanlı müharibələrə cəlb edənlər heç olmazsa, onun başına gələnlərdən dərs götürmədilər.

Mütləq sağlam insan bədəni olmadığı kimi, diaqnostika elə inkişaf etmişdir ki, ən sağlam adamda da hansısa xəstəlik əlamətlərini tapmaq mümkündür, mələyə bənzər bəşər övladı da yoxdur, çünki insan onu əhatə edən mühitin, ən başlıcası sotsiumun təsiri altında dəyişir, onun xarakterində və psixikasında, davranışında təkamülün nəticəsi özünü büruzə verir. Mələklər isə heç vaxt dəyişməzlər, birdəfəlik malik olduqları təbiət heç vaxt onları tərk etmir, hətta mələyə bənzədilən insanlar isə şəraitin təsiri altında güclü dəyişikliyə məruz qalır, onun vaxtilə cazibədar görünən xüsusiyyətləri də çox keçməmiş yoxa çıxır. Yazıçı E. M. Remark adamların şüurunu inqrediyetlərlə dondurulmuş kolbasaya bənzədirdi, onlar beyinlərinə doldurulmuş fikirlərin, mülahizələrin daşıyıcısı rolunu oynayırlar. Şərait, mühit onların şüurunu, psixikasını istədiyi qaydada deformasiyaya uğradır, ona görə də yalnız az sayda adamlar şəraitin tabeliyindən uzaqlaşmağı bacarırlar.

Real həyatda və hətta tarixdə mütləq xeyir təcəssümlərini tapmaq çətindir və əslində qeyri-mümkündür. Əksinə, mütləq şərə xidmət edənlər vardır və onlar İblisə sitayiş etdiklərinə görə hətta öyünürlər də. Mütləq xeyirə, mütləq layaqətə gəldikdə isə bu xüsusiyyətlərin ölçü vahidi, hansısa bir etalonu yoxdur. Bəzən süni surətdə şişirdilən

şəxsiyyətlər müəyyən vaxt keçdikdən sonra əvvəlki heyranlıq obyektini itirir, onlara pərəstiş tamamilə yoxa çıxır, bunların yerini isə əvvəllər ört-basdır edilən şəxslərin tənqidindən, ifşasından, məhkum olunmasından yaranan, əslində onu bütünlüklə qəbul etməmək, bəzən hətta ona qarşı nifrətə yaxın bir münasibət bəsləmək reallığı meydana çıxır. Bütlər dağılmağa başlayır, ən azı üzərində qərar tutduqları uca pyedestali artıq onlar tərki etməli olurlar.

Ümumiyyətlə, tarixə bütlər panteonu, qalereyası kimi baxmaq da düzgün deyildir. Cavanlıqda gözəlliyi ilə öyünən qız ətrafa ehtiras qığılcımları yaydığı, hamını özünə valeh etməyə çalışdığı halda, yaşa dolduqda, qocaldıqda əvvəlki bahardan bu payız dövründə əsər-ələmət də qalmır, heyranedici füsunkarlıq və tərəvət təcəssümü bütünlüklə yoxa çıxır, onları digər adi qadınlardan, demək olar ki, heç nə fərqləndirmir. Sitayış edilən şəxsiyyətlər də çox vaxt belə gözəl qızlara bənzəyirlər, onlar da bir qədər sonra cazibədarlıq haləsini itirməyə başlayır və ya ondan bütünlüklə məhrum olurlar.

Bəzən öyünülən, iftixar hissi ilə əhatə olunan həmin yarım mifik və ya mifik şəxsiyyətlərin də digər cəhətləri ön plana çəkildikdə, əvvəlki sitayış haləsini hökmən itirmiş olurlar.

Yəhudilər öz mənşələrinin 12 tayfadan götürdüklerini iddia edirlər. Bunun üçün ən etibarlı mənbə kimi, Bibliyaya istinad edilir. Üç dünya dininin səmavi kitab saydığı bu əsərdə həqiqətən də, Yaqubun (İakovun və ya Ceykobun), onun digər adı isə İsraildir, 12 oğlundan tərəvət tayfalar İsrail xalqını əmələ gətirdiyi qeyd edilir. Həmin kitabı diqqətlə oxuduqda, onun oğlu Yusifdən (İosif və ya Cozefdən) başqa, digər oğlanları barədə verdiyi xarakteristika nəinki öyünmək üçün əsas vermir, əksinə, atanın dilindən onların əksəriyyəti haqqında qəbul edilməsi çətin olan, daha çox ar gətirən rəy meydana gəlir. Yaqub ölərkən oğlanlarına son sözlərlə müraciət edir və onların qüsurlarını heç bir ört-basdıra yol vermədən səciyyələndirir. Ata bildirir ki, böyük oğlu Reyven onun kənizi ilə intim yaxınlıq etmiş, Simeon və Levi isə silahlı basqınla zorakılıq törətmiş, xeyli adam öldürmüşlər. Bu iki qardaş bacısı ilə məhəbbət əsasında yaxınlıq etmiş başqa tayfadan olan oğlanın atasının, həmin tayfanın başçısının hər cür şərt əsasında onların evlənməsi barədəki xahişini rədd etmiş, buna yalnız tayfanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinin, körpə uşaqdan tutmuş qoca adama qədər hamısına sünnet olduqdan sonra (yəhudilər körpə oğlan uşağı 8 günlük olduqda ona sünnet edirlər), bu izdivaca razılıq verəcəklərini vəd etmişdi. Tayfa başçısı problemi dinc yolla həll etmək naminə bu ağır şərti qəbul etmiş, tayfada sünnet olunanların hamısı – bütün kişi cinsindən olanlar yaralarına görə xəstə yatağında olanda, qızın anadan bir qardaşları olan Simeon və Levi üçüncü günü onların şəhərinə hücum edib, sakinlərin hamısını qırmışdı. Onlar şəhəri qarət etmiş, bütün qadınları və qız uşaqlarını əsir götürmüşdülər.

Digər oğlu Cudeh barəsində deyilir ki, gözləri şərab içməkdən qan saçır, İsakar isə heç də eşşəkdən də yaxşı deyil. Den yol kənarındakı zəhərli ilan olacaqdır.

Ata sevimli oğlu Binyamini (Bencamini) qəddar canavara, Yusifi isə yaz guruna (kulana) bənzədir. Bencamin öldürdüyü qurbanlarını çeynəyib udacaqdır.

Yaqub onu da qeyd edir ki, Allah mənə görə sizə də xeyir-dua verir. Buradan görünür ki, Allah da onun oğlanlarını iyrenc qüsurlarına elə bir əhəmiyyət vermirmiş. Ata öz oğlanlarının eyiblərini söyləməklə, 12 tayfanın mənşəyinin əslində necə olduğunu göstərmişdi.

Bibliyada qədim yəhudiləri Babilə sürgünə qovan babilistanlılara nifrət yağdırılsa da, yəhudilərin özlərinin digər xalqlara qarşı qəddarlığına, qırğın törətmələrinə, qəribə də olsa, haqq qazandırılır. Hətta peyğəmbərlər çox asanlıqla yalana əl atırlar, qədim yəhudilərin liderləri öz məqsədlərinə çatmaq üçün bütün vasitələri məqbul sayır, qan axıtmaqdan, insanları kütləvi şəkildə məhv etməkdən çəkinmirlər. Kənan (Xanaan və ya Kanaan) torpağına yenidən sahib olmaq üçün yəhudi peyğəmbəri İosif Navin (Coşua) öz sələfi Moiseyin bu barədəki tapşırığına əməl etmək üçün hər cür qəddarlığa əl atmağa hazırdır. Bunun üçün o, İerixon şəhərini dağıtmağı, əhalisini qırmağı qərara almışdı.

Keşişlər yeddi dəfə şəhərin ətrafına dolandıqdan sonra İosif Navin adamlarına dedi ki, Sahib (Allah) şəhəri sizə vermişdir, şəhərdəki hər şey dağıdılmalıdır. Təkcə yəhudi casuslarına kömək etmiş fahişə qadın Rahaba və onun yaxınlarına aman veriləcəkdir. Qiymətli olan şeylərin hamısı Sahibə satmaq üçün götürülməlidir. Belə çıxır ki, Allah qırğına olan kimi, qərətə də icazə vermişdir. Axı İosif Navinə Sahibin ordusu kömək etmişdi. Sonra onlar şəhəri yandırdılar. Görünür, yəhudilərin köhnə vətənlərinə qayıtmaları üçün Allah digər tayfaları bütünlüklə məhv etməyə belə razı imiş.

Bədbəxt İerixon əhalisi onlara hücum edilən vaxt yəhudilərə heç bir pislik etməmişdi, tam günahsız idilər. Yəhudiləri ölkəsindən buraxmaq istəməyən Misir fironuna görə Allah misirlilərə dəhşətli bəlalar göndərmişdi. İerixonluları isə nədəsə təqsirləndirməyin özü belə çətin bir məsələ idi.

Müqəddəs kitab əgər tam ədalətsiz qaydada baş verən insan qırğınlarında adi hal kimi qiymətləndirirsə, onda tarixdəki digər dəhşətlərə, qan axıdılmasına da haqq qazandırmaq cəhdi mümkündür. Bəlkə də, belə haqsızlıqların əks-sədası bizim günlərə də gəlib çıxır. Bu misallar bir daha göstərir ki, keçmiş zamanda görkəmli şəxsiyyət hesab edilənləri heç də bütəldirməyə ehtiyac yoxdur. Dinlərə gəldikdə, onlar öz simvollarını, rəmzlərini yaradıb, onları sitayiş obyektinə çevirmək üçün hər cür vasitələrə əl atır, mif yaradıcılığı ilə məşğul olmaqdan da çəkinmirlər. Ona görə də müqəddəs kitablarda yazılan müddəaları sadələşməklə qəbul etmək dini fanatizmə yuvarlanmağa aparıb çıxarır. Çox təəssüf ki, din xadimləri bir çox hallarda xurafatın güclənməsinə rəvac verirlər. Dini fanatizm də inancdan daha çox xurafata yol açır, mövhumatın əsarətinə düşənlər dindən, daha çox öz qəbahətlərini, təfəkkür zəifliklərini ört-basdır etmək üçün istifadə edirlər. Qatı cinayətkarlar bəzən ən sərt din, əslində xurafat təbliğatçılarının çevrilirlər. İncə könlü, ruha aiddir, şüuru, təfəkkürü mövhumata təslim etmək isə inancın özünə xəyanət etməkdən başqa bir şey deyildir.

Ona görə də tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər barədə yazıları mütləq edənlər hər sətiri, hər sözü sırf həqiqət nişanəsi kimi qəbul etməməli, bayağı cəhətlərə uymamalı, səhv nəticələrə gəlməyə yol verməməlidirlər. Onlar hadisənin baş verdiyi şəraiti, əks mövqedə dayananların qüvvələr nisbətini, baş aktyorun məqsədlərini, hansı siyasətə üstünlük

verməsinə, şəxsi ambitsiyasını və ya ölkəsinin, xalqının ümdə vəzifə və ehtiyacları rəhbər tutduğunu, bunlara xidmət etmək meylini araşdırıb, son qənaətə gəlməlidirlər. Tarixi hadisəyə və şəxsiyyətə qiymət vermək üçün hadisənin baş vermə səbəbini və ya şəxsiyyətin fəaliyyət vektorunu bilmədən, araşdırmadan səthi qaydada yanaşmaq səhv nəticə çıxarmağa gətirib çıxara bilər. Axı insanlar kimi hadisələr də dövrün məhsuludur, onların üzərindəki zaman möhürünü seyr etmədən hadisələrin hansı qütbə aid olduğunu müəyyən etmək də çətin olur. Səriştəli tədqiqat əvəzinə zahiri xüsusiyyətlərə görə hadisəyə və şəxsiyyətə bu və ya digər dərəcədə nişan vurmaq tarixi öyrənməkdən daha çox, onu təhrif etməyə gətirib çıxarır.

Tarix – əsasən hadisələr və onlarda muhum rol oynayan şəxsiyyətləri təsvir edən bir zəncirvari mənzərədir. Hər bir hadisə keçmişlə əlaqədə olduğu, bəlkə də, birbaşa əvvəllər baş verənlərin davamı tək çıxış etdiyi kimi, keçmişin estafetini gələcəyə ötürməklə də məşğul olur. Onun həm də gələcəyə, yeni dövrə, mərhələyə təsir göstərmək imkanları olduqca böyükdür. Ona görə də öz övladlarını yeyən Kronosun adından götürülən xronika daim zamanı udmaqla məşğul olur, keçmişdən gəlib, indidən keçməklə gələcəyə ünvanlanır. Müasir insan özündə əcdadlarından, valideynlərindən gələn genləri daşdığı kimi, müasir həyat da açıq müşahidə oluna bilməsə də, hətta uzaq keçmişin də əlamətlərini, xüsusiyyətlərini ən azı ənənələr şəklində özündə gəzdirir. Müasir həyat, insanın gözləri başın qabağında yerləşib, irəli baxdığı kimi, gələcəyə boylanır, öz xüsusiyyətlərini ona götürməyə cəhd edir.

Tarix heç də yalnız təkcə böyük hadisələrin və faktların qeydə alındığı magistral yol deyildir, onların baş verdiyi dövrlərdə həm də, bəlkə də, çox sayda az əhəmiyyətli kiçik hadisələr də baş verir. Lakin onların irəli doğru gedişə bir təsir göstərmədiyini düşünmək də, hər bir zaman kəsiyinin mürəkkəbliyini inkar etməkdən, hadisələr toplumuna sxematik qaydada yanaşmaqdan xəbər verir. Ən böyük müharibələrdə belə, insan tələfatını və ya itkisini bildirən statistika ilə yanaşı, saya-hesaba gəlməyən faciələr- fərdə, ailəyə və ya bütöv xalqa aid olan bədbəxtliklər seriyası mövcud olur. Bu faciələr, bəlkə də, müharibələri təsvir etməkdə heç hansısa bir uyğun gələn fon rolunu da oynamır, lakin gənclərin həyatının döyüslərdə ot kimi biçilməsi, gəlinlərin ailə səadətinin şirinliyini dadmamış dul qalması, uşaqların yetim qalıb, atasız böyüməsi, yaşlı valideynlərin öz həlak olan övladlarının timsalında həyatı dayaqalarını itirməsi, salnamələrdə, ümumiyyətlə statistik göstəricilərlə müqayisədə kölgədə qalır. Milyonlarla insanın döyüşdə, arxada isə aclıqdan və ya soyuqdan həlak olması ən böyük faciə olsa da, müharibə barədəki tarixi sənədlərdə sərkərdələr barədə əfsanələrə daha çox yer verilməklə belə kütləvi faciələr nəzərdən qaçılır, guya axı onlar qələbə üçün elə bir əhəmiyyət daşıyır. Qələbənin ildönümü bayram edilən ölkələrdə sağ qalan veteranlara müəyyən ehtiram hissləri nümayiş etdirilir, onlardan daha artıq qələbənin çalınmasına xidmət göstərmiş həlak olanlar kütləsi isə yalnız ümumi bir sözlə yad edilir. Axı onların çoxu heç ailə qurmamışdılar, övladlarının dünyaya gəlməsinə sevinməmişdilər. Onlar adsız qəbirlərdə uyuyurlar, məşhur sovet mahnısında deyildiyi kimi, heç də ağ durnalara çevrilib göyə qalxmamışdılar.

Biz yazılı mədəniyyət abidələrinə böyük hörmətlə yanaşırıq, axı onlarda tarixi kitablar kimi əbədi, zamandan asılı olmayan dəyərlər öz əksini tapır. Sıxışdırılmış zaman onları səthə çıxarır və bu vaxt zamanın əbədiliyini hiss etməyə başlayırsan.

Tarixi hadisələrdən və şəxsiyyətlərdən bəhs edən kitablar, yazılar bizi daim ayıq olmağa, şər qüvvələrə qarşı mübarizədən çəkinməməyə çağırır. Biz həmin əhvalatlarda və faktlarda xeyirə qiymət verməyi öyrənirik. Xeyirin hər bir zəfərinə müasir həyatdakı uğurumuz kimi sevinməyə başlayırıq. Tarix bəşəriyyətin keçmişinə yönələn baxış, diqqət olmaqla yanaşı, minilləri əhatə edən zaman kəsiyində bizi düşündürən suallara cavab axtarmaq, öz maraq yangımızı söndürmək cəhdidir. Tarixi öyrəndikcə zamanların əbədi əlaqəsi ilə tanış olmaq, onu hiss etmək imkanı qazanırıq.

Nə qədər ki, bəşəriyyət mövcuddur, o heç də öz keçmişinə biganə qalmayacaqdır. Çünki keçmişi öyrənmə, dərk etmə gələcəyə olan yola, az da olsa, işıq salır. Gələcəyin bakirə səhifələrində də biz keçmişin izlərini görməyi bacarmalıyıq, çünki sabah dünənin və bu günün davamıdır, keçən günlərə söykənməklə öz mövcudluğunu daha dəqiq büruzə verə bilər. Ona görə də tarixə qısaca da olsa nəzər salmaq, ondan öyrənmək və nəticə çıxarmaq idrakın mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır. Təklif olunan yazı da məhz belə faydalı işə xidmət etmək vəzifəsinə, azacıq da olsa, girişməyə cəhd edir. Tarix xəzinəsi o qədər boldur ki, orada çox sayda incilər tapmaq mümkündür və onlar heç də bəzək əşyası kimi deyil, təfəkkür üçün xüsusi dəyər kimi istifadə olunmalıdır.

Tarixdən əvvəlki insan. İlk sivilizasiyalar

Bir neçə epoxaya bölünən daş dövründə insanlar daş alətlərdən istifadə etmiş, sonralar isə onlara metal ucluqlar əlavə etməklə təkmilləşdirmişdilər. Birinci epoxa paleolit (qədim daş dövrü) adlanır, sonra mezolit (orta daş dövrü) və nəhayət, neolit (yeni daş dövrü) gəlir. Neolitdə torpağın becərilməsi insan həyatına o qədər güclü təsir göstərir ki, bunu bəşəriyyət tarixində neolit inqilabı adlandırırlar.

Torpağın becərilməsi hesabına neolit dövrünün adamları tarixdə ilk dəfə öz yaşayışlarının təbii mühitini bilavasitə tələbatlarına uyğunlaşdırmağı bacardılar. Daş dövrünün adamları təbiətlə qırılmaz qaydada bağlı və ondan asılı idilər, çünki yalnız təbii məhsulları istehlak edirdilər. Neolit epoxasında isə artıq istehsal edən bir təsərrüfat meydana çıxır. Bu isə izafi ərzaq əldə edilməsi, yeni əmək alətlərinin meydana çıxması və oturaq yaşayış məskənlərinin tikilməsi ilə müşayiət olunur. Bu dövr yeddi minillik ərzində davam edir, Mesopotamiya, Misir, Çin, Yaponiya və qədim Amerika mədəniyyətlərinin bu vaxt maddi və mənəvi əsasları qoyulur. Bizim eradan əvvəl III minillikdə Mesopotamiyada və Misirdə yazı meydana gəlir.

Qədim daş dövrünün sonlarında insanlar Yer kürəsinin, demək olar ki, bitki ilə örtülmüş bütün səthini məskunlaşdırmışdılar. Torpağı becərmək isə buzluqlardan uzaq

olan ərazilərdə başlandı. Beləliklə, neolit inqilabının ocaqları Yaxın Şərq, Mesopotamiya, Misir və Aralıq dənizinin şərqisi oldu. Torpağın becərilməsinə b.e.ə. VIII minilliyinə qədər Yaxın Şərqdə başlandı, bu vilayət «məhsuldar yarımaya (hilal)» adlanırdı. Demək olar ki, eyni bir vaxtda Şərqi Asiyada, Meksika və Peruda da torpağı becərildilər. Belə bir hipoteza da mövcuddur ki, əkinçilik məhz isanların və heyvanların uzun müddət bir-birilə yanaşı yaşadıqları ərazilərdə təşəkkül tapmışdır.

Qədim daş dövrünün insanları əmək alətləri, silah, paltar istehsal olunan materiallar barədə geniş bilik qazanmışdılar. Bu biliklər onlara digər növ qida əldə etməyin yeni mənbələrini və ov üsullarını tapmaqda kömək edirdi. Ovçular və qida yığanlar öz məskənlərini, ətraf mühiti öyrənirdilər ki, orada bitki və heyvan mənşəli yeni qida növləri tapsınlar. Bu isə qidanın bol olduğu yerlərdə oturaq həyata keçməyə şərait yaradırdı. Məsələn, «məhsuldar hilal» rayonunda iri dənli olan dənli bitkilər bitirdi. Onların mədəniləşdirilməsi məhz dənli bitkilərin bol olduğu yerlərdə baş verirdi.

İnsanların torpağa səpdikləri ilk bitkilərin toxumu buğda və arpa idi. Mədəni bitkilər yabanılardan fərqlənirdi, çünki icad edilmiş sortlar insanın müdaxiləsi olmadan böyüyə bilmirdi. Mədəni bitkilərdə dən sünbüllərdən dağılmırdı, bunun hesabına götürülən məhsul çoxalır. İnsanlar yığılmış taxılı saxlayıb, sonra torpağa səpdikdə tarlaların becərilməsində həlledici addım atıldı. Ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə dənli bitkilərin növləri də müxtəlif idi. Məsələn, Çində mühüm kənd təsərrüfatı bitkisi kimi düyü becərilirdi. Mərkəzi Amerikada isə qidanın vacib komponenti qarğıdalı idi. Avropada buğda, arpa, yulaf, mərçi və noxud becərildilər.

Adamlar ayrı-ayrı vəhşi heyvanları artıq öldürmür, çoxalmaq üçün saxlayırdılar. Hasarlanmaqla edilən ov vaxtı heyvanlar tələyə düşdükdə, onları əhilləşdirirdilər. Keçi və qoyun saxlanılmasına başqalarından əvvəl Persiyada və Anadoliyada b.e.ə. VII minilliyin əvvəllərində başladılar. Yəqin ki, adamlar daha mülayim təbiətli və məhsuldar heyvanlara üstünlük verirdilər. Donuzu isə xeyli artıq yem tələb etdiyinə görə çox miqdarda saxlamırdılar.

Heyvanların və bitkilərin əhliləşdirilməsində, mədəniləşdirilməsində insanlar onları öz tələbatlarına uyğunlaşdırırdılar, bu vaxt həm də öz fəaliyyətlərini dəyişdirirdilər. Ov və qida yığmaq dövründən sonra əkinçilik dövrü gəldi. Qarışıq kənd təsərrüfat fəaliyyəti dövründə adamlar əkinçilərə və maldarlara bölündülər, onlar yeni mədəniyyətlər yaratdılar. Beləliklə, ilk sivilizasiyalar yarandı. Əmək bölgüsü meydana gəldi, ağır işlərin öhdəsindən isə artıq bir ailə gələ bilmirdi. Bütün icmanın iştirakı ilə suvarma sistemləri yaradılırdı, bu isə kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinə səbəb oldu. Daş dövründə ilkin məskənlər və ovçuların dayanacaqları əkinçilərin kəndlərinə çevrildilər və bu yeni tip məskunlaşma Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində meydana gəldi. Neolitin inkişaf etmiş mədəniyyətlərində yüz və hətta min sakini olan iri şəhərlər yarandı. Artıq qədim dövrlərdə yaşayış məskənləri möhkəmləndirilirdi. Kəndin ətrafında adətən xəndək qazılır və divar yüksəldirdilər. Bibliyada təsvir edilən qədim İerixon şəhəri belə qalın və hündür divarla əhatə olunmuşdu.

Əkinçilərin yaşayış yerlərində fərqli sosial sistemlər mövcud idi. Həm də əməyin ixtisaslaşmasının bir neçə mərhələsi başlandı, sənətkarlar daşı və metalı emal edir, dulusçuluq qabları hazırlayırdı, digər adamlar isə qida əldə edirdilər. Onlarla adamın yaşadığı evlərdə əsasən qan qohumları məskunlaşırdı. Onlar hələ torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti tanımırdılar. Başlanan müharibələr əkinçilərin sosial münasibətlərində daha çox dəyişikliklər əmələ gətirdi. Mülkiyyət yaranmaqla onun ələ keçirilməsi, çoxaldılması problemləri də meydana gəldi. Onlar isə spesifik hərbi təfəkkürün inkişafına şərait yaratdı. Sənətkarlar insanın insanla mübarizəsi üçün silah və texniki vasitələr düzəldirdilər. B.e.ə. III minillikdə sosial həyatdakı fərqli dəyişikliklər çar hakimiyyətinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Əvvəlki bərabər hüquqlu cəmiyyət dini və siyasi hakimiyyətlərin birləşməsi hesabına mütləq monarxiyaya çevrildi. Mesopotamiyada çarlıq Şumer dövlətləri ərafında formalaşdı.

Torpağın becərilməsi iri icmaların yaranmasına səbəb oldu, çox artan var-dövlət hesabına onlardan şəhərlər meydana gəldi. Tezliklə cəmiyyət kübarlara, azad adamlara və qullara bölünməyə başladı.

Neolit epoxasında təkcə təsərrüfatçılıqda deyil, dində, incəsənətdə də dərin dəyişikliklər baş verdi. Bütprəst dində bir-birindən prinsipial qaydada fərqlənən iki inanc tipi formalaşdı. Köçəri çobanlar erkək heyvanın, çox vaxt öküzün gücünü təcəssüm etdirən allaha sitayiş edirdilər. Əkinçilərdə isə əksinə, ev, ocaq, toxum və münbit torpaq, qadın obrazındakı məhsuldarlıqla rəmzlənirdi. Kişi-allaha ibadət əvəzinə, Böyük Ana haqqında anlayış meydana gəldi. Mesopotamiyada İştər, Misirdə İside belə ilahələr idi.

Neolit epoxasının əsas nailiyyətləri daşın yeni üsulla emalı, dülgər və dulusçuluq sənətləri, keramikanın yandırılması və metalların emalı idi. Bəzək əşyaları, bıçaqlar, qab-qacaq və baltalar düzəldilirdi.

B.e.ə. III minilliyin başlanğıcında Mesopotamiyada, Misirdə və Ön Asiyada metalların emalı artıq inkişaf etmişdi. Qalay və mis əlavə etməklə adamlar bürünc əldə edirdilər. Yeni materialların kəşfi Aralıq dənizi rayonunda ticarətin inkişafına şərait yaratdı, bazar isə şəhər-dövlətlərin malları hesabına böyüyürdü.

Neolitin sonunda, maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksəlişi dövründə yazı meydana gəldi. Onun yayılmasının mərkəzi yüksək inkişaf etmiş Şumer şəhər-dövlətləri oldu. Onlar gil lövhələrdəki işarələrdə əşyaların qabarıq təsvirindən istifadə edirdilər. Sonralar isə işarələr artıq konkret əşyanı deyil, müəyyən anlayışları təsvir edirdi. Zaman keçdikcə, işarələr daha mücərrəd xarakter daşımağa başladı.

Köhnə Dünyanın məskunlaşması Şərqi qərb hissəsindən başlamaqla, mənəvi mədəniyyət Yunanıstan vasitəsilə Mərkəzi Avropaya yayıldı. Bəzi tayfalar Aralıq dənizini keçib İtaliyanı və Şimali Avropanı məskunlaşdırdılar. Bu dövrdə Mesopotamiyada artıq yüksək inkişaf etmiş şəhər-dövlətlər var idi.

Mesopotamiya sivilizasiyaları

B.e.ə. III minilliyə yaxın Dəclə və Fərat çaylarının cənub hissəsində ilk sivilizasiya meydana gəldi, Cənubi Mesopotamiyaya yayıldı. Burada süni suvarma inkişaf edirdi. Bu vilayətlərin varlığı köçəri xalqları özünə cəlb edirdi, onlar iki çay arasına düşdükdən sonra oturaq həyat tərzinə keçirdilər.

Şümerlər Cənubi Mesopotamiyaya Şumer adını verməklə buraya ilk dəfə köçənlər idilər, yəni ki, onlar Mərkəzi Asiyadan gəlmişdilər. Onlar yerli əhali ilə qaynaşdı b.e.ə. IV-III minilliklərin kəsişməsində məlum olan sivilizasiyalardan ən qədimini yaratdılar. Burada ilk şəhərlər və yazı meydana gəldi. Ona görə də «Tarix Şumerdən başlayır» sözləri refren kimi səslənməklə, bu, ilk sivilizasiya yaradan bir xalqın xatirəsinə bəslənən ehtiram nişanəsi kimi qəbul edilir. Bu ərazidə Ur, Uruk, Leqaş, Kiş, Umma və Mari kimi kiçik şəhər-dövlətlər mövcud olmuşdu. Homerin məşhur eposundan iki min il qoca olan «Qılqameş haqqında epos» bu şəhərlərin bir-birilə düşmənçiliyindən bəhs edir. Urukdan olan Qılqameş özü kimi digər şəhər-dövlətlərin hökmdarları ilə mübarizə aparır. B.e.ə. 2330-cu illərə yaxın isə Mesopotamiyaya şimaldan semit çarı I Sarqon gəldi və Şumerin ağalığına son qoydu və özünün Akkad adlı iqamətgahını yaratdı. Bütün Şimali Mesopotamiya Akkad adlanmağa başladı. İki yüz il sonra Persiya körfəzindən Kiçik Asiyaya qədər uzanan Akkad çarlığı digər döyüşkən xalq olan Kutilər tərəfindən tutuldu, Şumer hakimiyyəti Ur sülaləsi ilə yenidən bütün Akkad çarlığına yayıldı. Sonra burada bir-birinin ardınca elamitlər və köçəri amoritlər gəldi. Axırıncılar Babil Fərat üzərində yeni paytaxt etdilər. Beləliklə, Şumerin 1500 illik tarixi başa çatdı.

Bu vaxt regionda iki iri dövlət – cənubda Babil çarlığı və şimalda isə Assuriya meydana gəldi. B.e.ə. XVIII əsrdə Babilin çarı Hammurabi ətraf əraziləri işğal edib, Persiya körfəzindən müasir Türkiyəyə qədər uzanan vahid geniş ərazidə çarlıq yaratdı.

Babilistanın idarəçiliyi, ticarəti və qanunları bütün bu əraziyə yayıldı. Babil dini dövlət dairəsindən şumer və akkad dillərini sıxışdırıb çıxardı. Hammurabi kodeksi dünyadakı ilk mükəmməl hüquqi sənəd, dövrün tələbini bütünlüklə nəzərə alan qanun toplumu - məcəllə sayılır. Məhz bu kodeks, dünyanın dörd tərəfinin çarı adlanan Hammurabini, onun öyündüyü mütləq hakimiyyətdən daha çox min illər ərzində bəşəriyyətə tanıtmışdır.

Hett dövləti qoşunlarının müdaxiləsindən sonra Babilistan dağıldı. Dəclə çayının yuxarılarında yerləşən Assuriya ən güdrətli dövlətə çevrildi. Çünki onun rəqibi olan Mitanni dövlətini hettlər məhv etmişdilər. Assuriyanın işğal müharibələri b.e.ə. XI əsrdə başa çatdı. Mərkəzi Anatoliyada ağalığ edən Hett çarlığının yığılması onların uğuruna kömək etmişdi.

B.e.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyada Yeni Assuriya çarlığı hökmranlıq edirdi. İsrail, İudeya və Babil də daxil olmaqla, çox dövlətlər onun vassallarına çevrildi. Lakin Yeni Assuriya çarlığı b.e.v. 689-cu ildə Babilə məhv etdi. Səksən il sonra midiyalıların və babillilərin mərkəz Nineviyanı tutması ilə Yeni Assuriya çarlığının taleyi bədbəxtliyə düşər olmağa başladı. Yeni Babil çarlığı da 100 ildən az yaşadı. Bu dövrün ən tanınmış çarı II Navuhadonosor idi. B.e.ə. 509-cu ildə Yeni Babilistanı çarlığını və onun paytaxtı Babilə Persiya çarı Böyük II Kir işğal etdi. Onun varisləri İnd çayından Qara və Xəzər dənizlərinə

qədər uzanan Kiçik Asiyanı, Misiri əhatə edən Persiya dünya imperiyasını yaratdılar. Lakin perslər Marafon döyüşündə və Salamin dəniz döyüşündə məğlub oldular. Böyük Aleksandrın İssa və Qavqamela yaxınlığındakı döyüşlərdə məğlub etdiyi Persiya çarı III Daranın ölümündən sonra (b.e.ə. 330-cu il) Əhəmənilərin Persiya dövləti artıq mövcud deyildi.

Mesopotamiya cəmiyyəti üç təbəqəyə: kübarlara, azad vətəndaşlara və qullara bölünürdü. Şəhərlərin sakinləri və kəndlilər azad vətəndaşlar zümərəsinə təşkil edirdi. Kübarlar isə yüksək vəzifəli dünyəvi məmurlar, kahinlər və hərbi xadimlər idi. Kənd əhalisi isə getdikcə daha da güclənən asılılığa düşürdü.

Üç yarım minillik ərzində Mesopotamiyada özünəməxsus və nisbətən vahid mədəniyyət formalaşdı. Bu ərazinin arxitekturası monumental tikililərlə - saraylarla, möhtəşəm məbədlərlə, hündür zikkuratlarla və güclü şəhər divarları ilə fərqlənirdi. Tikintidə əsasən çiy kərpicdən istifadə olunurdu. Sütunlara az rast gəlinirdi. Sonralar dua edilənlərin heykəlləri meydana gəldi. B.e.ə. I minilliyin başlanğıcında isə hökmdarların heykəlləri və relyeflər geniş yayılmışdı. Bu dövrdə divar rənglərinin əhəmiyyəti artır. Bunun üçün yandırılmış şirdən istifadə edilirdi, ilahə İştarnın mədədində və II Navuhadonosorun Babildəki sarayında belə bəzəklər çoxdur.

B.e.ə. III minillikdə Şumerdə yazının icad edilməsindən sonra Böyük Mesopotamiya sivilizasiyalarının ədəbi yaradıcılıq nümunələri meydana gəldi və onlar bizim dövrə gəlib çatmışdır. Bunlar Allahlar haqqındakı mifoloji tarixlər və hökmdarların igidliklərini tərənnüm edən epik şeir nümunələri, məbəd himnləri, dualar və cadulardır.

Alkad dilində söz yaradıcılığının ən yaxşı nümunələri şumer ədəbiyyatının mövzuarından və janrlarından istifadə edir. Qəhrəmanların igidliyini təsvir edən epik əsərlərlə yanaşı, buraya miflər, əfsanələr və xronikalar, həmçinin hökmdarların şərəfinə həsr edilmiş himnlər, dualar, zəburilər və cadu daxildir.

Şumerlərin icad etdiyi piktoqrafik yazı bəşəriyyət tarixində ən qədim yazı hesab olunur və IV minilliyin ortası, III minilliyin başlanğıcı ilə tarixlənilir. Ümumiyyətlə, Şumer öz sivilizasiyalarını yaratmaq üçün çoxşaxəli iş görmüşdü. Dəclə və Fərat üzərində kanallar tikildikdən sonra şumerlər səhranı inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı olan çiçəklənən dünyaya çevirmişdilər.

Onların idarəetmə sistemini yaratması məbədlərdə və çar saraylarında yazının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu dahiyənə icadı şumer məbəd məmurlarının xidməti saymaq olar, onlara ictimai işləri idarə etmək etibar olunmuşdu. Mühüm təsərrüfat işlərini qeydə almaq üçün çox tezliklə piktoqrafiya təkmilləşdirilmişdi. Yeni yazı gil lövhələrdə qamış çubuqları ilə nəqş edilmiş işarələrin formasına görə mixi yazısı kimi tanındı. Qədimdən qalmış lövhələrdə məbəd təsərrüfatı, icarə barədə müqavilələr, görülən işlərə nəzarət barədə sənədlər, daxil olan malların qeydə alınması barədə məlumatlar vardır. Bu lövhələr mixi yazısının inkişafına dair tarixi nəql edir.

Sonrakı mərhələlərdə şəkillərin üslublaşması baş verdi ki, bu da yazı prosesini sürətləndirdi. Sadələşdirilmə hesabına ayrı-ayrı simvollarından bir neçə dəfə istifadə etmək olurdu. Sonra onun daha da təkmilləşməsi baş verdi. Simvolların əşyaları və ya bənzər

anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başlandı. Beləliklə, simvolların bir neçə dəfə istifadə olunması hesabına işarələrin sayı üç dəfə azaldılaraq, 600-ə çatdırıldı. Misirdə isə müdriklik, hesablama və yazı allahı Tot yazını icad etdi və adamları hesablamağa və yazıya öyrətdi. Burada heroqliflər şəklindəki piktoqrafik yazıdan istifadə olunurdu. Əvvəllərdə hər bir heroqlif sözə və ya hətti bütöv anlayışa uyğun gəlirdi. Heroqlifləri papirusdan olan vərəqələr üzərində qamış çubuqlarla yazırdılar. İşarələr üfüqi qaydada sağdan sola yazılırdı.

Yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətlər sivilizasiyalara çevrildilər. İlk inkişaf etmiş mədəniyyətlərin meydana gəlməsi ilə bəşəriyyətin tarixi başlanır. Əvvəllər mövcud olan əkinçilik mədəniyyətlərindən fərqli olaraq, ilk sivilizasiya mərkəzləri çayların sahillərində meydana gəldi. Nil üzərində Misir çarlığı, Dəclə və Fərat çayları üzərində Mesopotamiya çarlıqları, İnd çayı üzərində hind çarlıqları, Huanho üzərində Çin çarlıqları yarandı. Əlbəttə, mədəniyyətin səviyyəsi bir sıra əlamətlərlə bağlıdır. Bunun mərkəzləri kimi şəhərlərin, ticarət və hakimiyyətin meydana gəlməsi, sosial təbəqələrə bölünmüş cəmiyyətdə dövlətlərin yaranması, ixtisaslaşma əsasında əmək bölgüsü, kommunikasiya vasitəsi kimi yazının yaranması və istifadə olunması, din, mədəniyyət və dil vahidliyi əsasında adamların mənəvi birliyinin formalaşması daxildir.

Qədim sivilizasiyalardan biri olan Misirdə kult arxitekturasının inciləri sayılan piramidalar tikdirilmişdi. Qədim və Orta çarlıqlar dövründə misirlilər öz hökmdarlarını piramidalarda dəfn edirdilər. İlk dəfə firon Cosef piramidada b.e.ə. 2600-ci ilə yaxın dəfn edilmişdi. Yeni çarlıq epoxasında (b.e.ə. 1551-1070-ci illər) artıq piramidalar tikilmirdi. Ən böyük piramida Gizada Xufu (və ya Xeopsun) piramidasıdır. Onun hündürlüyü 137 metrdir.

Piramida tikmək olduqca ağır iş idi, çünki əsasən primitiv əmək alətlərindən istifadə olunurdu, iri daş parçaları isə Nil çayı daşanda daş karxanasından su ilə tikinti yerinə gətirilirdi, sonra ağac tirlər üzərində dartılırdı. Beş tonluq bu bloklar torpaqdan tökülmüş platformalar vasitəsilə lazım olan yerə qoyulurdu. Daşlar o qədər məharətlə kəsilirdi ki, onların arasındakı boş məsafə 0,5 mm-dən çox olmurdu. Sarkafaq (yunanca «cəsədləri yeyən») fironun meyiti ilə piramidaya gətirilirdi və xüsusi kanalla sərdabəyə çatdırılırdı. Piramidanı qullar deyil, daşqın və quraqlıq vaxtı tarla işlərindən azad olan kəndlilər tikirdi. Piramida tikintisində iş görmək dini mükəlləfiyyət hesab olunurdu. Xalq bunu Yer üzərində allahın təcəssümü olan fironun naminə icra edirdi, çünki o, öləndən sonra da ölkəyə himayə göstərə bilərdi. İlahələşmiş fironun qeyri-məhdud hakimiyyəti həm ölkədə qaydanı, həm də kosmosla harmoniyanı təmin edirdi. Piramida kosmosun modeli idi və ciddi həndəsi formalara malik idi. Onun tikintisində «Qızıl kəşişmə», «Sirlil kvadrat» və «Müqəddəs üçbucaq» tətbiq olunurdu. Ölçülərdə sirlil rəqəmlər, xüsusən üçlük və dördlük mükəmməlliliyi rəmzləndirilməklə, mühüm rol oynayırdılar.

Misirlilər o dünyadakı həyata inanırdılar. Fironun öz ölümündən sonra göy qübbəsi boyunca uçduğuna güman edirdilər. Ölən fironu mumiyalaşdırır, beynini və daxili orqanlarını çıxarırdılar. Quru hava cəsədin konservləşməsinə kömək edirdi. Misirlilərin

təsəvvürünə görə, o dünyada da yer üzündə olduğu kimi, bir hissə çalışır, işləyir, digərləri isə hakimiyyətdən və var-dövlətdən istifadə edirlər.

Xeopsun piramidasının tikintisində, «tarixin atası» Herodotun yazdığına görə, yüz min adam bu işi aramsız olaraq görürdü, onlar yalnız üç aydan bir dəyişirdilər. Piramida tikintisi çox baha başa gəlirdi. Axı əmək alətlərindən başqa, tikintidə işləyənləri çörəklə, ərzaqla təmin etmək lazım idi. Xeops axırda belə bir binamusluq vəziyyətinə düşdü ki, pula çox ehtiyacı olduğundan, öz doğma qızını fahişəxanaya göndərdi və ona əmr etdi ki, bir qədər pul əldə etsin. Herodot bunları kahinlərin danışdıqları əhvalatlardan götürmüşdü.

Babil – qədim dövrün ən füsunkar şəhərlərindən biri olmaqla, II Nabuhodonosorun hakimiyyəti dövründə (B.e.ə. 605-562-ci illər) Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrildi. Onun paytaxtı isə – qədim dünyanın ən böyük paytaxtlarından biri idi. «Tarixin atası» Herodotun şəhadətinə görə, Babil təkcə çox iri şəhər deyildi, həm də bütün şəhərlərin ən gözəli idi. Onun içərisində çar sarayının və məbədin müqəddəs sahəsi olan iki divar yerləşirdi. Orada 100 min adam yaşayırdı, onların içərisində başqa ölkələrdən çıxmış çox sayda adamlar var idi. Bibiliyada bu, «Babil həngaməsi» kimi təsvir olunur.

II Nabuhodonosorun göstərişi ilə şəhər divarları nəinki böyüdülmüş və möhkəmləndirilmişdi, həm də bəzədilmişdi. İlahə İştara həsr olunmuş şəhərin şimal qapıları xüsusən öz dəbdəbəsi ilə seçilirdi, yüksək qüllələrdəki mavi emal çəkilmiş kaşılardan olan rəngli relyeflərdə fantastik heyvanlar təsvir edilirdi. Babilin çox sayda məbədləri və sarayları içərisində iki bina müasirlərini xüsusilə təəccübləndirirdi. Saraylardan birinin damında çiçək və ağacların əkildiyi geniş terraslar mövcud idi. Su qaldıran cihazların köməyi ilə bu bitkilər suvarılırdı. Bu, tarixə dünyanın Yeddi möcüzəsindən biri olan «asılı bağlar» (Semiralina bağları) kimi daxil olmuşdur. Digəri isə iri kvadrat piramida üslubunda pilləkənli, 7 mərtəbəli tikili (zikkurat) idi, onun hündürlüyü 91 metr idi. Bu tikilini Bibliyadakı Babil qülləsinin prototipi sayırlar. Babil gəmiləri Persiya körfəzindən Dəclə çayı ilə üzüb, Ərəbistan və Hindistan mallarını gətirirdilər. Karvan yolları Babil Aralıq dənizi sahilləri və Persiya ilə birləşdirirdi. Yunun, toxuculuq mallarının, taxılın, şərəbın, qiymətli və əlvan metalların, inşaat materiallarının gur ticarəti gedirdi. Babil həm də maliyyə mərkəzi idi.

Bir əsrə yaxın bir müddətdə Persiya dövləti də özünün qüdrətinin zirvəsinə və mədəniyyətin inkişafında yüksək dərəcəyə nail oldu. Bu dövrdə baş şəhərlər olan Suzada və Persepolisə saray binaları tikildi, onlar Persiyanın dünya ağalığını bədii formada əks etdirirdi. I Dara Suzanı paytaxt etmişdi, şəhər Assuriya çarı tərəfindən b.e.ə. 750-ci ildə məhv edildiyinə görə yenidən tikildi. Suza Perisiya dövlətinin ticarət mərkəzinə çevrildi. Burada Kiçik Asiyanı, Mesopotamiyanı və Persiya körfəzini birləşdirən mühüm yollar kəsişirdi. I Daranın sarayı şəhərin şimal hissəsindəki terrasda yüksəlirdi. Qəbul Sarayının salonunu üç sütunlu zal əhatə edirdi. Tavanı saxlayan 20 metrlik sütunların üstünü öküz başı şəklindəki kapitellər taclandırır. Sarayın divarlarını örtən şirli kərpiclərdəki relyeflərin ən mühüm motivi Dara ilə Misirdə olmuş «ölməzlər» qvardiyasının döyüşçüləri idi.

Persepolisdə isə çarlar baharın başlanğıcında Persiyanın ən böyük dini bayramı olan Novruzunu qeyd edirdilər. Bu vaxt icra edilən mərasimlərdə Persiya dövlətinin 30 ölkəsinin xalqları sədaqət nişanəsi kimi hökmdara qurban və fəxri hədiyyələr gətirirdilər. Şəhər funksiya cəhətdən müxtəlif olan iki hissəyə bölünürdü.

B.e.ə. V əsrdə Yunanıstanda, Olimpiyada Zevs məbədi ucalırdı. Olimpiya həm də idmanın beşiyi kimi məşhurdur. Tədrisən Olimpiya oyunlarının proqramı və gediş müddəti artdıqca, Olimpiya oyunları ümumyunan əhəmiyyəti daşımağa başladı. Onun xüsusi rolu ondan ibarət idi ki, hər cür çəkişmələrin əksinə, yunanlara öz mədəni birliyini saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verirdi, müxtəlif tayfalardan olan vahid xalqı formalaşdırmağa şərait yaradırdı. İlk Olimpiadanın b.e.ə. 776-cı ildə keçirildiyi güman edilir. Bu vaxtdan antik dövrdəki yunan tarixinin yazılması başlamışdır. Məhz onda yunanlar Olimpiyadadan Olimpiyaya olan dördillik tsiklik dövrün necə keçməsinin qeydiyyatını aparırdılar. Olimpiadanın qalibi olmaq ellin üçün ən yüksək şərəf idi.

Akropol isə Afinanın iftixarı idi. Perslər tərəfindən b.e.ə. 480-ci ildə dağıdılmış Akropolu bərpa edən Perikl yeni bir ümuməllin müqəddəs yeri yaratmaq fikrinə düşdü. Bu məbəd toplusu ümuməllin birliyi ideyasını ifadə etməli idi. Akropolun tikintisində məşhur heykəltəraş Fidi başçılıq edirdi. Bir məbəd istisna olunmaqla, Akropolun tikintilərinin hamısı b.e.ə. 449-421-ci illərdə yüksəldilmişdi. İlahə Afinaya həsr edilən Parfenon dori orderində olan sütunlarla tikilməklə, mərmərdən ucaldılmışdı. Onun daxili salonuna girişi Fidin yaratdığı ilahə Afinanın heykəli bəzəyirdi.

Assimetrlilik Akropolda müxtəlif allahların məbədlərini yerləşdirməyə imkan verirdi.

Antik eranın macərələri və icadları

Qədim Afina təkcə öz filosofları ilə deyil, həm də siyasi həyatın görkəmli islahatçıları ilə öyünə bilirdi. B.e.ə. VI əsrdə yaşamış arxont Solon öz islahatları ilə dövlət idarəetməsini yaratdı, bu idarəçilikdə Afina xalqının (demosun) bütün təbəqələri iştirak edirdi. Solon Xalq yığıncağını xeyli fəallaşdırdı, ona qanunvericilik funksiyasını, müharibə və sülh məsələlərini həll etmək sahəsində müstəsna hüquq verdi. Demokratik Dördüzlər Şurası və Xalq Məhkəməsi təsis etdi. Bu vaxtadək geniş yayılmış bir cəza növü olan borca görə qul olmağı qadağan etdi və torpağa görə borcları ləğv etdi. Afinalıları ərazi əlamətlərinə görə dörd filə böldü, onların hər biri vətəndaşların illik gəlirinə görə dörd dərəcəyə bölünürdü. İlk birinci iki təbəqənin nümayəndələri süvari qoşunda xidmət edir və yüksək vəzifələrə seçilirdilər, üçüncünün nümayəndələri ağır sırayı qoşuna çağırılır, dördüncünün isə yalnız Xalq yığıncağında səs verirdi, ancaq onlar silah almağa pul xərcindən azad idilər. Yəqin ki, Solonun siyasi, dövlət quruluşuna aid islahatları, Afina vətəndaşlarının orta və yoxsul zümrələrini dövlət idarəçiliyinə cəlb etməsi olmasaydı, heç Afinanın «qızıl dövrü» də mövcudluq hüququ qazanmazdı.

Antik dövrün ən məşhur simalarından biri isə Afinanın dövlət xadimi Perikldir. O, bir strateq kimi b.e.ə. 443-cü ildən 429-cu ildəki ölümünə qədər şəhər-dövlətə başçılıq etdi.

Onun idarəetməsi dövründə Afina çox inkişaf etmişdi. Onun ən böyük xidməti öz şəhərində demokratiyanın geniş tətbiq etməsi olmuşdu. Perikl Afinanın orta və yoxsul təbəqələrini dövlətin idarə edilməsinə cəlb etdi. Avropa tarixində ilk dəfə dövlətdə həqiqi demokratiya – xalqın hakimiyyəti meydana gəldi. Perikl vəzifəlilərin məsuliyyətini artırmaq üçün onlara maaş verilməsini tətbiq etdi. Lakin vətəndaşların siyasi hüquqlarına az adam malik idi, demokratiya şəhər əhalisinin heç də bütün yaşlı hissəsini əhatə etmirdi. Baş rolunu ali qanunvericilik orqanı olan Xalq yığıncağı oynayırdı, onda isə 315 min sakinədən yalnız 45 min iştirak edirdi. Vətəndaş cəmiyyətindən kənar qadınlar, meteklər (kənardan gələn azad sakinlər) və qullar qalırdılar.

Afinanın demokratiya təcrübəsindən geniş istifadə edən Romada isə hələ b.e.ə. 494-cü ildə pleybeylər (yoxsul təbəqə) Xalq yığıncağına öz nümayəndələrini – xalq tribunlarını seçmək hüququ əldə etmişdilər. Onlar vetonun köməyi ilə istənilən qanunun icrasını dayandıra bilərdilər və qanunvericilik təşəbbüsünə malik idilər. Lakin hakimiyyət patrikslərin (torpağa sahib olan aristokratiyanın) əlində idi, ali hakimiyyət orqanları – senat və magistraturalar məhz onlardan ibarət idi. Senat isə müharibə və sülh məsələlərini həll edir, maliyyə işlərini aparırdı.

Afina dövlətə xidmətdə qüsurulara yol verənləri ostrakizmə məruz qoyurdu. Ən sınılanmış dövlət xadimləri və qalibiyyətli sərkərdələr də bu və ya daha ağır cəzadan yayına bilmirdilər. Afinada yeni səsvermə qaydası – ostrakizm meydana gəldikdə Xalq yığıncağı iştirakçılarının yarısından çox səsini öz əleyhinə almış adamlar 10 il müddətinə şəhərdən qovulurdu. Siyasətçi Hipparx onun ilk qurbanı oldu. Bəzi dövlət xadimləri başqa ölkələrə qaçırdılar. Görkəmli dövlət xadimi Alkiviad b.e.ə. 415-ci ildə Siciliyaya yürüşün təşkilatçılarından biri olmuşdu. O, üzüb getməmişdən əvvəl allah Hermesin təsvirini qırıb dağıtmaqda ittiham edilmiş və edamdan xilas olmaq üçün Spartaya qaçmışdı. O, spartalılarla Persiya satrapı arasında Afinaya qarşı vasitəçilik etmişdi.

Afinada oliqarxlar dövlət çevrilişi etdikdən sonra Alkiviad Afina donanmasının komandanı, sonra isə strateq seçildi, lakin məğlubiyyətdən sonra hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Bu dəfə spartalıların qisasından xilas olmaq üçün Persiya satrapı Farnabazın yanına qaçdı, lakin satrap onu öldürməyi əmr etdi.

Hərbi xadim Femistokl Salamin döyüşündə Persiya donanmasını darmadağın etmişdi. Lakin intriqa nəticəsində onu dövlətə xəyanətdə ittiham edib, ölüm hökmünə məhkum etdilər. O, Persiya çarının yanına qaçdı və sonra özünü intihar etdi.

Qədim yunanların elmə ən böyük töhfəsi fəlsəfədir. Bu ölkədə fəlsəfə çiçəklənmə dövrünü yaşadı. Mifoloji təfəkkürdən əsl fəlsəfi, elmi təfəkkürə keçilməsi baş verdi.

Qədim filosofları kosmosun quruluşu, insanın məişəti və yeri məsələləri maraqlandırır. Naturfəlsəfə ilə yanaşı, etika da inkişaf edirdi. Belə ki, qanunlar artıq allahların vəhyi kimi hesab olunmurdu, onları müzakirə etmək və dəyişdirmək olardı. İnsan, dünya ilə qarşılıqlı əlaqəni düzgün anlamaq əsasında əxlaqi qaydada hərəkət edə bilər və etməli idi. İlk dialektika filosofu olan Zenon Eleyli əşyaların hərəkətinin və çoxluğunun mümkün olmaması barədəki təlimin həqiqiliyini sübut etməyə çalışırdı. Onun Axill barədə bir misalı məşhurdur: Axill ondan əvvəl hərəkətə başlayan tısağa çata

bilməz. Zenonun müəllimi Eleydən olan Parmenid ilk olaraq hissiyyatı və təfəkkürü birbirindən ayırmışdı. Yalnız axırıncı həqiqətə gətirib çatdıra bilər. Empedokl «Təbiət haqqında» poemasında dörd əsas element – od, su, hava, torpaq bərdəki təlimi inkişaf etdirmişdi. Elementar hissələrin birləşməsi və ayrılması hesabına hadisələr dünyası mövcud olur. Birləşmənin səbəbi – məhəbbət, ayrılmanın isə nifrətdir. Protaqor isə (b.e.ə. 480-415-ci illər) daha məşhur sofist idi. «İnsan hər şeyin ölçüsüdür» hikməti ona məxsusdur. Anaksaqor isə materiyanın strukturunu öyrənirdi, bütün cisimlər onlara bənzəyən çox kiçik hissəciklərdən ibarətdir. Günəşi, Ayı, ulduzları və meteoritləri o, ilahi qüvvə deyil, yanmış qızarmış daş kütlələri hesab edirdi.

Avropa ədəbiyyatında ilk görkəmli komedioqraf Aristofan onlarla əsərin müəllifi olmaqla, həyatı dərk etməkdə heç də filosoflardan geri qalmırdı, komediyadan siyasi silah kimi istifadə edirdi. Onun komediyaları müharibəyə qarşı etiraz və dinc həyat arzusunu ifadə edirdi. «Lisistrata» əsərində o, göstərirdi ki, qadınlar müharibəyə son qoymaq vasitəsinə icad etmişlər. Bu icad isə ondan ibarət idi ki, onlar ərləri müharibəyə son qoymayana qədər onlarla intim yaxınlıq etməyəcəklərinə söz vermişdilər.

Yunan qadını Sapfo (b.e.ə. VII əsrdə yaşamışdır) qədim dövrün ən məşhur şairəsi sayılırdı. Antik erada Platonun onun nəğmələri toplusuna yazdığı epiqramda deyilirdi: «Muzaların doqquz olduğu hesab edilir, lakin onlar çoxdur: axı Lesbos adasından olan Sapfo da muzaya çevrildi. Onunla birlikdə indi onlar ondur».

Sapfonun doqquz kitabından yalnız parçalar qalmışdır. Onların arasında şairənin qardaşına, qızlarına yazdığı şeirlər, nikah nəğmələri olan epitalamiyalar vardır. Sapfo əsasən başçılıq etdiyi kult birliyinə – fiasa müraciət edir. Afroditaya həsr olunmuş bu birlikdə qızlar ərə getməyə hazırlaşirdilər. Sapfonun şeirlərində məhəbbət və həsrət motivləri çoxluq təşkil edir, hadisələr parlaq və şən təbiət qoynunda baş verir. Şairənin düşüncəsində məhəbbət «ondan müdafiə» olunması mümkün olmayan şirin-acı əjdahadır.

Qədim yunan filosofları arasında Platon xüsusi yer tutur. Onun fəlsəfəsi Avropa mədəniyyətində dərin iz qoyub getmişdir. B.e.ə. 428-ci ildə Afinada anadan olan Platon gəncliyində Sokratın tələbəsi olmuşdu və onun görüşlərini öz əsərlərində nəql etmişdi. Sokratın b.e.ə. 399-cu ildəki ölümündən sonra Platon məşhur Meqar fəlsəfi məktəbinə yollanmışdı. Xeyli səfərlərdən sonra Afinaya qayıdıb, öz bağında akademiya adını alan məktəb açmış və orada pulsuz qaydada fəlsəfəni öyrətmişdi. O, öz təlimini 15 əsərində izah etmişdi. Onların hamısı dialoq şəklindədir. Platon Protaqorun insan haqqındakı məşhur tezisə əks çıxaraq, belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, insanın fikirlərinin və işlərinin ümumi ölçüsü əbədi ideyalarla qoyulur, Platona görə, ideyalar həqiqi reallıqdır. İnsan ideyanı dərk edə bilər və ya daha dəqiq deyilsə, onları xatırlaya bilər, belə ki, ölməz ruh anadan doğulan andan ideyalar dünyasında yaşayır. Bu ideyalar dünyasında ən yüksək fayda – xeyir, ləyaqətdir (müdrəklik, ədalət, ağıllıq, mərdlik), ləyaqətə isə ən ali davranış sənəti kimi istənilən adamı öyrətmək olar.

Platon siyasi quruluşun utopik idealını «Dövlət» dialoqunda yaradır. Platonun dövlətini filosoflar idarə edir, bu dövlət vətəndaşların mənəvi gücünə əsaslanır, lakin həm də dəqiq təbəqə bölgüsünə malikdir.

Antik dövrün ən böyük filosoflarından biri Aristotel (b.e.ə. 384-322-ci illər) idi. O, ensiklopediyaçı alim olmaqla, Litseyi və peripatetik məktəbini yaratmışdı. O, Platonun şagirdi, Makedoniyalı Aleksandrın isə tərbiyəçisi idi. Öz fəlsəfəsini inkişaf etdirərək, o, əvvəllər Platonun ideyaları barədəki nəzəriyyəsiindən çıxış edirdi. Lakin sonralar təcrübənin, materiya və real dünyanın formalarının dərk olunmasına müraciət edərək, Platonun əsərlərinin hərtərəfli tənqidinə keçdi. B.e.ə. 343-cü ildə Aristotel Makedoniyanın paytaxtı Pellağa dəvət edilib, 13 yaşlı Makedoniyalı Aleksandrın tərbiyəçisi işləməyə başladı. On iki il sonra o, Afinaya qayıdıb Litseydə məktəb yaratdı. Aristotelin bütün əsərləri həm ezoteriklər (şagirdləri üçün mühazirələr), həm də ekzoteriklər (hər kəsin öyrənə bilməsinə uyğun olan) – altı istiqamətə bölünür: Elmi məntiq (orqanon) – qanunlara və kateqoriyalara əsaslanırdı. Metafizika formanı və materiyanı öyrənirdi. Təbiət fəlsəfəsi, başqa sözlə, fizika ayrı-ayrı elmi fənlər üzrə tədqiqatla məşğul olurdu. Etika insanın ağıllı fəaliyyətini ali ləyaqət kimi qəbul edirdi. Siyasət bölməsində müxtəlif dövlət formalarının təhlili verilirdi. Poetikada faciə və eposun tərfi verilir.

Aristotel hesab edirdi ki, «Dövlət təbiətə görə mövcud olana məxsusdur və insan öz təbiəti etibarilə siyasi məxluqdur, dövlətdən kənarında yaşayan isə ya əxlaqi mənada inkişaf etməmiş məxluqdur, yaxud da fəvqəlbəşərdir». Sonra o, dövlətlə insanların qarşılıqlı münasibətini izah edərək qeyd edir ki, «Hər bir adamda təbiət dövlət birliyinə can atmaq hissi qoymuşdur... Ədalət anlayışı dövlət haqqındakı təəssüratla əlaqədardır, çünki ədalətin ölçüsünə xidmət edən hüquq, ictimai birliyin nizamlayıcı normasıdır».

B.e.ə. V-IV əsrlərində yaşamış Hippokrat qədim yunan həkimi olmaqla Koç adasında doğulmuş, 90 illik ömrünü Fessaliyadakı Larissada yaşamışdı. O, elmi təbabətin banisi, antik dövrün ən məşhur həkimi olmuşdu. Hippokratın təliminə görə, insanın sağlamlığı dörd bədən şirəsinin düzgün nisbətindən asılıdır. Bunlar qan, bəlgəm, sarı və qara öddür, onların pozulması xəstələnməyə gətirib çıxarır. Həkimin vəzifəsi düzgün diaqnoz qoymaq və xəstəliyi deyil, xəstəni müalicə etmək vasitəsinə seçməkdir. Müalicə bu vaxt həkim fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. O, təbii dərman vasitələrinin köməyi ilə müalicəyə böyük əhəmiyyət verirdi. Hippokrat həm də həkimin etik davranışının qüsursuz nümunəsi hesab olunur, ona görə də ali təhsil alan həkimlər fəaliyyətə başlamamışdan «Hippokrat andını» içirlər və bu anda əməl etməmək faktı həkim üçün bağışlanmaz qəbahət sayılır.

B.e.ə. 356-cı ildə Kiçik Asiyanın sahil ərazisindəki Efesdə baş verən yanğın ilahə Artemidanın məbədini məhv etdi. Deyilənlərə görə, yanğın o gecə baş vermişdi ki, həmin vaxt Böyük Aleksandr anadan olmuşdu. Öz adını əbədiləşdirmək istəyən Herostrat adlı birisi işgəncələr altında bu cinayətini etiraf etdi. Efesin saknləri qərar qəbul etdilər ki, bir daha onun adını tələffüz etməsinlər və məbədi nə qədər mümkünsə, tez qaydada bərpa etsinlər. B.e.ə. VI əsrdə tikilmiş Efesdəki Artemida məbədi dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab olunurdu. Zevsin və Letonun qızı olan Artemideya bakirəlik təmizliyi, evlilik və uşaq doğmaq ilahəsi kimi sitayiş edirdilər. Yanğından sonra Artemida məbədi bərpa olundu və onun bəzədilməsində bütün Asiyadan olan sənətkarlar çalışdılar.

Ellinizmin o vaxtkı dünyaya yayılması

Yunanıstanın siyasi parçalanması Balkan yarımadasının coğrafi xüsusiyyətlərinin (dağlarla ayrılan vadilərin mövcudluğu) nəticəsi idi. İstedadlı xalqın təkrarsız xarakterində meydana gələn izolə olunmuş və qapalı həyat tərzı meydana gəlmişdi. Yunan dünyasının siyasi xəritəsi ellinlərin Roma imperiyasına daxil olmasına qədər duruş gətirdi. Yarımadaadakı kiçik münbit vadilər, Kiçik Asiyanın dəniz sahilləri və Egey dənizinin çox saydakı adaları böyük miqdarda xırda ölçülü dövlətlərin (polislərin) yaranmasına şərait yaratmışdı. Lakin siyasi birliyə qədər mədəni birlik mövcud olmuşdu. Yunanları dil qohumluğu fərqləndirirdi, hələ də onlarda ümumi allahlar kultu və qədim ümumi yunan mifləri mövcud idi. Torpağın azlığı əksər polisləri məcbur etmişdi ki, yerli məhsullarla – yağla, şərabla, həm də sonralar sənətkarlıq məhsulları ilə ticarəti inkişaf etdirlsinlər. Dənizin arxasındakı qonşularla əlaqə yarandı. Belə kontakt finikiyalılarla baş verdi, yunanlar onlardan əlifbanı əxz etdilər.

Şəhərlərin əhali sıxlığı üzündən yunanlar yeni ərazilərdə məskənlər salmağa başladılar. Ona görə də Aralıq dənizinin və Qara dənizin uzaq sahillərində koloniyalar meydana gəldi. Cənubi İtaliyanı və Siciliyanı əhatə edən Böyük Yunanıstan yarandı.

Tədricən Yunanıstanın başlıca siyasi mərkəzləri Afina və Sparta oldu. Bütün Attikanı əhatə edən Afinada idarəetmənin demokratik sistemi təşəkkül tapdı. Sparta isə özünə məhsuldar əraziləri tabe edib, bütün Peloponnes yarımadasına öz təsirini yaydı. Burada arxaik üsul-idarə, qədim çar hakimiyyəti institutu qalırdı. Çarlar yalnız müharibə vaxtı real hakimiyyətə sahib olurdular, digər vaxtlarda ölkəni Ağsaqqallar şurası (gerusiya) idarə edirdi.

Perslərlə müharibələr vaxtı düşməni iki mühüm döyüşdə məğlub edən Afinanın Yunanıstanda nüfuzu ən yüksək nöqtəyə çatdı. Afina öz ətrafında Egey dənizinin çox ciddi adalarını birləşdirdi. Afina dəniz ittifaqının polislərində ticarət, sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı inkişaf edirdi. Bu dövrdə həm də mədəni həyatın çiçəklənməsi baş verdi. Afina uzun müddət üçün Aralıq dənizi mədəniyyətinin mərkəzinə çevrildi. İki iri yunan dövləti arasındakı rəqabət Peloponnes müharibəsinə (altı illik fasilə ilə b.e.ə. 431-404-cü illər) gətirib çıxardı. Bu müharibədə Afina məğlub oldu və Spartanın hegemonluğu quruldu. Lakin Sparta da məğlubıyyətsiz ötüşmürdü. Fiva sərkərdəsi Epaminond bir neçə dəfə spartalıları məğlub etmişdi. Gələcək Makedoniya çarı, Böyük Aleksandrın atası II Filipp bu vaxt Fivada əsir kimi yaşayırdı. B.e.ə. 359-cu ildə o, hakimiyyətə gəlib makedoniyalıları yunan hərə sənətinin nailiyyətləri ilə tanış etdi. Həm də kiçik knyazlıqları vahid dövlətdə birləşdirdi.

Atasının qətlindən sonra çar taxt-tacına gələn və Makedoniyalı adlandırılan III Aleksandr öz hökmranlığını genişləndirmək istədi. İki il sonra, b.e.ə. 334-cü ildə Aleksandr Kiçik Asiyaya keçib, dağılmaqda olan Persiya imperiyasını özünə tabe etdi. Beş il sonra o,

Orta Asiyaya yürüş etdi, b.e.ə. 325-ci ildə isə Hindistana müdaxilə edib, öz yeni imperiyasının sərhədlərini Dunay çayından Hind çayına qədər genişləndirdi. O, ona məlum olan dünyanı fəth etmək istəyirdi və Asiyanın şərq qurtaracağındakı naməlum Yaponiyaya çatmaq istəyirdi. Lakin onun qoşunu irəliyə doğru getməkdən imtina edib, vətənə dönməyi tələb etdi. Böyük əzablarla o, Persiyaya qayıtdı. Lakin Avropanı və Asiyanı birləşdirmək ideyası yolunda yunan-makedoniya və pers əyanlarını birləşdirməyə cəhd edərək, 10 min makedoniyalı və yunanı Suzada təmiz qanlı pers qızlarına evləndirdi. Aleksandr özü də Soqdiya hökmdarının qızı Roksana ilə evləndi. Belə nikahlardan məqsəd yunanlarla asiyalıları birləşdirmək idi. Aleksandrın öz nikahı siyasi fayda götürmək xarakteri daşıyırdı. Sonralar qədim Romada nikahlar hesabına siyasi ittifaqlar yaratmaq dəbi yarandı, birinci triumviratı möhkəmləndirmək üçün Sezar öz gənc qızını yaşlı Pompey ələ vermişdi. Avqustun bacısı Antoniyə ələ getmişdi. Yeni tarixdə isə bu qayda Avstriyada geniş yayıldı, Habsburqlar əsasən qız verməklə Avropa sarayları ilə qohumluq yaradırdılar, buna görə də «Avstriya ələ ver» şüarı yaranmışdı. İngiltərə kraliçası Viktoriyanın qızları Avropa prinslərinə ələ getmiş, onların ərləri tezliklə krallara çevrilmişdilər, oğlanları isə kral qızları ilə nikah bağlamaqla, Britaniya və digər kral saraylarını bir-birinə bağlamışdılar.

Böyük Aleksandr yürüşlərini dayandırmaq fikrindən uzaq idi, bir il sonra Ərəbistanı və Şimali Afrikanı zəbt etmək fikrinə düşmüşdü. Lakin b.e.ə. 323-cü ildəki 32 yaşındakı ölümü onun arzularını və planlarını yarımçıq qoydu. Layiqli varisi olmadığından, imperiyanı yeganə hakimiyyət altında saxlamaq mümkün olmadı. Böyük Aleksandrın yaratdığı imperiya onun ölümü ilə birlikdə məhv oldu, daha doğrusu, öz yaradıcısından da az, olduqca qısa ömür yaşamaqla, tarix səhnəsini tərk etdi. İmperiya, hələ Aleksandr dəfn edilməmişdən bir neçə hissəyə bölündü, onlara Aleksandrın varisləri olan və hakimiyyət uğrunda daim mübarizə aparan diadoxlar hökmranlıq edirdi.

Aleksandrın imperiyasından qırılıb parçalanmaqla meydana gələn Makedoniyanın özünü nəzərə almadan, Misirdəki Ptolomeylər imperiyası, həmçinin Selevkid dövləti, buraya Mesopotamiya, Pireney, Suriya, Orta Asiyanın bir hissəsi daxil idi, ən iri ellinist dövlətləri idi.

Yunan mədəniyyəti Aralıq dənizinin, Asiyanın, Misirin, Qara dəniz ətrafının ellinist dövlətlərində geniş yayıldı. Yunan dili hər yerdə təhsilli adamların dili oldu. Matematika, astronomiya, tibb və fəlsəfə kimi yunan elmi görkəmli nəticələr qazandı. Yunan mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri Ptolomeylərin Misirdə yaratdığı ən böyük Aleksandriya kitabxanası idi. Burada Eratosfen Yer kürəsinin çevrəsinin uzunluğunu dəqiq hesablamışdı. Yəhudi alimləri öz müqəddəs kitabları olan Bibliyanı yunan dilinə tərcümə etmişdilər. Yunan dili hesabına ilkin xristianlıq Aralıq dənizi ətrafında daha geniş yayıldı.

B.e.ə. III əsrdən etibarən ellinləşmə həm də Aralıq dənizinin böyüməkdə olan yeni dövlətini – Romanı da əhatə etdi. Bəzi mülahizələrə görə, Böyük Aleksandr İtaliyadakı bu güclənən dövləti də özünə tabe etməyi nəzərdə tuturdu, lakin Roma özü artıq b.e.ə. II əsrdən bir-birinin ardınca ellinist dövlətləri işğal edir və b.e.ə. 30-cu ildə axırncı zəbt etdiyi

dövlət Misir idi ki, orada bu vaxt Ptolomeylər sülaləsindən olan Kleopatra çarlıq edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, bu vaxt Romanın özü yunan mədəniyyətinin güclü təsiri altında idi. Təhsil görmüş romalılara onların mənşəyinin, Eney başda olmaqla, öz ölkələrindən qaçmış troyalılardan olması çox xoş gəlirdi və bu əfsanə, yeri düşdükcə xatırlanırdı. Onlar yunan müəllimləri tərəfindən tərbiyə olunmuşdular, onların dilində, öz doğma dillərində olduğu kimi yaxşı danışirdılar. Sonralar bütün roman dillərinin onun tərkibindən inkişaf etdiyi latın dilini onlar yunan dili nümunəsində nəcibləşdirdilər və ellinist ədəbi yaradıcılığına uyğunlaşdırdılar.

Romalılar əslində yunanalardan incəsənət, ədəbiyyat, arxitektura, fəlsəfə və elm sahəsində, demək olar ki, hər şeyi əxz etmişdilər. Lakin yunan mədəniyyəti Roma imperiyasının şərqində olduğu kimi, heç qərbində də uyğunlaşmadı və saxlanmadı. Çünki şərqdə onun əsasında gec antik dövrün mühüm dövləti olan və min ildən artıq ömür sürən Şərqi Roma imperiyası və ya Bizans formalaşdı.

Ellinizm Qərblə Şərqi yaxınlaşmasına, Şərqi qədim, həm də çox qabaqcıl elmi nailiyyətlərinin Avropada yayılmasına, Qərbin də bəzi təsirlərinin şərqdə mənimsənilməsinə şərait yaratmaqla, dünyanın bir neçə əsr ərzində davam edən mədəni inkişaf tarixinə, inkar edilməsi mümkün olmayan töhfələr verdi. Ellinizmin əsaslandığı yunan mədəniyyəti Mesopotamiyanın elmi ənənələrindən zənginləşməklə, həm də qədim Romanın təsiri ilə Avropa sivilizasiyanın inkişafında mühüm rol oynadı. Yunan mədəni irsi, yunan yazısı öz mənşələrini inkar etməsə də, Avropa mədəni inkişaf dənizinə tökülən iri çay təsiri bağışlayır.

Qədim Roma: çarlıqdan respublikaya, respublikadan imperiyaya çevriliş

B.e.ə. VIII əsrdə Tibr çayının sahilində gələcək əbədi şəhər olan Romanın rüşeymi adlana biləcək bir məskən meydana gəldi. Romalılar öz əcdadları kimi Troyadan bura gəlib çıxmış Eneyi hesab edirdilər. Qədim Romanın böyük şairi Publi Vergili Maron özünün məşhur, əsl Roma milli eposuna çevrilən «Eneida» əsərində Troyanın muharibədə dağılmasından sonra Eneyin İtaliyadakı Latsiyə gəldiyini və Roma dövlətinin və Yulilər nəslinin əsasını qoyduğunu nəql edir.

İlk məskəndə, yəqin ki, bu vaxtadək etrusklar yaşamışdılar. Çayın sahilindəki təpələrdə yerləşən qədim yaşayış məskənləri b.e.ə. VI əsrdə birləşmişdilər. Etruskların köməyi və dəstəyi ilə Roma Latsiyanın ən güclü dövlətinə çevrilə bildi. Həmin əsrin sonunda Roma Karfagenlə ticarət müqaviləsi bağlamaq gücündə idi.

Roma vətəndaş icmasında çarlar hökmranlıq edirdi, lakin b.e.ə. 510-cu ildə sonuncu, yeddinci çar Məğrur Tarkvini taxt-tacdan qovuldu. Romalılar qızğın döyüşlərdə latın tayfalarını özünə tabe edə bildilər. B.e.ə. III əsrdə isə romalılar Mərkəzi İtaliyada öz ağalıklarını qurdular.

Hələ b.e.ə. IV əsrin ikinci yarısından öz təsirlərini yaymaq üstündə romalılar samnitlərlə müharibə aparırdılar. Samnitlərin mühasirəyə aldığı Neapola Roma köməklik

göstərmək istədikdə, məğlubiyyətə düşər oldu. Lakin dəyişən uğurlarla gedən mübarizədən sonra samnitlər təslim olmağa məcbur oldular. B.e.ə. 304-cü il sülhünə görə, Romanın Mərkəzi İtaliyada təsir sferası genişləndi, artıq onun torpaqları Adriatik dənizinə qədər uzanırdı. Samnitlərlə aparılan üç müharibədəki qələbədən sonra Roma İtaliyada bütünlüklə ağalığa başlamışdı.

Mərkəzi İtaliyada beş əsr əvvəldən yaşayan etrusklar burada yeni dövlət quruluşu yaratmamışdılar. Etrusk şəhər-dövlətləri möhkəm olmayan ittifaqlarda birləşmişdilər. Lakin etrusklar başqa xalqlarla müqayisədə yüksək mədəniyyət yaratmışdılar və öz yazılarına malik idilər. Onların iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Məhsul istehsalını artırmaq üçün onlar bataqlıqları qurudur, meşələri qırır, ağacları kökündən çıxarır və çayların məhvərini düzləndirirdilər. Onların Veyi adlı varlı şəhərini romalılar işğal etdikdən sonra etrusklar tədricən öz ərazilərini itirməyə başladılar. Qalların Şimali İtaliyaya müdaxiləsindən sonra etrusklar iki tərəfdən sıxışdırıldılar. Qallar bir neçə etrusk şəhərini tutdular və Şimali İtaliyada məskunlaşdılar. Lakin b.e.ə. III əsrin sonunda qallar İtaliyanı tərk etməyə məcbur oldular.

Romanın arxalandığı qüvvə, uğurlarının həlledici amili güclü qoşun və sıx birləşmiş dövlət idi. Siyasi sahədə təmsilçilər tam hüquqlu olmayan pleybeylərin uzun müddətli mübarizəsindən sonra varlı pleybey nəsiləri patrislər kimi öz yüksək təbəqəsinə – nobilitetə malik oldular. Xalq yığıncağı real siyasi hakimiyyət əldə etdi. Xalqın mənafeyinə qarşı yönəlmiş qanunları ləğv etmək səlahiyyəti olan xalq tribunları toxunmazlara çevrildilər. Bu, Roma cəmiyyətinin birliyinə gətirib çıxardı, həmin cəhət isə öz növbəsində də güclü xarici ekspansiyasının əsasına çevrildi.

Roma bütün İtaliyada ağalığını qurduqdan sonra tez ya gec Qərbi Aralıq dənizinin ən iri dövləti olan Karfagenlə toqquşmalı idi. Onların münaqişəsi Siciliya uğrundakı mübarizədən yarandı. Birinci Puniya müharibəsində (b.e.ə. 264-241-ci illər) Roma donanma qurub, güclü dəniz dövlətinə çevrildi. Hannibalın İspaniyadan və Alp dağlarından keçərək İtaliyaya girməsi ikinci Puniya müharibəsinə (b.e.ə. 218-201-ci illər) səbəb olmaqla, Romanı məhv olmaq həddinə gətirib çıxardı. Lakin Karfagenin Hannibala kömək göstərməkdən imtina etməsi, həm də Romanın hərbi gücü və itaətlərə qarşı çevik siyasət aparması Romaya öz rəqibini darmadağın etməyə və Qərbi Aralıq dənizində ağaya çevrilməyə kömək etdi. Karfagen məhv edildikdən sonra Roma ellinist dövlətlərin mübarizəsinə müdaxilə etdi və Yunanıstan şəhər-dövlətlərini işğal etməyə başladı. Şərqi Aralıq dənizi sahillərində isə Parfiyanın nüfuz etmə cəhdi ilə toqquşmalı oldu. Müharibələr və siyasi ittifaqlar hesabına Roma bütün ellinist dövlətlərini Roma dünya dövlətinin tərkibinə daxil etdi.

Roma böyüməkdə davam edirdi. Onun ərizisinin genişlənməsi daxili böhrana gətirib çıxardı. Polis quruluşundan qalxmış respublika icra hakimiyyətinin zəifliyindən dünya dövlətini idarə etməyə qadir deyildi. Romada hətta vergi yığmaq üçün xidmət yox idi – onu ayrı-ayrı varlı vətəndaşlar yığırdılar, xəzinəyə öz pullarını qoyur, sonra isə lazım olan məbləği əyalətlərin sakinlərindən toplayırdılar. Uzun sürən müharibələrin gedişində döyüşçü-əkinçilər öz torpaq paylarını itirirdilər, bu torpaqlar varlıların mülkiyyətinə

keçirdi. Yoxsullaşmış kəndlilər paytaxta axışır, orduya əsgər yığılması azalırdı. Qraks qardaşlarının b.e.ə. II əsrin sonundakı aqrar islahatı, kasıblara torpaq vermək hesabına qoşunlara çağırışların sayını artırmaq cəhdi həyata keçmədi. Sərkərdə Qay Mari vəziyyəti düzəltmək üçün könüllü vətəndaşlardan təşkil olunmuş ordunu professional qoşunla əvəz etdi. Sosial ziddiyyətlər və vətəndaş müharibələri Roma dövlətinin gücünü sarsıdırdı. Sərkərdə Lutsi Korneli Sulla nobilitetin ağalığını bərpa etməyə çalışdı. Orduya arxalanaraq o, diktatura rejimi qurmaqla b.e.ə. birinci rübündə xalq yığıncağının hakimiyyətini məhdudlaşdırdı. Bu vaxtdan etibarən təkbaşına hakimiyyətə can atan siyasətçilər özlərinə sədaqətli olan qoşuna, əyanların və ya xalqın dəstəyinə ümid edirdilər.

Bu, bütünlüklə sərkərdə Qney Pompeyə də aid idi. O, İspaniyanı sakitləşdirərək Aralıq dənizini dəniz quldurlarından təmizləyib və Şərqdə Romanın ağalığını qurub, dövlətdə ən nüfuzlu siyasətçiyə çevrildi. O, Romada təkbaşına ağalığı edirdi, lakin konstitusiyaya zidd çıxmırdı. Lakin senat əyanlarının Pompeyə qarşı açıq düşmənçiliyi birinci triumviratın – senat əleyhinə olan Krass, Pompey və Yuli Sezarın senat koalisiyasının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Onların hər biri bu məsələdə öz məqsədlərini güdüdü. Sezar bütün Qallianı işğal edib, Romada öz nüfuzunu möhkəmləndirdi. Krassın ölümündən və Pompeyin senat tərəfə keçməsindən sonra Sezar ona sadıq olan legionlara arxalanıb, öz əleyhdarlarını darmadağın etdi və Romada təkbaşına hakimiyyət qurdu. Ömürlük diktator elan edilən Qay Yuli Sezar çar hakimiyyətini qurmağa gedirdi. Sezarın siyasətindən narazı olan senatorlar Brutun və Kassinin başçılığı altında qəsd hazırladılar. Sezar b.e.ə.44-cü ildə qətlə yetirildi. Bu, növbəti vətəndaş müharibələri dalğasının yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə ikinci triumvirat yarandı, ona Sezarın götürmə oğlu Oktavian və keçmiş hərbi xadimlər Mark Antoni və Emil Lepid daxil oldular. Müxalifəti darmadağın etdikdən sonra Oktavian b.e.ə. 31-ci ildə Aktsi burnu yanında Mark Antonini də tar-mar etdi və Roma dövlətində təkbaşına hakimiyyət qurdu. Lakin Sezardan fərqli olaraq o, bunu gizli şəkildə etdi. Senat ona fəxri Avqust titulu və ali hərbi hakimiyyəti verdi. Lakin respublika bərpa olunmadı, onun yerinə imperiya gəldi. Printsepsin təkbışana idarəçiliyi forması respublikanizmin zahiri əlamətlərini saxlayırdı və printsipiati adlanırdı. Printsipiati iki əsr ərzində üç sülalə: Yuli – Klavdilər, Flavilər və Antoninlər dəyişildi. Kaligula, Neron və Domitsian kimi printseplərin hakimiyyəti qəddarlıqla və senatı, həmçinin siyasi əleyhdarları nüfuzdan salmaq və onlara divan tutmaq qaydası ilə əlamətdar oldu.

Kaligula (hərfi mənada Çəkməcik) imperator taxt-tacına 37-ci ildə çıxmışdı. Onun atası imperator Tiberinin qohumu və götürülmüş oğlu idi. Öz hökmranlığının başlanğıcında Kaligula çox populyar olsa da, onun qeyri-məhdud hakimiyyətə can atması, özünə allah kimi sitayiş edilməsini tələb etməsi, ağılsız siyasi qərarları senatın və pretorianların narazılığına səbəb oldu.

O, getdikcə hamıdan daha çox şübhələnirdi. Ona görə də repressiyalara başladı. Kaligula özünə yaramayan adamlardan yaxasını qurtarmaq üçün «dövlət canilərinə» qarşı proseslər təşkil etdirirdi. Müasirləri həm də onu öz doğma bacılarına olan ehtirasına,

onlarla incest əlaqəsinə görə məhkum edirdilər. İntim yaxınlıq etdiyi bacısı Yuliya Druzillanı ölümündən sonra ilahiləşdirmişdi.

Çoxları onu dəli sayırdı. 40-cı ildə Kaligula gözlənilmədən Qalliyaya gəlib çıxdıqda, ordunu balıqqulağı yığmağa göndərmişdi. İdarəetmənin tiranik qaydada olması, ümumi şübhəlilik şəraiti (hətta qullara icazə verilmişdi ki, öz ağaları barədə çuğulçuluq etsinlər) axırda ona gətirib çıxartdı ki, imperatora qarşı sui-qəsd təşkil edildi və Kaligula 29 yaşında qətlə yetirildi. Onun imperatorluğu heç tam dörd il də çəkmədi.

Kaliguladan sonra imperator olan və namussuzluq simvoluna çevrilən Klavdinin arvadı Messalina əxlaqsız davranışı ilə ad çıxarmışdı, həm də öz ərinə onun çox güclü təsiri var idi. Əri Romada olmayanda o, bir gənc senatora ərə getməklə, sağ ərinin vaxtında başqası ilə nikahını toyla qeyd etmişdi.

Uşaqlıqdan xəstə olan Klavdini qohumları kəmağıl sayırdılar. Lakin dilləri öyrənməkdə, Roma hüququnu və tarixini bilməkdə uğur qazanmışdı. Ancaq onun şəxsi həyatı heç də uğurlu deyildi. Üçüncü arvadı olan Messalina əxlaqsızlığına görə biabırçı şöhrət tapmışdı, əri şəhərdə olanda başqasına ərə getdiyinə görə qətlə yetirilmişdi. Bundan sonra Klavdi doğma qardaşı qızı Kiçik Aqrippinaya evlənmişdi. Bu qadın gələcək imperator Neronun anası idi və taxt-tacın oğluna çatması üçün Klavdini zəhərləyib öldürmüşdü.

54-cü ildə Neron imperator oldu. İyrənc hərəkətlərinə görə Neron öz sələfləri Kaliguladan və Klavdidən geri qalmırdı. Taxt-taca onun köməyi ilə çıxdıqdan sonra Neron öz anası, hakimiyyət pərəstişkarı olan Kiçik Aqrippinanı öldürmüşdü.

Həmçinin İisus Xristosun 12 apostolundan biri olan Pyotr da (bu adı ona İisus vermişdi, yunan dilində «daş, qaya» deməkdir, əsl adı isə Simon idi) Neronun hakimiyyəti dövründə xristianların təqib edilməsi vaxtı öldürülmüşdü. O, əzablı ölümlə dünyadan köçmüşdü, başıaşağı çarmıxa çəkilmişdi, çünki özünü Xristos kimi ölməyə layiq bilməmişdi. Katolik kilsəsi geniş ərazilərdə yeni dini təbliğ etmiş Pyotru xristianlığın birinci yepiskopu elan etmişdi. Elə bu vaxt uzun məhbəs həyatından sonra apostol Pavel də edam edilmişdi. 64-cü ildə Romada böyük iğtişas baş verərkən, Neron günahı Romadakı xristian icmasının üstünə yıxmağı əmr etmişdi. Neron haqsızlığı, səfehliyi, senata qarşı cinayətkar hərəkəti ilə imperator hakimiyyətinə qarşı getdikcə artan narazılıq yaratmışdı. Roma kübarları nəslinin nümayəndələrini edam etdirmişdi. Bunlar ona qarşı üsyan qaldırılmasına gətirib çıxarmışdı. Üsyan başladıqdan sonra və senat onu məhkum etdiyinə görə, Neron özünü intihar etdi. Neronun ölümü ilə Yuli – Klavdilər sülaləsi kəsildi.

Domitsian isə atası Vespasiandan və qardaşı Titdən sonra imperator olmuşdu. O da daxili siyasətdə müxalifətlə mübarizədə bəzilərini edam etdirir, digərlərini isə sürgünə göndərirdi. Böyük xərclərə səbəb olan tamaşalar təşkil etməklə şöhrət tapmışdı, buna görə də xəzinə boş idi.

«Çörək və tamaşa» Romada çoxdan vacib şüar kimi səslənirdi, bununla əhalinin kasıb hissəsini sakitləşdirməyə nail olurdular. İmperator Vespasian dövründə tikilmiş Flavilər amfiteatrı olan Kolizey indiyədək qalır. Bu bina 50 min tamaşaçı tuturdu və

burada bütün 45 Roma ictimai bayramlarında qurbanlar kəsilir, qladiator döyüşləri keçirilirdi. Döyüş ölümcül gedirdi, uduzan öldürülürdü. Bu döyüşlər əvvəllər allahların şərəfinə təşkil edilsə də, sonralar romalıların sevimli əyləncəsinə çevrildi.

Nəcib imperatorlar olan Antoninlərin dövründə Roma imperiyası xeyli inkişaf etdi, öz «qızıl dövrünü» yaşadı, onun əraziləri daha da genişləndi. İmperator Trayanın dövründə, o, “oğulluğa götürülmüş” və əyalətdən – İspaniyadan çıxmış ilk imperator idi, daxili siyasət ona yönənmişdi ki, işğal etdiyi torpaqlardan Romaya çoxlu vəsait axsın. İmperator əhalinin taxilla təchizatının yaxşılaşdırılmasına xüsusi qayğı göstərirdi, vergiləri azaltmışdı, ondan əvvəlki imperator Nervanın vaxtında təsis edilmiş az təminatlı vətəndaşların uşaqlarına maddi kömək göstərmək fondunu (bu, «aliment» adlanırdı) artırmışdı, dəbdəbəli tamaşalar düzəltdirir və səxavətlə ianələr verirdi. Onun dövründə geniş tikinti işləri aparılırdı, belə ki, Romada Trayan forumu, Ulpuan bazilikası inşa edilmişdi. Əyalətlərdə də çoxlu yollar çəkilmiş, körpülər, akveduklar, kanallar tikilmişdi. O, dakları məğlub edib, onların vətəni Dakianı əyalətə çevirdi və tezliklə romanlaşdırdı.

Akveduklar şəhəri, onun fəvvarələrini bol-bol su ilə təmin edirdi. Qədim romalılar haqlı olaraq deyirdilər ki, bizim akvedukları faydasız Misir piramidaları və yunan heykəlləri ilə müqayisə edin, görün onlar nə qədər xeyirlidir.

Yeni Dakiya əyalətini köçəri germanlardan və Asiya tayfalarından qorumaq üçün Prut çayı ilə Qara dəniz arasında mühafizə tədbirləri gördü. O, öz imperiyasına Ərəbistandakı Nabateya çarlığını əlavə etdi və Qırmızı dənizdən Suriyaya olan ticarət yoluna nəzarət qoydu. Parfiya ilə qalibyyətli müharibəyə görə Parfiya taxt-tacına öz əlaltısı olan vassal çarı yerləşdirdi. İşğal etdiyi ərazilərdə Ermənistan, Assuriya və Mesopotamiya əyalətləri yaradıldı. İlk və axırncı dəfə olaraq Mesopotamiya Roma imperiyasının bir hissəsinə çevrildi. Bu işğallar hesabına Roma imperiyası ən böyük ölçülərə yiyələndi. Makedoniyalı Aleksandri təqlid edərək o, Hindistana yürüş etməyi nəzərdə tuturdu. Lakin xəstəlik onu İtaliyaya qayıtmağa məcbur etdi və o, yolda, Kiçik Asiyada öldü.

Trayan mperator hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi, dövlət idarələri şəbəkəsini genişləndirdi. Ordunu gücləndirib, əyalətlərə nəzarəti sərtləşdirdi. İmperatorun güclü hakimiyyətini nəzəri olaraq, filosof Dion Xrizostom və həmçinin ictimai xadim Kiçik Plini özünün «Panegirika» əsərində əsaslandırmışdılar. Axırncı Vifiiniyada vali olanda Trayan onunla məktublaşırdı. Sonra gələn imperator Adrianın dövründə Romada 1 milyon adam yaşayırdı, onun tikinti fəaliyyəti şəhəri möhtəşəm məbədlərlə, idman və teatr binaları ilə, çoxmərtəbəli yaşayış evləri ilə dünya paytaxtına çevirmişdi. Roma arxitekturası hələ də yunan sənətinə istiqamətlənmişdi, lakin fərqli Roma arxitekturasında taxt-tavanlardan, yarım dairəvi alaqaqılardan, qübbələrdən istifadə olunurdu. Adrian yunan və Roma elementlərini qarışdırıb Romada köhnənin yerində yenidən Panteon tikdi. Bu, yunan dəyirmi məbədi olub, az qala 50 metrə çatan qübbə ilə örtülmüşdü, qübbənin deşiklərindən işıq məbədin içəri hissəsinə daxil olurdu. Bu məbəd möhtəşəmliyi və sadə bəzəyi ilə adamları heyran qoyurdu. Panteon bir qədər dağılmış Kolizeydən fərqli olaraq,

indiyədək qalır, burada artıq allahlar deyil, görkəmli xadimlər dəfn olundu, Renessansın görkəmli rəssamı Rafaelin qəbri də həmin məbəddə yerləşir.

Mark Avrelinin 161-ci ildə imperator taxt-tacına çıxması ilə, filosofun hökmdar olması barədə Platonun arzusu həyata keçdi. Ona qədər nə filosof taxt-tacda olmuşdu, nə də hökmdar filosof sənətinə yiyələnmişdi. Onun hökmdarlığı heç də uğurlu getmirdi, hətta Roma imperiyası üçün böhranlı sayıla bilərdi. Şimal sərhədlərində imperiyaya olan təhlükə bütünlüklə yoxa çıxmamışdı, parfiyalılar isə bir sıra Roma vilayətlərini tutmuşdular. Taunun yayılması Romanı öz qoşunlarını geri çəkməyə və Parfiya ilə sülh bağlamağa məcbur etmişdi. Elə bu böhran illərində Mark Avreli fəlsəfəyə müraciət etməklə daxili dəstək qazanırdı. 160-cı illərin sonunda o, özünün bizim dövrə gəlib çıxmış yeganə əsərini – «Düşüncələr»i yazmışdı. Onlarda toplanmış aforizmlər və «özünə» müraciətlənmiş yazılar yunan dilindədir və adamları ləyaqətli və ağıllı həyat yaşamağa, daxilən təkmilləşməyə çağırır. Onu yunan filosofu Epiktetin ardıcılı hesab edirlər. Mark Avreli stoik idi və belə qərara gəlmişdi ki, arzuların və ehtirasların deyil, məhz aqlın idarə etdiyi insan həqiqətən azaddır.

Sonrki imperatorların çoxu qəddarlıqları ilə fərqləndiyinə görə, sui-qəsdlərin qurbanı olur, qətlə yetirilirdilər. Mark Avrelinin oğlu, imperator Kommod vəzifəsindən sui-istifadə etdiyinə, bədxərcliyinə görə öldürülmüşdü. İmperator Karakalla Parfiyaya qarşı yürüşə yollarankən, yol kənarında təbii ehtiyacını ödədikdə qətlə yetirilmişdi. İmperator Avrelian perslərə qarşı yürüş vaxtı Vizanti yazınlığında qəsdin qurbanı olmuşdu, o, ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə ağa və allah adlandırılmışdı və başına diadema (tac) geyinmişdi. Ümumiyyətlə, imperatorlardan öz əcəli ilə ölənləri olduqca az idi.

İmperator Diokletian b.e. III əsrin sonunda pul, vergi, hərbi və inzibati islahatlar həyata keçirdi. Nəticədə mütləq monarxiya quruldu. İmperiyanın iki ali hökmdar – avqustlar və onların iki köməkçiləri – sezarlar arasında bölünməsi dövlətdə stabillik yaratmaq məqsədini güdüdü. Lakin belə dördlüyün – teatrarxiyanın idarəçiliyi yaramadı. Hakimiyyətə gələn Böyük I Konstantin (324-337-ci illər) təkbaşına idarəetmə qurdu. Bu dövrdə xristianlıq ağılıq edən dinə çevrilməklə, 380-ci ildən dövlət dini oldu.

İmperiya tənəzzül dövrünü yaşamağa başladı və imperator Romul Avqustulun 476-cı ildə devrilməsindən sonra german hərbi xadimi Odoakrın kral elan edilməsi Qərbi Roma imperiyasının süqutunun son əlaməti oldu. İmperator hakimiyyətini məhv edən güc german muzdlu qoşunu oldu, İtaliyanın iqtisadi tənəzzülü dövründə onların narazılığı, həm də əsgərlərin uzun müddət ərzində maaş almaması mühüm təsir edici səbəblərdən biri idi. Beləliklə, min ildən artıq bir yol keçmiş Roma dövləti Qərbi Roma imperiyasının timsalında tarixin arxivinə verildi.

Xalqların köç etmək epoxası. IV-V əsrlər

Nisbətən sabitlik dövründə yaşayan Aralıq dənizi torpaqları 410-cu ildə baş vermiş bir hadisədən sarsıldı: vestqotların başçısı Alarix Romanı tutdu və üç gün ərzində onu öz barbar döyüşçülərinin soyğunçuluğuna verdi. Bu hadisə göstərdi ki, Roma imperiyası

məhvə məhkumdur. Bunun səbəbləri heç də az deyildi. Onlardan biri Romanın germanlarla arası kəsilməyən müharibələri idi, onlar artıq yüz il idi ki, davam edirdi. İmperiya hərbi dövlətə çevrilmişdi, həddən artıq hərbi xərclər onun bir vaxtlar çiçəklənən əkinçiliyini və şəhərlərini yoxsullaşdırmışdı. Bundan əlavə, Roma qoşununda artıq german muzdluları çoxluq təşkil edirdi. Roma vətəndaşlığı alan germanlar hətta hərbi xadimə və yüksək vəzifəli məmurlara çevrilirdilər, ona görə də Roma imperiyası xaricdən german təhlükəsinə məruz qalmaqla yanaşı, daxildən də germanlaşmışdı.

German tayfalarının Roma imperiyasına basqınları da onun üçün yeni bir hadisə deyildi. Əvvəlcə kimvrlər və tevtonlar Romaya hücum etmişdilər. B.e.9-cu ilində german sərkərdəsi Armini 3 Roma legionunu Tevtoburq meşəsində məğlub etmişdi. Roma sərkərdəsi Var məğlubiyyət biabırçılığına dözməyib, özünü öldürmüşdü. Bu məğlubiyyətlə romalıların daxili Almaniyada ağalığı başa çatmışdı.

III əsrdə german tayfaları Qalliyada və Şimali İtaliyada Roma ərazilərinə çox dərin qaydada nüfuz etdilər, lakin romalıları onları dayandıra bildilər. Bu hücumlar miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar idi, bu prosesləp isə xalqların böyük köçü adını aldı.

Avropa xalqlarının bu yerdəyişməsinin səbəblərindən biri, yəqin ki, iqlimin pisləşməsi, Şimal dəniz sahillərini su basması, həmçinin bəzi vilayətlərdə əhalinin izafi sıxlığı idi. Soyğunçuları isə varlı cənub maqnit kimi özünə cəlb edirdi. Ona görə də Avropadakı bir sıra xalqlar yeni eranın iki əsri ərzində indiki Mərkəzi İsveçdən Qara dənizin sahillərinə doğru irəliləyirlər. 375-ci ildə isə onlardan biri olan qotlar Hun süvari ordusunun qabaqdakı dəstələri ilə qarşılaşdılar. Hunlar ostqotları darmadağın etdilər, tabe olmayan vestqotları isə Qərbə doğru sıxışdırdılar. Hunları yalnız 451-ci ildə şimali-şərqi Fransadakı Katalaun çöllərindəki döyüşdə dayandırdılar. İki il sonra hunların başçısı Attila öldü.

Vandanlar isə əvvəlcə Pireney yarımadasının cənubunda – Andalusiyada (bu ad “vandal” sözündən əmələ gəlmişdi) məskunlaşmışdılar, sonra isə Şimali Afrikaya keçdilər. Burada onların başçısı Qeyzerix paytaxtı Karfagendə olmaqla ilk German krallığı yaratdı. Belə ki, vandallar bütün Şərqi Aralıq dənizinə sahib oldular. 455-ci ildə isə vandallar Romanı tutub dağıtdılar.

Germanlar yalnız «həyat məkanı» axtarırdılar. Beləliklə, köçkünlər Roma imperiyasına birləşdilər, burada onların assimilyasiyası baş verdi.

Alarixin yürüşündən sonra vestqotlar Qalliyanın cənubunda məskunlaşdılar, sonra isə Pireney yarımadasına nüfuz etdilər. İspaniyanın şimali-şərqində yerləşən vilayət qotların adından götürülən Kataloniya («Qotlandiya» sözündən əmələ gəlmişdir) adlanmaqla, oradakı vestqotların məskunlaşmasından xəbər verir. Hunların darmadağın olmasından sonra onlar İtaliyaya gəlib çıxdılar. Onların kralı Teodorix bütün Alp vilayətinə, Balkın yarımadasındakı imperiyaya sahib oldu.

Roma hüququnu qaydaya salmaqla məşhurlaşan Yustinian bütün Aralıq dənizi üzərində Roma imperiyasının ağalığını bərpa etməyə çalışdı, vandalların dövləti isə Şərqi Roma imperiyasının hücumu nəticəsində dağıldı. Lakin Yustinianın varisləri İtaliyanın böyük hissəsinin lanqobardlar tərəfindən tutulmasına mane ola bilmədilər.

Avropanın zəbt edilmiş vilayətləri üzərində bir sıra german tayfaları daha böyük təsirə malik oldular. Burqundlar Mayn çayının axını boyu məskunlaşdılar, alemanlar orta Şvabiya ərazisini tutdular. Lakin franklar onları özlərinə tabe etdilər. Yutlandiya yarımadasından sakslar və anqlar miqrasiya etməyə başladılar. Saksların bir hissəsi anqlarla birlikdə V-VI əsrlərdə Britaniya adalarına üzüb keçdilər, burada sox sayda kiçik German dövlət təşkilatları yarandı və onlar artıq IX əsrdə vahid krallıqda birləşdilər.

Anqlar, sakslar, yutlar Britaniyanın cənubi-şərq sahilinə çıxdıqda, onu işğal etməyə başladılar. German köçkünləri döyüşlərlə Kent tayfaları olan piktləri və skottları sıxışdırdılar. Onlar 407-ci ildə romalılar oradan getdikdən sonra Romanın Köhnə Britaniya əyalətinə axışib gəlmişdilər. Brittlərin parçalanmış tayfaları özlərini qəsbkarlardan qoruya bilmirdilər, onlara tabe oldular, ya da adanın qərbindəki dağlıq yerlərə – Uelsə, Kornuolla geri çəkildilər. Bəziləri isə qitəyə köçüb Qalliyada yerləşdilər, bura sonralar Bretan adlanmağa başlandı. Britaniyanın anqlo-saks işğalı VII əsrdə başa çatdı, bu vaxt sonralar İngiltərə adlanan vilayətlər tutuldu. Və burada bir neçə müstəqil krallıqlar quruldu.

Qərbi Avropanın sonrakı tarixi üçün daha mühümü frankların köçməsi idi. Franklar (sözün özü «cəsur», «cəld» mənasını verir) III əsrdə German tayfalarının bir ittifaqı kimi idi. IV əsrdən onlar Qalliya ərazisinə nüfuz etdilər. 482-ci ildə Xlodviq frankların hökmdarı oldu, o, öz torpaqlarını Pireneylərə qədər genişləndirdi.

45 yaşında ölən Xlodviq həyatının sonunda iri dövlətə malik idi, onun ərazisinə Şimali Qalliya və Cənubi Qalliya daxil idi, axırındıcan Xlodviq vestqotları həmişəlik qovmuşdu. Öz rəqiblərini kənarlaşdırıb, Xlodviq təkbaşına hökmranlıq etdi. O, qanun məcəlləsi – “Salli həqiqəti”ni yaratdı. Bu, frankların əvvəlki Salli hüququnun kodifikasiyası idi.

VI əsrdən etibarən tarixi mənbələrdə slavyanlar barədə ilk düzgün məlumatlar vardır. Bu adı, görünür, onlara germanlar vermişdilər. Slavyanların köhnə vətəni Karpatdan Visla və Dnepr çayları arasındakı rayonlara qədər uzanırdı. Cənubda slavyanların qədimdə qonşuları iran qrupuna daxil olan köçəri tayfalar – skiflər, sarmatlar, alanlar yaşayırdı. 536-cı ildə slavyanlar Adriatik dənizinin sahillərinə çıxdılar.

Frank krallığı ilə Bizansın arasına pərçim olunan yeni qüvvə avarların – Orta Asiyadan çıxanların köçəri tayfa ittifaqı idi. Azov dənizi sahilində onlar Avar xaqanlığı yaratdılar. Hunların izi ilə avarlar Karpat vilayətinə girdilər, oradakı yerli slavyan əhalisini özlərinə tabe etdilər. Bu vaxt onlar Bizans üzərinə hücumlar edirdilər, ona görə də Bizans onlara xərac verməyə məcbur oldu.

Avarların basqınları vaxtı slavyan xalqlarının da yerdəyişmələri davam edirdi. Onlar Moraviya və Çexiyada məskunlaşdılar, bir hissəsi isə Balkan yarımadasına nüfuz etdi. Balkanlarda slavyanlar yerli tayfaları assimilyasiya etdilər, bu tayfalar isə onlardan min il əvvəl burada yaşayırdılar. Cənubda olanlar isə özləri yerli əhali ilə qarışdılar.

Bütün bu miqrasiyaların gedişində slavyanlar Şərqi Avropada geniş torpaqları tutdular.

Dünya dinlərinin yaranması

B.e.ə. VI-V əsrlərdə dünya diinləri meydana gəlir. Bu vaxt Budda, Maxavira, Konfutsi, Lao-Tszı, Zaratuştra, Pifaqor və İsayya öz təlimlərini inkişaf etdirirlər. Kamil din artıq çox sayda ilahiliklərə sitayiş etmir, mütləq, hər şeyi əhatə edən prinsipi saymaqla ona pərəstiş edir və bu heç də hökmən deyildir ki, o, allah olmalıdır. Məsələn, buddizmdə müəllim allahdan yuxarı hesab olunur. İnsanın vəziyyəti dəyişmişdir. Qədim kultlar dövlət və dini həyatla sıx bağlı idi. Tafyanın və ya icmanın nümayəndəsi kimi hər bir fərd avtomatik qaydada kulta cəlb olunurdu. Kamil dinlər ilahilik və ya kosmik prinsip ilə əlaqə qururdu. Qautama Sirxartxa Budda (b.e.ə. 563-479-cu illər) öyrədirdi ki, həyat əzablarla doludur. Onları yalnız düzgün baxışla izah etmək və ondan qurtulmaq lazımdır. Bunlara isə düzgün səy, düzgün nitq, düzgün əməllər, düzgün həyat tərz, düzgün çalışmaq, düzgün diqqət vermək, düzgün fikrini cəmləşdirmək aiddir. Günahını yumaq nirvanaya daxil olmaq mənasını verir. Könülün tənhalığı əbədi deyildir, bu, yalnız xarici dünyanın digər şeyləri kimi yanlış anlamaqdır.

Sonralar Maxavira Cina adını almış Vardxamana hind caynizminin məşhur müəllimi idi. O, hər cür həyata hörmətlə yanaşırdı. Beləki azan könülün dövrə vurmasından öz könül əzablarına malik olan adam azad ola bilər, o, heç nə etmir ki, sonrakı həyatda ona günahı yumaq lazım olsun.

Çinli Konfutsi (b.e.ə. 551-479-cu illər) ləyaqətlər sistemini yaratmışdı, buna fədakarlıq, ədəblilik, nəzakət, ailəyə və hökumətə sədaqət idi. Bu ləyaqətlər elə qüvvədir ki, xarici təzyiqlərdən daha çox insana təsir göstərir.

Lao-Tszı qədim Çin daosizminin əfsanəvi banisidir. Dao (tao) – adamlar arasında harmoniyaya və adamların bütün dünya ilə harmoniyasına aparan yoldur. Yaxşısı budur ki, nə etməkdənsə, heç nə etməyəsən; fikrini cəmləşdirmək və göstərmək hərəkətdən yaxşıdır.

İsayya (b.e.ə. 740-701-ci illər) böyük peyğəmbərlərdən biri olmaqla, Babil əsirliyində olanda Allah Yahveyə inancı moizə etmişdi, buna görə də çar İuda tərəfindən edam edilmişdi. İsayya Xristosun doğulacağını əvvəlcədən xəbər vermişdi.

Yunan filosofu Pifaqor (b.e.ə. 570-490-cı illər) Orfey kultuna yaxın olan şəbehi inkişaf etdirmişdi. O, könullərin qohum olmasına və kosmik harmoniya yaradan matematik qanunlara inanırdı.

Xristian dini Romada gizli icmalarda yayılırdı, xristianlar təqib olunur, onlar müxtəlif bəhanələrlə edam olunurdular. Neronun hökmranlığı dövründə xristianlar daha çox cəzalandırılırdı. Hətta nəcib imperator Trayan da Vifiniyadakı vali Kiçik Piiniyə xristianları təqib etməyi tapşırırdı. Xristianlara qarşı belə pis münasibətə yalnız imperator Konstantinin vaxtında son qoyuldu. 312-ci ildəki Roma yaxınlığındakı Mulviya körpüsü üzərindəki döyüşdə qələbə belə dönüşün yaranmasına səbəb olmuşdu. Əfsanəyə görə, Konstantin, üzərində «Qalib gələcəksən» sözləri yazılmış xaçı görmüşdü və bu, onun xristianlığa keçməsi məsələsini həll etmişdi. Bu əlaməti o, həm də dövlətə, həm də kilsəyə

başçılıq etmək nişanəsi hesab etmişdi. Çünki imperator hesab edirdi ki, Xristos yer üzərində allahın valisidir.

Konstantinin hökmranlığı dövründə xristianlığın əhəmiyyəti yüksəldi, lakin bütpərəst kultlar sıxışdırılmırdı. Konstantin Vizantinin yerində imperiyanın xristian paytaxtını tikməyə göstəriş verdi və 330-cu ildə bütpərəst Romaya qarşı duran bu yeni şəhəri Konstantinopol adlandırdı.

İmperatorun ediktinə görə adamlara din azadlığı verildi. O vaxtdan etibarən xristianlar digər dinlərin ardıcılıarı kimi hüquqlar aldılar. Beləliklə, bütün imperiyada xristianların təqibinə son qoyuldu. Valilər dustaqxanalardan xristianları azad edib, onlara xristian ibadətlərini icra etməyə icazə verdilər.

Dövlət dininin ləğv olunması Roma tarixində əsaslı dönüş demək idi. Xristianlara icazə verildi ki, bütün başqaları ilə birlikdə öz allahlarına sitayiş etsinlər, bunun əvəzində allah özü imperatora mərhəmət göstərə bilərdi. Xristianlara, onlardan müsadirə edilmiş əmlak geri qaytarıldı.

Beləliklə, xristianlar üzərində olan təhlükə tamamilə yoxa çıxdı. Xristianlıq kütləvi dinə çevrildi. Konstantin xristian kilsə xadimlərinə bol-bol ianə verirdi, həm də onlara əlavə imtiyazlar bağışlandı. Siyasi fayda axtaranlar xristian icmalarına axışmağa başladı. Kilsə dövlətin xidmətinə düşdü və onların arasındakı sərhəd, demək olar ki, yoxa çıxdı.

Xristian kilsəsində görkəmli xadimlər meydana gəldi. Şərqdə kilsənin böyük ataları əsasən IV əsrdə çalışmış Böyük Vasili, Qriqori İlahiyyatçı və İoann Zlatoust idi. Vasili Kesariya yepiskopu olmaqla, çoxlu monastırlar yaratmışdı. Kilsə ibadətlərini dəyişdirmişdi. Qriqori İlahiyyatçı üçlük barədə təlimi işləyib hazırlamışdı. İoann Zlatoust isə moizələri ilə məşhur idi.

Latın qərbində isə kilsənin ataları arasında daha məşhurları Amvrozi, Avqustin və İeronim idi. Amvrozi günah, tövbə və xeyirxahlıq məsələlərini işləyib hazırlamışdı.

Avqustin (354-430-cu illər) xristian dininə heç də əvvəldən gəlməmişdi. Anasından xristian tərbiyəsi əlsə də, təhsil vaxtı o, manixeylərə qoşulmuşdu. Sonralar o, arianlığa və manixeyizmə qarşı amansız mübarizə aparmışdı. Onun həyatı Allahı dərk etmək sahəsindəki daim davam edən cəhdlərindən şəhadət verir.

İeronim uzun müddət Antioxiya yaxınlığında səhrada zahid kimi yaşamışdı. Bibliyanı latın dilinə tərcümə etmişdi, bu, «Vulqata» adlanır.

Onlardan başqa, digər görkəmli ilahiyyatçılar da ilk kilsələrin müxtəlif dini anlayışlarından Vahid sistem yaratmağa can atmışdılar. Apostolların şagirdləri olan üç keşiş xristian təlimlərini izah etmiş, öz məktubları ilə müxtəlif icmalara müraciət etmiş, bu məktublarda hər şeydən əvvəl etika məsələləri barədə fikir yürütmüşdülər.

VII-VIII əsrlərdə İtaliyada və Fransa torpaqlarında belə bir inam geniş yayılmışdı ki, guya yalnız dünyadan uzaqda ruhi sakitlik əldə etmək olar, bu mülahizəyə görə də çoxlu monastırlar yaradıldı.

Siyasi qaydasızlıqlar, tez-tez baş verən müharibələr və cəzasız qalan zorakılıqlar adamların çoxunu məcbur edirdi ki, monastırlara gedib, orada həyatlarını Allaha həsr

etsinlər. Bəziləri bunda ruhi harmoniyanı bərpa etmək imkanı görürdülər – monastır həyatı həm də sosial özünəgüvənmə hissi verirdi.

Monastırlar, səlib yürüşləri, inkvizisiya, Reformasiya

İtaliyanın Nursiya şəhərində doğulan Müqəddəs Benedikt yaxşı dünyəvi təhsil görmüşdü, o, 529-cu ildə Roma ilə Neapol arasındakı yarı yolda Monte-Kassino monastırlarının əsasını qoymuşdu. Xristian şərqinin nümunəsi əsasında o, Qərbi Avropada ilk monastırlar nizamnaməsini yaratmışdı. Nizamnamə 73 maddədən ibarət olmaqla rahiblərin həyatını nizamlayırdı. «Dua et və zəhmət çək!» (Ora et labora!) bu nizamnamənin baş göstərişi idi.

Benedikt başlanğıcda zahid olmasına baxmayaraq, o, adamların birgə yaşadığı monastır çoxluq üçün daha yaxşı uyğun gələn Allaha xidmətin maarifçi məktəbi hesab edirdi. Müqəddəs Benediktin sərt nizamnaməsi rahibdən bakirliyi, mülkiyyətdən imtina etməsini, bir dəfə seçilmiş monastıra ölənə qədər sadıq qalması tələb edirdi. Tabe olmaqla, itaətlə, dua ilə Benedikt rahibləri apostolları təqlid etməyə və Xristosa yaxın olmağa çağırırdı. Nizamnamədə əqli əməyə, birinci növbədə könülü xilas edən mütaliyəyə xüsusi əhəmiyyət verilirdi, bu, sonralar Benedikt monastırlarının Qərbi Avropanın başlıca mədəni mərkəzlərinə çevrilməsində mühüm rol oynadı.

Monastırların çoxunda rahib Benedikt tərəfindən tərtib olunan qaydalar işləyirdi. Onlar rahiblərə dua etmək və əməklə məşğul olmağı məsləhət görürdü. Tezliklə monastırlar böyük siyasi, təsərrüfat və mədəni əhəmiyyət kəsb etdi. Rahib cəmiyyətinin ciddi təşkilatlanması, həm də rahib tabeliyi dünyəvi dövlətlərin idarələrində də təqlid olunmaq üçün nümunəyə çevrildi. Monastır əkinçiliyinin yüksək əmək məhsuldarlığı və mənfəətli ticarət hesabına monastırlar mühüm iqtisadi faktora çevrildilər. Monastır məktəblərində ruhani və dini adamlardan başqa gələcək məmurlar və inzibatçılar təhsil alırdı. Monastır kitabxanaları antik alimlərin və şairlərin əsərlərini qoruyub saxlayırdı. Onların surətləri çoxlarına məlum deyildi. Monastırlardakı həyat tərzi həddən artıq asketik xarakter daşıyırdı, icma həyatının əsasına tabe olmaqdan ibarət idi. Bu özü intizam üçün ən yaxşı vasitə hesab olunurdu. Kim bunu pozsa, çox ciddi qaydada cəzalandırılırdı. Monastırların ərazisində rahiblər üçün yaşayış otaqları, kilsə, kapitula salonu, həmçinin təsərrüfat təmsilçiləri, sənətkar emalatxanaları və qonaqlar üçün ümumi otaqlar var idi.

Sonralar xristian dini ikona məsələsi üstündə ilk parçalanmaya məruz qaldı. Bizans imperatoru III Lev Suriyalı (675-741-ci illər) öz edikti ilə ikonaya sitayışı qadağan etdi. O, bütün kilsələrdə ikonaları məhv etməyi əmr etdi, ikona ilə mübarizə epoxası başladı və bu, Konstantinopol patriarxallığı ilə Papalıq arasındakı əlaqənin növbəti kəsilməsinə səbəb oldu. III Lev ərəblərlə müharibədəki məğlubiyyətinin səbəbini onda görürdü ki, xristianlar əldə düzəldilmiş obrazlara sitayiş etməklə Moiseyin qadağasından uzaqlaşsınlar. İmperator qadağa yolu ilə ilkin xristian ənənələrini bərpa etmək istəyirdi. Papa III Qriqori gecikmədən buna reaksiya verdi, o, soborda ikona ilə mübarizə aparən imperatoru və onun ardıcıllarını lənətlədi. İkonaya sitayiş edənlərin rəhbəri, yunan kilsəsinin atası isə

öyrədirdi ki, dua vaxtı baxışların dikildiyi müqəddəs ikona vasitəsilə dua edənlərlə, həmin vaxt onda təsvir olunan arasında sirli əlaqə yaranır. Sonralar ikonaya qarşı mübarizə barədə mübahisə xüsusilə qızıqırdı. Mübarizə 787-ci ildə ikonaya sitayişin qələbəsi ilə başa çatdı.

Xrisitan dini hətta dünyəvi hakimiyyətlərin işinə də müdaxilə edirdi. Roma papaları kralları kilsədən təcrid etmək üsuluna da əl atırdılar. 1077-ci ildə baş verən «Kanossa təzimi» buna nümunədir. Papa VII Qriqoriyə, bir il əvvəl kilsədən təcrid edilmiş alman kralı IV Henrix İtaliyadakı Kanossa qəsridə tövbə etməyə gəlmişdi, bu münasibətin korlanmasının qızışmasına səbəb kralın Milanın yepiskopunu təyin etməsi olmuşdu. Kralın başçılıq etdiyi sinod papanın devrildiyini elan etdi. Buna cavab olaraq papa Henrixi kilsədən təcrid etdi.

Henrix mürəkkəb vəziyyətdə qalmışdı. Onun tabeliyində olan knyazlar Henrixi hədələdilər ki, yeni monarx seçəcəklər. Papa VII Qriqori imperiya yığınağında iştirak etmək üçün Almaniyağa dəvət olunmuşdu. Bu vaxt IV Henrix hamını qabaqladı. Almaniyağa səfərə hazır olan papanı dayandırdı. Kral üç gün Kanossa qəsrinin darvazası ağzında dayanıb, soyuqda bir yun xalalda, ayaqyalın və heç bir qida qəbul etmədən öz bağışlanmasını gözləyirdi. Nəhayət, bu, ona nəsib oldu və o, papanı Almaniyağadakı daxili mübarizədə iştirakdan kənarlaşdırma bildi.

Lakin sonralar həm kralın, həm də papanın taleyində dəyişikliklər baş verdi. Henrix krallığında qaldı, Romada isə yeni papa seçildi. VII Qriqori İtaliyanın cənubunda sürgündə oldu.

Xristian dininin ən böyük biabırçılıqlarından biri, adamların xurafatından istifadə edərək Səlib yürüşlərini həyata keçirmək, nəticədə çox qan axıdılmasının və digər vəhşiliklərin baş verməsi idi.

Klermonda 1095-ci ildə keçirilən soborda papa II Urban Müqəddəs torpağı işğal etmiş səlcuqlara qarşı Səlib yürüşünə çağırdı. Onun Sahibin qəbrini dinsizlərdən azad etmək çağırışı «Allah bunu istəyir» şüarı ilə müdafiə olundu. Bütün Avropada Palestinaya səlib yürüşü etmək barədə ehtiraslı məruzələr oxunması başlandı. 1096-cı ilə Şimali və Mərkəzi Fransadan, Flandriyağadan, Almaniyağadan əsasən kəndlilərdən və kiçik rıtsarlardan ibarət minlərlə könüllülər toplandı. Onlar, demək olar ki, silahsız idilər, nə atları, nə də ərzaq ehtiyatları var idi. Şərqə tərəf irəliləyərkən qəddarcasına yəhudi qırğınları törədir, soyğunçuluqla özlərinə qida əldə edirdilər. Onun çox hissəsi yolda öldürüldü və ya qaçib dağıldı. Qalanları isə Kiçik Asiyada səlcuqların əli ilə həlak oldular.

Yoxsullardan sonra Müqəddəs torpağa bütün Avropada toplanmış rıtsar qoşunu yollandı. Bu, birinci Səlib yürüşü idi. Ona tanınmış senyorlar başçılıq edirdilər, onların içərisində fransız və ingilis krallarının qardaşları da var idi. Lakin bizanslılar «franklar» adlandırdıqları səlibçilərə nifrətlə yanaşırdılar. Hətta bir «frank» Kostantinopolda imperatorun taxtına oturaraq, qəbul edə bilmirdi ki, necə olur ki, bu qədər şərəfli rıtsarların iştirak etdiyi yerdə Bizans imperatoru taxtda tək otura bilsin. 1098-cü ildə Kiçik Asiyada ilk səlibçilər dövləti – Edessa krallığı yarandı. Əsas qüvvələr Suriyağa gəlib Antioxiyanı mühasirəyə aldı. Mühasirə yeddi ay davam etdi, nəhayət, onlar şəhərə

girdilər. Bu dəfə səlcuqlar onları mühasirəyə aldı. Əfsanəyə görə, onları məhv olmaqdan möcüzə xilas etdi, onlar düşmən üzərinə atılıb, qələbə çaldılar. 1099-cu ilin yayında Xristosun döyüşçüləri Yerusəlimi tutdular. Onlar müsəlmanlara və yəhudilərə qarşı vəhşicəsinə divan tutdular, sonra evlərə girib, əllərinə nə keçirdisə, hamısını götürürdülər. Bir səlibçi vətənə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, atlarımız dizinə qədər dinsizlərin qanı içərisində gəzir. Səlibçilərin əsas dövləti Yerusəlim krallığı oldu.

İkinci Səlib yürüşünə isə səbəb müsəlmanlar tərəfindən Edessa qraflığının tutulması oldu. Bu Səlib yürüşündə 240 min adam iştirak edirdi. Lakin Müqəddəs torpaqda səlibçilər uğursuzluqla üzləşdilər. Səlcuqlar Kiçik Asiyada rıtsarları tarmar etdilər. Fransızların Fələstini vurmaq istəyi də uğursuzluqla nəticələndi. Ona görə də 1149-cu ildə əvvəlki ildəki məğlubiyyətlərə görə yürüşün rəhbərləri olan Fransa və Almaniya kralları geri, vətənə qayıtdılar.

Üçüncü Səlib yürüşünə isə səbəb sultan Səlahəddin tərəfindən Yerusəlimin tutulması oldu. Bu yürüşə üç monarx- alman imperatoru Fridrix Barbarossa, ingilis kralı I Riçard – Şir ürəkli və Fransa kralı II Avqust başçılıq edirdi. Bütövlükdə isə səkkiz səlib yürüşü baş verdi və onların çoxu uğursuzluqla nəticələnirdi.

Yerusəlimdə Müqəddəs İoann sığınacağında (xəstəxanasında) İoannitlər və ya Hospitalyerlər ordeni yarandı. Solomon məbədinin yerində isə Tampliyerlər (fransız dilində temple – qəsir deməkdir) ordeni meydana gəldi. Ordenə girən rıtsarlar nikahsızlıq, yoxsulluq, tabe olmaq vədini qəbul edir, «sözlə və silahla və bütün öz gücləri ilə dinin sirrini müdafiə etməyə» and içirdilər. Onları adi rəhiblərdən həm də üzərində xaç təsvir olunan geyim fərqləndirirdi. Tezliklə ruhani-rıtsar ordenləri bütün Avropada öz əllərində nəhəng ölçüdə torpaq cəmləşdirdilər. Tampliyerlərin var-dövləti haqqında hətta əfsanələr dolayırdı, onlar hətta sələmçilikdən də çəkinmirdilər.

1307-ci ildə Fransa kralı IV Filipp Qəşəngin əmri ilə Tampliyerlər ordeni dərəcədən alındı, ordenin üzvləri dustaqxanaya atıldı, onun əmlakı isə müsadirə olundu. Buna bəhanə rolunu ordendə əxlaqın tənəzzülü barədə şayiələr və tampliyerlərin asi düşməsi və şeytan ibadətlərini sirli qaydada icra etmək barədəki ittiham oldu. Səlib yürüşləri qurtarıqdan sonra tampliyerlər fəaliyyət yerləri kimi Fransanı seçmişdilər. Onlara verilmiş imtiyazlara görə, orden nəhəng var-dövlət toplamışdı. Kralın təzyiqi altında tampliyerlərə qarşı inkvizisiya məhkəmə prosesi başlandı. İşgəncə altında onlar, üzərlərinə qoyulan cinayətləri etiraf etməyə məcbur edilirdilər, ordenin qrossmeysteri Jak de Mole isə tonqalda yandırılmağa məhkum edildi.

Səlib yürüşü vaxtı xristianlar ayaqları dəyən yerdə öz dinləri naminə vəhşiliklər törədirdilər. Tomas Morun İngiltərədə onun vaxtında qoyunların ayağı dəyən qumun qızıl dənəsinə çevrildiyini deyən kimi, səlibçilərin ayağı dəyən yerdə isə iyərnc qan «bulaqları» əmələ gəlirdi. Buna qədər xristian dini müharibəni məhkum edirdi, özünü Allahın əsgəri adlanan xristianlar vuruşmaq əvəzinə yalnız dua etməyə üstünlük verirdilər, bu vaxt isə onlar Allah naminə Şərqi silahlı basqın etdilər, nəticədə uzunmüddətli savaşı baş verdi. Bu yürüşlərin iştirakçılarını inandırmışdılar ki, onlar bütün günahlardan azad edirlər. Belə

günah bağışlanması sonra pul verməklə indulgensiya almaq qaydasına keçdi. İndulgensiya guya adamları əraf əzabından xilas edirdi.

Avropa səlib yürüşlərindən çox şey, ən başlıcası çox sayda insan həyatını itirdi, lakin qazandığı da oldu. Bu, Şərqdən götürülən, Qərbin tanımadığı universitetlərin Avropada yaranması və yayılması idi. Avropa təhsilə və elmə yaxşı münasibəti məhz Şərqdən, İslamdan öyrəndi.

Xristian dininin ən böyük biabırçılıqlarından biri, 1980-ci illərdə papa II İoann Pavelin dediyi kimi, inkvizisiyadır. İnkvizisiya XV əsrdə tüğyan etsə də, onun start götürməsi üç əsr əvvələ təsadüf edir. 1292-ci ildə papa IX Qriqori dominikanlılar ordeninin sərəncamına əvvəllər yaradılmış inkvizisiyanı- yeretiklərlə mübarizə üçün katolik kilsəsinin yaratdığı təhqiqatı verdi. Beləliklə, bu iş yelərdə yepiskopların nəzarətindən çıxdı və bilavasitə apostol paytaxtına tabe edildi.

Kilsənin orqanı kimi inkvizisiyanın yaradılması yolunda ilk addım birinci dəfə dünyəvi hakimiyyətlə əməkdaşlıq etmək məqsədilə papa III Lutsinin Müqəddəs Roma imperiyasının başçısı I Fridrix Barbarossa ilə 1184-cü ildə görüşü vaxtı atılmışdı. Lakin onların hazırladığı vasitələr çox sayda yeretik sektaların qarşısını kəsməkdə kifayət olmadı. 1215-ci ildə keçirilən və onları məhkum edən katoliklərin IV Lateran soborundan xeyli sonra, Tuluzdakı kilsə soboru yeretiklərə qarşı tədbirləri sərtləşdirməyi qərara aldı.

İnkvizisiyanın dominikanlıların ordeninin ixtiyarına keçməsi ilə yeretiklərin təqibi əvvəllər görünməmiş bir miqyas aldı. Onun XIII-XIV əsrdə daha da artan qurbanları sayahesaba gəlmir. İnkvizisiya ordeninin banisi Müqəddəs Dominikan vətəni olan İspaniyada sonralar xüsusən quduzlaşmışdı.

Yeretiklərlə bərabər inkvizisiya həmçinin «cadugərləri» və «ifritələri» təqib edirdi. Avropada onlar barədə proseslər XVIII əsrin sonuna qədər davam etdi.

İnkvizisiya daha çox sayda «iblis nöqərlərini» məhkəməyə verməyə çalışaraq, çuğulluğu dəstəkləyirdi. Çuğulçuların bu işə can atmasını həm də bir cəhət qızışdırırdı ki, onlar məhkum edilmiş adamların əmlaklarının bir hissəsini alırdılar. Bu vaxt onların adı sirr kimi saxlanırdı. Qədim Romada da vaxtilə çuğulçuların xidmətindən geniş istifadə edilirdi. Orada onlar rəsmi ittihamçı institutu olmadığından, məhkəmələrdə açıq ittihamla çıxış edirdilər və əvəzində mükafat kimi məhkum olunanların musadirə edilən əmlaklarının bir hissəsinə sahib olurdular. Bu vəziyyət çuğulçuların quduzlaşmasına, daha çox gəlir əldə etmək üçün hətta təqsirsiz adamları saxta ittihamlarla mühakiməyə cəlb edib, məhkum olunmuşların əmlakı ilə varlanırdılar. Onların eybəcər fəaliyyətinə yalnız b.e. I əsrinin sonunda nəcib imperator Trayan son qoydu. O, hakimiyyətə gəldikdən sonra Romadakı bütün çuğulçuları toplatdırıb sınıq-salxaq gəmilərə otuzduraraq, onların taleyini dənizin quduz dalğalarının sərəncamına verdi. Beləliklə, Qədim Romada çuğulçular praktikasına birdəfəlik son qoyuldu.

İstintaq vaxtı inkvizitorlar hər cür vasitələrlə müttəhimlərin etirafını əldə etməyə çalışırdılar. Bu iyrənc üsuldan 1930-cu illərdə Sovet İttifaqında «xalq düşmənlərinin» istintaqında da geniş istifadə edilirdi. SSRİ baş prokuroru A.Y.Vışinski təkcə açıq məhkəmə iclaslarında gurultulu, yüksək natiqlik qabiliyyətini göstərən ittiham nitqləri ilə

«şöhrət» tapmamışdı, həm də işgəncələrlə əldə edilən etirafın sarsılmaz hüquqi sübut olduğunu nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışaraq, «etiraf sübutun çariçasıdır» şüarını irəli sürmüşdü. Etiraf isə yalnız işgəncə vasitəsilə alınırdı. Bu vaxt ölkədə çüğülcülük da görünməmiş miqyas almışdı. Övladın valideynə qarşı çüğülcülük etməyi də prinsipiallıq, qızğın vətəndaşlıq nümunəsi hesab edilirdi. SSRİ-nin mərkəzi orqanlarına çüğülcülük şəklində 4 milyon ərizə daxil olmuşdu.

İnkvizitorlara kömək məqsədi idə istintaqın aparılmasına dair xüsusi rəhbərlik təlimatları tərtib edilirdi. İttiham olunanlar məhkəməyə gəldikdə, bu proses çox sürətlə gedirdi və ədalətli hökmün çıxarılması ilə nəticələnirdi. Bəzi hallarda məhkum olunanlara kilsə cəzaları (ölüm, kilsədən müvəqqəti olaraq təcrid edilməsi) tətbiq edilirdi, ancaq daha çox hallarda onlar tonqalda yandırılmaqla ölüm hökmü ilə cəzalanırdılar. Autodafe adlanan bu cəza inkvizisiyanın fəaliyyətinin simvoluna çevrilmişdi.

Xristian dünyasının qarşılaşdığı ən böyük problem isə onun parçalanması, dini və sosial hərəkət kimi Reformasiyanın meydana gəlməsi idi. Xristian kilsəsi özünün maddi fayda götürməsi siyasəti ilə istənilən yolla öz mənfəətini artırmaq istəyirdi. Xristian dəyərləri alqı-satqı münasibətinə çevrildi. Kilsənin bürokratlaşması prosesi dərinləşmişdi.

Reformasiya katolik kilsəsinin dini, siyasi və iqtisadi sahələrdəki hər şeyi əhatə edən ağalığına qarşı mübarizə formasını almışdı. Reformasiya ideoloqları özləri arasındakı fərqlərə baxmayaraq, bir düşüncədə birləşirdilər ki, insan öz könlünü xilas etmək üçün kilsənin vasitəçiliyinə ehtiyac duymur. Bu, əslində kilsə ierarxiyasından imtina etməyə gətirib çıxarırdı. Reformasiyanın gedişində Avropa ölkələrində yeni xristian konfessiyaları meydana gəldi, onlar katoliksizmlə yanaşı indiki dövrə qədər mövcuddur. Reformasiyanın başlanmasına Avqustin rahibi Martin Lyuterin Almaniyadakı Vittenberqdəki 1517-ci ildəki çıxışı ilə start verildi. O, indulgensiya ilə alverə qarşı yönəlmiş 95 tezisini xalq qarşısında irəli sürdü. İndulgensiya alveri biabırçı formalar və geniş miqyas almışdı. Pul ödəməklə istənilən xristian öz günahlarını yuya bilərdi. Lyuterdən öz baxışlarından imtina etməsi tələb olunurdu. Lakin o, bu tələbləri rədd etdi. İmperator edikti ilə o, yeretik kimi məhkum edildi. Bir il əvvəl isə papa Roması Lyuteri kilsədən təcrid etmişdi.

İmperiyanın iri torpaqları Reformasiya tərəfə keçdilər. Knyaz suvereniteti din üzərinə də keçdi, hər bir knyaz öz təbəələrinin dinini müəyyən edirdi. «Kimin ölkəsidirsə, onun da dinidir» prinsipi zəfər çaldı.

Reformasiya hərəkəti təkcə Almaniyaya ilə məhdudlaşmırdı, o, öz tərəfdarlarını və ardıcılıqlarını Qərbi və Mərkəzi Avropanın çox ölkələrində də tapdı. Cenevrədə yeni protestant cərəyanı – Calvinizm meydana gəldi. Calvinizmin ən mühüm doqmatı belə bir inama əsaslanırdı ki, Allah hələ dünya yaranmamışa qədər adamların bəzilərinin xilasa çatmasını, digərlərini isə məhv olmağa gedəcəyini əvvəlcədən müəyyən etmişdi. Buradan Calvinizm Avropa ölkələrinə yayıldı.

İngiltərədə isə Reformasiya teoloji deyil, əsasən siyasi xarakter daşıyırdı. Bu, din xadimləri tərəfindən deyil, kral VIII Henrix tərəfindən başlanmışdı. Kral arvadını boşayıb, sevdiyi Anna Boleynə evlənmək istəyirdi. Lakin Roma papası kralın mövcud arvadı ilə nikahının həqiqi olmamasını etiraf etməyi rədd etdi. Kral bundan istifadə edib kilsənin

papa Romasının nüfuzuna tabelikdən azad etdi. 1534-cü ildə kral ingilis (anqlikan) kilsəsinin başçısı elan edildi, ölkədə bütün monastırlar bağlandı, onların əmlakı və torpaqları isə müsadirə edildi.

XVI əsrdə Reformasiya Fransaya nüfuz etməyə başladı. Kalvinizmin ardıcılıarı olan huqenotlar arasında xeyli yüksək aristokratiya nümayəndələri də var idi. Huqenotların öz dinlərinin tanınması uğrundakı mübarizəsi hakim Valua sülaləsi tərəfindən qəddarcasına təqib edilirdi. 1572-ci ildə Parisdə kralın regenti Yekaterina Mediçinin göstərişi ilə çox sayda huqenot liderləri və sırası huqenotlar vəhşicəsinə bir gecənin içərisində öldürüldülər. Varfolomey gecəsi dini ədavəti gücləndirdi və yeni dini müharibələrə səbəb oldu.

Avropada dini qarşıdurma XVII əsrin başlanğıcında iri siyasi-dövlət münaqişəsinə keçdi, bu isə Otuz illik müharibəyə aparıb çıxardı. 1618-ci ildən sonrakı 30 il ərzində Mərkəzi Avropa döyüş səhnəsinə çevrildi. 30 illik qanlı döyüşlərdən sonra 1648-ci ildə, nəhayət, sülh bağlandı. Lakin Vestfaliya sülhü Avropadakı konfessiya vəziyyətinə ciddi dəyişiklik edə bilmədi. Hökmdarın öz təbəələrinin dinini müəyyən etməsi prinsipi qüvvədə qaldı, həm katolitsizmin, həm də protentastizmin mövcudluq hüququ qəbul edildi.

Reformasiya hərəkəti xristian dininin birliyinə son qoydu, katolik kilsəsi parçalanmağa başladı.

İslam dünyası

İslam VII əsrdə Ərəbistanda yarandı. Bu ərazinin mərkəzində ucsuz-bucaqsız Ərəbistan səhrası uzanırdı. Adamlar əsasən onun kənarında və dəniz sahillərində yaşayırdılar. Təsərrüfat və mədəni cəhətdən ən inkişaf etmiş ərazi Yəmən və Ərəbistandakı Hicaz idi, axırıncıda dar vahə zolağı var idi. Yəmən torpağı isə çox məhsuldar idi, ona görə də burada sabit əkinçilik sivilizasiyası inkişaf etmişdi. Lap qədimdən Yəməndən və Hicazdan mühüm ticarət yolu keçirdi, bu yol Hindistanla əvvəlcə Roma, sonra isə Bizans imperiyalarını birləşdirirdi. Ərəb şəhərlərində ticarətlə təkə ərəblər deyil, həm də Roma təbəələri, perslər, abissiniyalılar məşğul olurdular.

Səhranın kənarlarında bədəvilər adlanan köçəri ərəb tayfaları yaşayırdılar. Onlar dəvə, qoyun otarır, yaxşı atlar yetişdirirdilər. Çobanlıq heç də çox vaxt bədəvi tayfalarını yedizdirə bilmirdi, onlar oturaq sakinlərə qarşı soyğunçuluq basqınları edirdilər. Bədəvilər təkə igid döyüşçülər deyildilər, onlar həmçinin obrazlı və hissiyyatlı poeziya ilə şöhrət tapmışdılar.

Ərəblər Semit xalqlarına aiddir. Onların dini və adətləri yəhudilərinkinə yaxın idi. Nə vaxtsa ərəblərin və yəhudilərin əcdadları bir tayfada yaşamışdılar, bu əcdadlar yəhudi Bibliyasında öz əksini tapır. Uzun əsrlər ərzində ərəblər bütələrə sitayiş etmişdilər. Ərəbistanın bütperəst mərkəzlərindən biri öz müqəddəs yeri olan Kəbə ilə şöhrət tapmış Məkkə idi. Ərəblər Kəbəni Abrahama (İbrahimə) aparıb çıxarırlar. Kəbə məbəbində Adəmin cənnətdən gətirdiyi Qara daş qalırdı (bu daş indiyədək oradadır).

V-VI əsrlərdə yerli ərəblərdən çox sayda moizəçilər meydana gəldi, onlar öz tafia adamlarını bütperəstlikdən çəkirmək istəyirdilər. Ərəbistanda xristianlar və iudeylər də moizə oxuyurdular. Çox sayda ərəblər onda xristianlığa və iudaizmə keçdi. Yəməndə isə hətta xristian və iudey knyazlıqları meydana gəldi.

570-ci ildə Məkkədə tanınmış Qureyş nəsindən olan Məhəmməd dünyaya gəldi. O, çox erkən yetim qaldı, aclıq və ehtiyac içərisində oldu. 25 yaşında o, Xədicə adlı varlı qadınla evləndi və onun ticarət işlərini apardı. Bu qadın ərinin yaxın dostu və əqidə sirdaşı oldu. Məhəmmədin belə bir adəti vardı ki, o, Məkkə yaxınlığındakı Hira dağına çəkilir, orada nəcib düşüncələrə dalırdı. Bir dəfə bu hadisə 610-cu ildə olmuşdu, o, dağlıq mağarada yuxuya daldı və yuxuda onun yanına mələk Cəbrayıl gəldi və onunla danışmağa başladı. Beləliklə, Məhəmməd peyğəmbərliyə çatdırıldı və öz ölümünə qədər yuxarıdan vəhy almaqda davam etdi. Onlar da müqəddəs kitab Quranın tərkib hissəsi oldu. Yalnız dörd ildən sonra Məhəmməd məkkəlilər qarşısında öz moizəsini oxudu. Onlara vahid Allah haqqında məlumat verdi və adamları ona inanmağa çağırırdı, bütperəstləri isə Qiyamət günü barədə xəbərdar etdi. Lakin şəhərlilərin bir hissəsi, xüsusən Qureyşin görkəmli adamları onun çağırışından hiddətləndilər, onu öz atalarının dinindən uzaqlaşmaqda ittiham etdilər. Şəhərin başçıları Məhəmmədi və onun ardıcıllarını sıxışdırırdılar. Xədicənin ölümü də Məhəmmədi çox sarsıtdı. Peyğəmbər Məkkədən uzaqlaşmağı qərara aldı. 622-ci ildə peyğəmbərin və onun ardıcıllarının Yasribə (bir qədər sonra peyğəmbərin şəhəri kimi Mədinə ən-Nəbi və ya Mədinə adlandı) köçməsi – hicrə baş verdi. Burada bir-birilə düşmənçilik edən Mədinə tayfalarını birləşdirə və ilk müsəlman icmasını yarada bildi. Peyğəmbər nəsil və tayfa fərqlərini ləğv etdi, onlar ərəbləri ayırırdı. İcmanın üzvləri isə artıq özlərini vahid xalqın nümayəndələri sayırdılar. İcmaya iudeya tayfaları da daxil idi, lakin bu ittifaq uzun sürmədi.

İudaizmə sitayiş edən iudeylər ilk əvvəllər Məhəmmədin təliminə hörmətlə yanaşdılar. Məhəmməd, Bibliyaya da daxil olmuş qədim əhvalata əsaslanaraq öyrədirdi ki, Allahla ilk ittifaq bağlayan Abraham (İbrahim) olmuşdur. Bu ittifaqı xatırlatmaq üçün Allah insanlara peyğəmbərləri göndərmişdir, onlardan başlıcaları Moisey və İsusdur. Məhəmməd təkcə ərəbləri deyil, iudeyləri və xristianları da Abrahamın dininə qayıtmağa çağırırdı, bu din iudaizmdən və xristianlıqdan qədimdir və hər iki dini birləşdirəcəkdir. Bu qədim və əsl din Allahın iradəsinə özünü tam «təbə etməkdə» ifadə olunurdu. «Müsəlman» sözü (ərəb dinində «muslim») «islam» sözlərindən yaranır, o, həmin adamdır ki, özünü bütünlüklə «Allaha təbə edir». Müqəddəs Kitabın, iudeya və xristian peyğəmbərlərinin həqiqiliyini etiraf etməklə, Məhəmməd deyirdi ki, o, İbrahim (Abraham) dininin axırncı peyğəmbəridir, öz ifadəsi ilə deyildiyi kimi, «peyğəmbərliyin möhürüdür». Lakin tezliklə Məhəmməd əmin oldu ki, onun çağırışı çox sayda ərəb tərəfindən dəstəkləndiyi halda, nə iudeylər, nə də xristianlarda müsbət cavab tapmadı. İslam, özünün iudaizmdən və xristianlıqdan fərqli olan ritualları ilə ayrıca dinə çevrildi. Qədim Kəbə hələ də bütperəstlərin əlində qalsa da, müsəlmanların baş məbədi kimi qəbul edildi.

Məhəmməd Mədinənin valisinə çevrildi və məkkəlilərlə müharibəyə başladı. Hələdici mühasirə vaxtı məkkəlilər qorxudan döyüzsüz şəkildə Məhəmmədə təslim oldular. O, Məkkəyə gəlib, Kəbəni bütlərdən təmizlədi və bu məbəd müsəlmanların ali müqəddəs yerinə çevrildi. Xədicənin ölümündən sonra Məhəmməd bir neçə nikaha girdi (bunlar bəzən siyasi məqsədlər güdürdü), lakin onun kişi cinsindən olan övladı qalmadı. Sonrakı dövrlərdə peyğəmbərə və müsəlman icmasına münasibətdə ən böyük nüfuz sahibi Ayişə oldu. Peyğəmbərin nəslini isə onun Xədicədən olan qızı Fatimə davam etdirdi, onun törəmələri şərif və seyid adlanır və indiyə kimi müsəlmanlar arasında müstəsna hörmətə malikdirlər.

621-ci ildə Məhəmmədin özü demişdi ki, bir dəfə gecə o, Kəbədə yatanda, qanadlı heyvan olan Burak onu Yerusəlimə, Moria dağına aparıb çıxardı, orada qədimdə Solomon (Süleyman) məbədi yerləşirdi. Həmin yerdə o, İbrahimi (Abrahamı), Müsanı (Moiseyi) və İsanı (İsus Xristosu) gördü və onların Allaha olan duasına rəhbərlik etdi. Moria dağından o, göylərə qalxdı və Allah qarşısında dayandı, Allah Məhəmmədin ardıcıllarına öz başlıca göstərişlərini verdi. Bu səyahət və Məhəmmədin göyə qalxması ərəb dinində «isra» və «mirac» adlanır. Məkkəlilər onun sözlərinə inanmayanda, peyğəmbər Yerusəlimi təsvir etdi. O, bu şəhərdə əvvəllər olmamışdı və oradan Məkkəyə yollanan karvanları saydı.

İlk əvvəllərdən müsəlmanları hərbi uğurlar müşayiət etdi. Onlar çox tezliklə bütün Ərəbistanı fəth etdilər, sakinlərin əksəriyyəti tədricən müsəlmanlığa keçdi. Hamı tərəfindən təqib olunan peyğəmbər kimi başlayan Məhəmməd 632-ci ildə müsəlman dövlətinin hökmdarı kimi oldu.

İslamın ilahiyyat və praktiki əsasları Quranda öz əksini tapmışdır, onlar Allahın Məhəmməd vasitəsilə insanlara çatdırılan birbaşa müraciəti hesab olunur.

Dindar adamın həyatı beş ritual vəzifə ilə müəyyən olunur. Onlar Allahın Məhəmməd vasitəsinə göstərişləri kimi çatdırıldığı vaxtdan indiyə kimi saxlanılır və qüvvədədir. Bunlar inanc, namaz qılmaq, xüms və zəkat, oruc tutmaq və Məkkəyə ziyarət etməkdir. Onlar İslamın beş dayağı adlandırılmışdır.

İnancı bu sözlər müəyyən edir: «Allahdan başqa Allah yoxdur və Məhəmməd onun peyğəmbəridir». Əgər kimsə səmimi qaydada bu ehkama inam bəsləyir və onu dilinə gətirirsə, o, heç bir ritual ibadətləri olmadan belə, müsəlmana çevrilir. Başqa dinlərdə isə digər ritual ibadətləri vacibdir. Ali ləyaqət – Allaha tabe olmaqdır. İslamın ikinci dayağı namazdır, namaz gündə beş dəfə qılınmalıdır. Bundan başqa, namazdan əvvəl hökmən ritual yuyunmanı icra etmək lazımdır, bunsuz o, ibadət sayılmır. Müsəlmanın üçüncü vəzifəsi ianə verməkdir. Onu dövlət yığır və ehtiyacı olanlara dəstək üçün istifadə olunurdu. Öz əmlakının bir hissəsini ianə kimi vermək müsəlmanın əmlakının onun özündə qalan hissəsini gözdən qoruyurdu.

Ramazan ayında oruc tutmaq müsəlmanın dördüncü borcudur. Ramazan ayında Sahib ilk dəfə öz peyğəmbərinə – rəsuluna Quranı vəhy etmişdi və məhz bu ayda Məhəmməd məkkəlilər üzərində ilk dəfə qələbə çalmış və Məkkəyə girmişdi. Günün işıqlı vaxtı müsəlman oruc tutmalı, yalnız gün batandan sonra və çıxandan əvvəl yemək yeməli və su içməlidir.

Dindarın axırınıcı vəzifəsi Məkkəyə Həcc adlanan ziyarətdir. Hər bir müsəlman bunu ömründə heç olmasa bir dəfə icra etməlidir. Bu göstəriş qədim ərəb adətinə gedib çıxır, qədim ərəblər zülhiccə ayında bunu icra edirdilər. Həmin ayda Məkkəyə bütün islam dünyasından zəvvarlar gəlir, onlar ihram adlanan xüsusi geyimdə olurlar. Onlar birlikdə ibadətləri yerinə yetirir və bu qayda onlarda birlik və öz dinlərinin güclü olması hissini yaradır.

Məhəmmədin ölümündən sonra Kiçik Ərəbistan İslam dövləti onun varislərinin işğal siyasəti hesabına qüdrətli imperiyaya çevrildi. Məhəmməd sağ ikən öz varisini adlandırmadığına görə, VIII əsrin ortalarına qədər Xəlifə titulu üstündə qızğın mübarizə getdi. Xəlifə peyğəmbərin valisi olmaqla, İslamın dini və siyasi rəhbəri idi. Dörd mömin xəlifədən birincisi Əbu Bəkr oldu, onunla İslamın «qızıl dövrü» başlandı. O, İslamdan uzaqlaşan ərəb tayfalarına qarşı uğurla vuruşurdu və yenidən dindarları birləşdirdi. O, İslamı həmçinin Persiyanın və Bizansın bir hissəsinə yaydı. 634-cü ildə Əbu Bəkr isitmədən öləndə, Məhəmmədin müşaviri Ömər xəlifə oldu. Bu xəlifənin on illik idarəçiliyi dövründə İslam öz ali nüfuzuna çatdı. İslam imperiyasına Palestina, Suriya, Misir və demək olar ki, bütün Persiya birləşdirildi. Yerli əhalə qəsbkarları Bizans və Persiya ağalığından özlərinin xilaskarı kimi qarşılıdı. Ərəblər tutulmuş torpaqlarda əvvəllər mövcud olan dövlət idarəetməsini saxladılar. Müqəddəs Kitabın əsasını təşkil etdiyi dinlərin ardıcılıqlarına, başqa sözlə, iudeylərə, xristianlara, həmçinin zoroastrislərə dini ibadət azadlığı verilir, lakin onlardan xüsusi can vergisi – cizyə alınır.

Ömər ölümündən sonra o, şəxsi qisasa görə iranlı xristian tərəfindən öldürülmüşdü, xəlifəlik onun kürəkəni Məhəmməd Osmana keçdi. O, Əməvi nəsindən idi. Onun hökumranlığı dövründə Quranın kanonik mətni yaradıldı, bu mətndəki bəzi versiyalar əvvəllər mövcud olunmuşlardan bir çox cəhətlərə görə fərqlənirdi. Lakin Osman öz təbəələrinin narazılığına səbəb oldu. Çünki böyümüş xilafətin möhkəmləndirmək niyyəti ilə torpaqları və mühüm dövlət vəzifələrini öz qohumlarına payladı. Xristian kilsəsindəki nepotizm, elə bil ki, yeni yapranan dində də öz tətbiqini tapmışdı.

Xilafətdə, beləliklə, ilk daxili çəkişmə başladı. Osman öz əleyhdarları olan müsəlmanlardan birinin qılıncının zərbəsi ilə həyatdan getdi. Dördüncü xəlifə Əli ibn Abu Talib oldu, o, Məhəmmədin qızı Fatiməyə evlənmişdi, həm də peyğəmbərin dini və dünyəvi irsinə sahib olmağa yalnız onun haqqı var idi. Lakin Əlinin əleyhinə xəlifənin Dəməşqdəki valisi və Osmanın qohumu olan Muaviyə çıxış etdi.

Osmanın əleyhdarları arasında Məhəmmədin dul arvadı Ayişə də var idi. O, siyasi həyatda fəal iştirak etməyə can atırdı. Ayişə indi də Əliyə qarşı çıxış etdi. Ayişənin ardıcılıqları hətta Əlinin xəlifə Osmanın qətli ilə əlaqədə olması barədə ittiham irəli sürürdülər. Xilafətdə ilk vətəndaş müharibəsi başlandı. Qarışlıq bütün ölkəni bürüdü.

856-cı ildə Əli «dəvə döyüşündə» Ayişənin tərəfdarlarını darmadağın etdi. Bu döyüş ona görə belə adlanırdı ki, Ayişə döyüş meydanına zirehli kəcavəsi olan dəvənin üstündə çıxmışdı. Sonrakı ili Əli Siffində Müaviyəyə ilə döyüşə girdi. Müaviyə Osmanın əmisi oğlu idi. Qələbə artıq Əlininki idi, bu vaxt Suriya döyüşçüləri nizələrinə Quranın vərəqlərini keçirib, kimin haqlı olduğunu sübut etmək üçün məhkəmənin keçirilməsini

tələb etdilər. Əli buna razılıq verdi və məhkəməni uduzdu. Əlinin tərəfdarlarının bir hissəsi məhkəmənin qanuniliyini etiraf etməyi rədd etdi və öz rəhbərinə ümidini itirdi və xəlifənin düşürgəsini tərک etdi. Bu gedənləri xaricilər adlandırdılar və Əli sonralar onlardan birinin xəncəri ilə qətlə yetirildi.

Onun tərəfdarları xüsusi partiyaya ayrıldılar (ərəbcə bu, «şii» adlanır, bu sözdən də onların adı olan «şiiələr» yaranmışdır). Onlar hesab edirdilər ki, Əli xüsusi yüksək müqəddəsliyə malikdir və bu, onun birbaşa varislərinə keçir. Əlinin törəmələrindən biri Ölməz Mehdi (xilaskar) şiiələrin rəyinə görə dünyanın lap sonundan əvvəl insanların yanına gələcəkdir. Bu ideyalar şiiələrlə digər müsəlmanlar – sünnülər arasındakı başlıca mübahisə mövzudur. Sünnülər Əlini müstəsna dərəcədə nüfuzlu hesab edirlər, ancaq həm də onu adi adam sayırlar. Digər mühüm ehkamlar və rituallar isə onlarda və digərlərində eynidir. İndi şiiəlik əsasən İranda, həmçinin İraqda və Azərbaycanca inanc məzhəbidir.

Əlinin ölümündən sonra xilafətdə hakimiyyət Əməvilər nəslindən olan Müaviyəyə keçdi. Dövlətin paytaxtını o, Dəməşqə köçürdü. Əməvilər dövründə xilafətin qoşunları Şimali Afrikanı fəth edib, 711-ci ildə Gibraltar boğazından Avropaya keçərək, vestqotları darmadağın etdilər və bütün Pireney yarımadasını tutdular. Şərqdə ərəblər Hindistana və Çinin sərhədinə çatdılar. Xilafət o vaxtkı dünyanın yarısını tutaraq öz siyasi qüdrətinin zenitə çatdı.

Əməvilər sülaləsindən olan və 685-705-ci illərdə xəlifəlik etmiş Əbd əl- Malik hökmranlığının ilk yeddi ilində süqut ərəfəsi ilə üzləşməli oldu. Bizanslılar müsəlmanlardan Ermənistanı aldılar, İraqda isə qureyşli ağalığa edirdi, Bəsrədə xaricilər möhkəmlənmişdi, Kufədə isə – şiiələr hakim mövqedə idi. Ona xilafətin zədələnmiş birliyini çətinliklə bərpa etmək nəsb oldu. Ondan sonra Əbd əl-Malik dövləti yenidən qurmağa başladı.

Əbd əl-Malikin dövründə ərəb dili xilafətin rəsmi dilinə çevrildi, bütün dövlət sənədləri həm paytaxtda, həm də əyalətlərdə bu vaxtdan etibarən ərəb dilində yazılmağa başlandı, əvvəllər isə bu sənədlər işğal edilmiş xalqların dilində tərtib olunurdu. Bu tədbir imperiyanın birliyini xeyli möhkəmləndirdi. O, xilafətdə pul islahatı apardı və imperiyanın öz sikkələri meydana çıxdı, onlar Bizans və İran pullarını əvəz etdi. Dəməşqin sikkə düzəldən müəssisəsində qızıl dinarlar və gümüş dirhəmlər buraxılırdı, əyalətlərdə isə yalnız gümüş sikkələr döyülürdü. Əbd əl-Malik həmçinin vergi qoyulmasını qaydaya saldı və ordunu islahata uğratdı

Yerusəlimdə o, möhtəşəm Qübbət əs-Səhra («Qaya qübbəsi») məscidini çox qədim Solomon (Süleyman) məbədinin yerində ucaltdı.

Əməvilərin ağalığını daxili çəkişmələr gücdən saldı. Peyğəmbərin dayısı Abbasın törəmələri xəlifəyə qarşı üsyan qaldırdılar. Onları şiiələr və Şərqi iranlılar dəstəklədilər. 749-cu ildə qiyamçıların qoşunu pers Abu Müslimin başçılığı altında taxt-taca ilk Abbasi xəlifəsini yüksəltdilər. Abbasilər paytaxtı Bağdada köçürdülər və müsəlman imperiyasına XIII əsrin ortalarına qədər hökmranlıq etdilər. Abbasilər epoxasında müsəlmanların hərbi qızgınlığı tədricən yoxa çıxdı, Bağdad xilafətinin özü isə müstəqil dövlətlərə parçalandı.

Əməvilərin qoşunu Pireneydən keçərək İspaniyanı tutub, cənubi Fransaya sahib oldu. Xəlifə I Validin on illik hökmranlığı dövründə əməvilərin işğal siyasəti davam etdirildi. Şərqdə və qərbdə ərəblər sürətli qələbələr çaldılar. Onlar Şimali Afrikaya sahib olduqdan sonra Tarik ibn Ziyadın başçılığı altında ərəb qoşunu 711-ci ildə Gibraltar boğazını keçib Avropa torpağına qədəm basdı. 1200 il bundan əvvəl Kserksin başçılığı altında perslər Yunanıstanı tutmağa cəhd etsə də, Salamin dəniz döyüşündəki ağır məğlubiyyətdən sonra geri, Asiyaya çəkilməli oldular. Asiyalılar, daha doğrusu ərəblər (mavrlar) Pireney yarımadasını işğal etməyə başladılar. İspaniya sahillərindəki qaya o vaxtdan Tarik dağı – ərəbcə Cebel üt-Tarik adlanır və ispanların tələffüzündə bu söz “Gibraltar” kimi səslənir. 715-ci ildə bütün İtəriya yarımadası müsəlmanların əlində idi. Əməvilər isə bu vaxt öz qüdrətlərinin zirvəsinə çatmışdılar.

Lakin Fransanın cənubunun işğalının davamı uğurlu olmadı. Frank mayordomu Karl Martell ərəbləri məğlub etdi, bu vaxt onlar Luara çayına qədər çatmışdılar. Bu məğlubiyyətə baxmayaraq, ərəblər hələ bir neçə onillik Provans əyalətində hakimiyyəti əllərində saxladılar.

Müsəlman işğalçılarının hərbi ekskanstisiyası Avropaya ərəb incəsənətinin və fəlsəfəsinin daxil omlasına şərait yaratdı. Ərəb mədəniyyəti Qərbi Avropada təbabətin və təbii elmlərin inkişafına təkan verdi. İspaniyanın cənubunda səkkiz əsr ərzində mövcud olan Əl-Əndəlus sivilizasiyası Avropaya elmi və mədəni inkişaf epoxasını töhfə verdi.

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini xilafətin taxt-tacında Abbasilər əvəz etdi. Onlar öz yollarını peyğəmbər Məhəmmədin əmisi və ardıcılı Abbasa bağlayırdılar. Onlar Əməvilərə qarşı mübarizədə xilafətin şərqində dəstək tapdılar. Şərqi iraqlıların arasında ərəblərin hökmranlığına olan narazılıq artmışdı. Hələ 747-ci ildə üsyan etmiş iranlıların lideri Əbu Muslim – Xorasanda Abbasilərin qara bayrağını qaldırmışdı. 750-ci ildə axırıncı Əməvi xəlifəsi olan II Mervan üzərində qələbədən sonra xilafət yeni sülalənin banisi olan Əbulabbas Saffahın əlinə keçdi. O, əməviləri rəhmsizliklə məhv edirdi. Yalnız gənc Əbd ər-Rəhmana Əndəlusa qaça bilmək nəsb oldu, burada o, 756-cı ildə Kordova əmirliyi yaratdı.

Beləliklə, bu vaxt iki xilafət mövcud oldu – Abbasilərin Bağdad xilafəti, əməvilərin Kordova xilafəti və axırıncı ispan dünyasında yeganə qanuni hakimiyyət olduğunu iddia edirdi. Kordova müsəlmanların dini mərkəzinə çevrilir. Şəhərdə 3 min məscid tikilmişdi.

Abbasiləri dəstəkləyən iranlılar əsasən İslamın şiə qoluna mənsub idilər. Lakin Abbasilər xilafətə sahib olduqdan sonra tezliklə şiəlikdən ayrıldılar və özlərinin sünnülüüyün tərəfdarı olduqlarını göstərdilər. Buna baxmayaraq, iranlıların xilafətdə rolu xeyli artdı. Abbasilərin paytaxtı Bağdadda (şəhər 762-ci ildə yenidən tikilmişdi) küçələrdə və sarayda fars dili tədrisən ərəb dilini sıxışdırdı. Öz sələflərindən fərqli olan Abbasilər heç də qələbələri ilə öyünə bilməzdilər, ona görə də imperiyanı parçalanmaqdan saxlaya bilmədilər. XII-XIII əsrlərdə onlar türk hökmdarlarının tabeliyində oldular. Lakin abbasilərin idarə etməsi tarixə ərəb-müsəlman mədəniyyətinin və elminin çiçəklənməsi epoxası kimi daxil oldu.

Abbasi sülaləsi 1258-ci ilə qədər hökmranlıq etdi və xilafət ilə birlikdə süqut etdi. Onları monqol işğalçıları məhv etdilər. Müsəlmanların yaddaşında Abbasi xilafətinin «qızıl dövrü» kimi qalan illər Harun ər-Rəşidin idarəçiliyinə aiddir. Xəlifə öz hakimiyyətini möhkəmləndirərək İran nəslindən olan Barmakilərin böyük qüdrətini cilovlaya bildi. Onlar mühüm dövlət vəzifələrini tuturdular. İmperiyanın ərazilərindəki dinc həyat sənətkarlığın və ticarətin inkişafına səbəb oldu.

Xəlifənin Bağdad sarayı intellektual və bədii yaradıcılıq həyatının mərkəzi olaraq qalırdı.

Lakin artıq Harun ər-Rəşidin vaxtında xilafətin kənar regionlarında mərkəzdənqaçma qüvvələri açıqca görünürdü. Xəlifə qiyamları yatıra bilmədi. Ancaq Harun ər-Rəşid öz dövründə böyük populyarlıq qazanmışdı, onu ədalətli hökmdar hesab edirdilər. «Min bir gecə» nağılları isə öz növbəsində Harun ər-Rəşid mifi yaratdı.

Abbasilərin idarə etməsi dövründə, bu yarım minillik bir dövrü əhatə edir, müsəlman elmi xüsusi inkişaf əldə etmişdi. Bağdadda məşhur tərcümə mərkəzi meydana gəlmişdi, burada yunan, Suriya və pəhləvi dillərindəki bütün bilik sahələrinə məxsus olan əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunurdu. Aristotelin, Platonun və neoplatoniklərin fəlsəfi əsərləri, Yevklidin, Arximedinin və Ptolomeyin təbiət elmlərinə aid traktatları, Hippokratın tibb traktatları ərəb dilində yeni həyat qazandılar. Bir qədər sonra bu kitablar Qərbi Avropada ərəb dilindən latın dilinə tərcümə olundu.

Qədim yunanların nailiyyətlərinə arxalanaraq müsəlmanlar astronomiyada və astrologiyada, matematikada, coğrafiyada, əlkimyada parlaq uğurlar qazandılar. Müsəlman ilahiyyəti və fəlsəfə də xüsusi inkişafa çatdı.

Özündən sonra 150 əsər qoyub getmiş İbn Sina (980-1037-ci illər) tibb elmində böyük nüfuz sahibi idi. Onun «Həkimlik elminin qanunu» əsəri Avropanın tibb fakültələrində öyrədilirdi.

Abbasilər özləri hərbi uğurları ilə öyünə bilməsələr də, bu dövrdə Tunis ərəbləri sülaləsi olan Aqlabidlər Siciliyanı, sonra isə Cənubi İtaliyanı tutdular. Şimali Afrika ərəblərinin Bağdad xilafətindən azad olmaq istəyi hələ VIII əsrin ortalarında meydana gəlmişdi. Mərakeş müstəqillik əldə etmişdi. Bundan sonra Abbasilər Tunis və Əlcəzairin şərq hissəsində İfrikiya adlanan sərhəd markası yaratmış və onun sərhəd müdafiəsini yerli sülalə olan Aqlabidlərə tapşırılmışdı. Aqlabidlər Abbasilərin valiləri olsalar da, onlar tezliklə tam müstəqillik əldə etmişdilər və İfrikiyanı məğribdəki ən qüdrətli dövlətə çevirmişdilər. Şimali Afrika iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başlamışdı. Lakin tezliklə yeni dövlət öz təbəələrinin diqqətini daxili münaqişələrdən yayındırmaq üçün işğallara əl atdı. Bizansla müharibədə Kriti, bir il sonra, 827-ci ildə Siciliya və Cənubi İtaliyanı tutdu.

Səlcuqlar, Osmanlı imperiyası və Persiya

X əsrdə isə türkdilli xalq olan oğuz-türkmən tayfaları Orta Asiyanın cənubundan köçməyə başladılar, onları sonralar öz liderlərinin adı ilə Səlcuqlar adlandırdılar. Onlar 960-cı ildə islamı qəbul etdilər. XI əsrin ortalarında onlar İrani özlərinə tabe etdilər, 1050-ci

İldə isə Bağdadı götürdülər. Xəlifə onların hərbi rəisi Toğrul bəyə sultan titulunu verdi. Onun varisi Alp Arslanın vaxtında isə (1063-1072-ci illər) türklər Kiçik Asiyanın şərqinə girdilər. Bizanslılar üzərində Manzikertdəki 1071-ci ildəki qələbə türklərə Kiçik Asiyayı işğal etmək üçün yol açdı, burada bir neçə türk əmirlikləri yarandı, onlardan ən böyüyü Rum əmirliyi idi. Sonra onlar Fatimidlərdən Yerusəlimi, Palestinanın və Suriyanın digər şəhərlərini aldılar.

Səlcuqların basqınlarından sonra xristianların Palestinanın müqəddəs yerlərinə gəlmələri çox çətinləşdi. Xristianların sıxışdırılması xəbəri bütün Avropaya yayılmaqla, Şərqə Səlib yürüşlərinin təşkili üçün başlıca səbəb oldu. Bizans imperatoru da bu ideyanı dəstəklədi, çünki onların köməyi ilə Kiçik Asiyada itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmaq istəyirdi.

1300-cü ilə yaxın isə Osmanlı sülaləsinin banisi, türk tayfası Kayıdan olan I Osman tarixdə mühüm rol oynayacaq imperiyanın yaranması üçün birinci addımı atdı. XIII əsrdə Kayı türkləri monqol işğalçılarından qurtulmaq üçün Orta Asiyadan köçüb səlcuqların Rum sultanlığına gəldilər. Burada tayfanın başçısı Ertoğrul Bizans torpaqlarının lap sərhədində kiçik ərazi aldı, bu torpağı 1288-ci ildə onun oğlu Osman vərsə kimi götürdü. XIV əsrin əvvəllərində Rum sultanlığı on əmirliyə parçalandı. Bundan sonra Kiçik Asiyadakı Bizans ərazilərinin xeyli hissəsini tutan əmir Osman özünü müstəqil hökmdar elan etdi və Adrianopolu (Ədirnəni) XIV əsrin sonunda özünə paytaxt edən Osmanlı dövləti artıq cənubi-şərqi Avropada ağalığını qurmağa can atdı. Konstantinopol 1453-cü ildə işğal edilənə qədər Adrianopol 88 il ərzində Osmanlı türklərinin paytaxtı oldu. Buradan onlar Balkan yarımadasındakı Bizans torpaqlarını və ya Rumeliyanı tutmağa başladılar.

Konstantinopolun işğalı isə Bizans dövlətinin varlığına son qoymaqla yanaşı, Osmanlı imperiyasının böyük hərbi zəfərinə səbəb oldu. Bizansın son imperatoru XI Konstantin Paleoloq özünün paytaxt şəhəri tutulanda həlak oldu və beləliklə, sultan II Mehmet Fatehin bu işğalı Bizansın minillik tarixini başa çatdırdı. Konstantinopolun tutulması Avropanın dini və siyasi həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Osmanlı imperiyasının nüfuzu yüksəldi, o öz qoşunlarına hədə gələn qüdrətli Asiya-Avropa dövlətinə çevrildi. Qorxuya düşən Avropa dövlətləri Qərb xristian sivilizasiyanı birlikdə müdafiə etməyi özlərinin başlıca vəzifəsi hesab etdilər. Avropa Qara dənizə girişdən məhrum oldu. Təhlükə hesabına Şərqlə ticarət xeyli zəiflədi.

Dini sahədə isə pravoslav(ortodoks) kilsəsinə rəhbərlik Bizansdan özünü «3-cü Roma» adlandıran Moskvaya keçdi. Bizans alimlərinin İtaliyaya mühacirəti hesabına avropalılar yunan mədəni irsini özləri üçün yenidən açdılar, bu isə Avropa humanizminin yaranmasına təkan verdi.

Konstantinopol təkcə türk basqını hesabına deyil, həm də Şərqi Roma imperiyasının daxili böhranı səbəbindən süqut etdi. Osmanlı qoşunları sayca üstün idi, Mehmet şəhərə hücumu Avropada dəhşət təlqin edən 150 mindən çox döyüşçü və o dövr üçün güclü artilneriya cəlb etmişdi. Bizanslılar qəhrəmancasına müqavimət göstərsələr də, ik iyaylıq mühasirə öz işini gördü. Türklər bağlı Qızıl Buynuz körfəzinə soxuldular, onlar buraya

ağac tirlərinin üstü ilə 80 gəmi gətirmişdilər, türklər şəhərin birbaşa bombardman edilməsinə başladılar. 29 may 1453-cü ildə Konstantinopola hücum baş verdi, Mehmet Fateh şəhəri tutdu.

II Mehmet Fateh 1481-ci ildə ölənə qədər 30 il ərzində Osmanlı sultanı oldu. O, yaxşı təhsil almışdı, beş əcnəbi dil bilirdi, Qərb mədəniyyəti ilə tanış olmaqla yanaşı, həm də dini fanatizmə yad idi. Onun siyasətinin mahiyyətini sultanın ləqəbi kifayət dərəcədə ifadə edirdi.

O, Konstantinopolu tutduqdan sonra Osmanlı dövlətinin paytaxtını ora köçürtdü və şəhərin adını İstanbul etdi. Sonra o, tədricən Bizansın digər qalıqlarını, həmçinin Serbiya və Bosniyanı işğal etdi. Bununla yanaşı, Krımdakı varlı Genuya koloniyalarını tutdu və Krım xanlığını özünə tabe etdi. Cənubi İtaliyaya girib, Otranto şəhərini qarət etdi.

II Mehmet 1476-cı ildə dərc etdirdiyi qanunlar məcəlləsi olan – Kanunname ilə nəhəng Osmanlı imperiyasının daxili idarəçiliyini qaydaya saldı.

İranda isə 1502-ci ildə 15 yaşlı I İsmayıl Səfəvi taxt-taca çıxdı və Təbrizdə şahənşah (şahlar şahı) titulunu qəbul etdi. O, bundan əvvəl türk köçəri tayfaları olan Qızılbaşlara arxalanaraq Şimali Azərbaycana müdaxilə etdi, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin əsas qüvvələrini darmadağın etdi.

İsmayıl Cənubi Azərbaycandakı Ərdəbildən idi, burada isə dini feodallar olan Səfəvilərin təsiri güclənmişdi. Onlar şeyx Səfi (1252-1334-cü illər) nəslindən idilər, onları şiə və imam Əlinin törəmələri hesab edirdilər. İsmayılın müqəddəs mənşəyi ona şahənşah titulunu almağa imkan verdi.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər İrana, İraqa sahib oldular. Bağdad və Xorasan da onların əlində idi. 1514-cü ildə onların Zaqafqazıyanı, Kürdüstanı və Mesopotamiyanı ələ keçirmək üçündə Osmanlı imperiyası ilə uzun müddətli qarşıdurması başlandı. İran hələ çoxdan Ərəb xilafətinə və mömin sünnülüyə qarşı şiə müxalifətinin mərkəzi idi. Sünnülüüyü isə bu vaxt Osmanlı müdafiə edirdi və sultan Səlim Yavuz Persiyanı Türkiyədə şiəliyi yaymaqda ittiham edirdi və öz ölkəsində şiələrlə qəddarcasına davranırdı.

I İsmayıl Xətai Yeni tarixdə ilk Persiya dövlətini yaratdı və şiəliyi dövlət dininə çevirdi.

Türkiyə sultanı I Səlim Yavuz (Heybətli) 1514-cü ildəki Çaldıran döyüşündə artilleriyadan istifadə edərək şah İsmayılın ordusunu məğlub etdi və bu qələbə ilə Osmanlı imperiyasının Yaxın Şərqdəki ağılıq mövqeyini təmin etdi. Sonrakı illərdə isə məmlyükları özünə tabe edib, Suriyanı, Hicazı və Misiri Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil etdi. Artıq imperiya müsəlman dünyasının hökmranı idi. Bu qələbə nəticəsində türklər Aralıq dənizindəki və Qırmızı dənizdəki mühüm ticarət mərkəzlərinə nəzarətə sahib oldular. Məkkə və Mədinənin – İslamın müqəddəs yerlərinin geri alınmasından sonra I Səlim peyğəmbər Məhəmmədin varisi kimi xəlifə titulunu qəbul etdi.

Qalibiyyətli yürüşlər və işğallar Osmanlı imperiyasının ölçülərini iki dəfə artırdı. Oğlu Süleyman Qanunidən fərqli olaraq I Səlimi əsasən Avropadakı deyil, yalnız Yaxın Şərqləki işğallar maraqlandırırırdı. İşğal edilmiş ərazilər xeyli gəlir verirdi, bu isə Osmanlı imperiyasını XVI əsrin ən varlı və qüdrətli dövlətinə çevirdi. Sultan Səlim dəniz

quldurlarının xidmətindən istifadə etməyi də yaddan çıxarmırdı. Bu yolla o, Əlcəzair üzərində Türkiyənin suverenliyinə nail olmuşdu. Dəniz qulduru, Barbarossa ləqəbli Hayraddin öz qardaşı Aruc ilə birlikdə Əlcəzairi işğal etmiş və şəhəri Osmanlı imperiyasının sultanının tabeliyinə vermişdi. Venesiyanın tənəzzülündən sonra Əlcəzair Aralıq dənizində aparıcı dəniz dövlətinə və Avstriya imperiyasının Habsburqlar sülaləsinə ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. İki qardaş Lesbos adasının yunanlarını müsəlmanlığı qəbul etməyə məcbur etmiş və Aralıq dənizinin qərb hissəsində yaxşı təchiz edilmiş dəniz quldurluğu donanması yaratmışdı. Barbarossa türk sultanına müraciət etmiş və Əlcəzairi Türkiyənin suverenliyinə vermişdi. Buna görə Sultan I Səlim Hayraddinə paşa titulu vermişdi. İndi İstanbulun ən böyük prospektlərindən biri Hayraddin Paşa adını daşıyır.

1520-ci ildə atasının ölümündən sonra hakimiyyətə gələn I Süleyman Qanununin hökmranlığı Osmanlı imperiyasının ən böyük qüdrətli dövlətə çevrilməsi, mədəniyyətin və incəsənətin görünməmiş çiçəklənməsi dövrü idi. I Süleyman Belqradı tutdu. Macar və çex ordusu üzərində qələbə nəticəsində Macarıstan öz dövlət və siyasi müstəqilliyini itirdi və müsəlman qəsbkarlarının Avropaya gedən yolunda bu vaxt yalnız Avstriya dayanırdı. Bu məqsədlə Vyanaya yaxınlaşdı. Zaqafqaziyada və Yaxın Şərqdə (Persiyanın bir hissəsini, Ermənistanı və Mesopotamiyanı) xeyli ərazilər işğal edildi. Bu ərazilər paşaların idarəçiliyinə verilirdi.

O, iri miqyaslı islahatlar həyata keçirdi, elmin, mədəniyyətin, arxitekturanın inkişafını dəstəkləyirdi. I Süleyman öz dövrünün ən böyük hökmdarlarından biri idi, onun qoyduğu qanunlar Osmanlı imperiyasının sonrakı inkişafını xeyli dərəcədə müəyyən etdi. Onun dövründə İstanbulda bütöv binalar kompleksinin tikintisinə başlandı, bu kompleksə məscidlər, sultanın mavzoleyi, dini məktəblər, mədrəsələr, xəstəxanalar, evsizlər üçün sığınacaqlar və hamamlar daxil idi.

Türklərin Avropadakı işğalları, nəhayət, başa çatdı. 1699-cu ildə Müqəddəs Liqa (Avstriya, Venesiya, Polşa, Rusiya) ilə Osmanlı imperiyası arasında Karlovits sülhü imzalandı. Bununla da Mərkəzi Avropada türk ekspansiyasına bütünlüklə son qoyuldu. Karlovits sülhü bağlandıqdan sonra Avstriyanın Habsburq monarxiyası Avropada ən nüfuzlu dövlətlərdən biri oldu. Çünki Avstriya Macarıstanın böyük hissəsini, demək olar ki, bütün Sloveniya və Xorvatiyanı aldı. Polşa və Rusiya da bəzi ərazilərə sahib oldular. Türklər Avropanın cənubi-şərqinə sıxışdırıldılar.

Osmanlı imperiyası zəifləməyə başladığında öz əraziləri ilə yanaşı, vassalı olan Krım xanlığını da itirdi. 1783-cü ildə Rusiya imperatriçası II Yekaterina özünün Manifesti ilə Krımı Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil etdi. Bu, Krıma sahib olmaq üstündə Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasındakı uzunmüddətli rəqabətə son qoydu. Onların Küçük-Kaynarcı sülhünə görə (1774-cü il) Rusiya Krım ərazisində bir neçə qalanı almışdı. Krım bu vaxt Osmanlı imperiyasının vassalı omağını dayandırdı. Lakin Türkiyə bir il sonra öz əlaltısını Krım xanı etməyə nail oldu. Bu vaxt Rusiya hökuməti Krıma qoşun yeritdi və xan taxtına öz namizədini oturtdu. İki xanın tərəfdarları arasındakı mübarizə bir neçə il davam etdi. 1783-cü ildə II Yekaterinanın hökuməti yenidən Krıma qoşun yeritdi. Rusiyanın Krım uğrunda mübarizədə mövqeyi 1779-cu ildə Qara dəniz hərbi donanmasının yaradılması ilə

xüsusən möhkəmləndi. İmperatriçənin Manifesti Krımın Rusiya tacı altına faktiki olaraq keçməsinə rəsmiləşdirdi. Osmanlı imperiyası Qara dənizin şimal sahilində öz strateji platsdarmından məhrum oldu. Qızıl Ordanın yeganə qalığı olan Krım xanlığı da öz mövcudluğunu itirdi. Rusiya imperiyasının mərkəzi quberniyalarından köçürülənlər Krımın istifadə olunmasına başladılar. Rusiya Qara dəniz ətrafında və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün digər addımlar atdı.

Avropada 1848-1849-cu illərdə mili-azadlıq və inqilabi çıxışlar baş verdikdən sonra beynəlxalq münasibətlər xeyli kəskinləşdikdə, yeni müharibə üçün səbəb rolunu katolik və pravoslav ruhanilər arasında Palestinadakı Müqəddəs yerlər barədə mübahisə oynadı.

Rusiya çarı I Nikolay pravoslav ruhanilərini himayə edərək türk sultanından pravoslav təbəələrinin onun müdafiəsi altına qoyulmasını tələb etdi. Böyük Britaniya və Fransa isə Rusiyaya qarşı birgə hərəkət etmək barədə razılığa gəldilər. Türkiyə Rusiyanın ultimatumunu rədd etdi və onunla diplomatik əlaqələrini kəsdi. Rus qoşunları Moldaviya və Valaxiya knyazlıqlarını tutdular. Sultan rus qoşunlarının öz knyazlıqlarından çıxarılmasını tələb edərək, 1853-cü ildə Rusiyaya müharibə elan etdi. Zaqafqaziyada rus qoşunları türk ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar. Böyük Anadolu türk ordusu da ağır məğlubiyyətlə üzləşdi. Rusiyanın bu qələbəsi ingilis-fransız koalisiyasının Qafqazı tutmaq cəhdini pozdu. Rus gəmiləri Qara dənizdəki Sinop buxtasında bütün türk gəmilərini məhv etdi. Eskadraya komandanlıq edən Osman Paşa əsir götürüldü. Bu qələbə hesabına ruslar Qara dənizdə ağalığ əldə etdilər. Türkiyənin müttəfiqləri olan Fransa və Böyük Britaniyanın gəmilərindən ibarət eskadra 1853-cü ilin dekabrında Qara dənizə girdilər. Moldaviya və Valaxiyanı Avstriya qoşunları tutdu. Beş il əvvəl Avstriyanı böyük təhlükədən xilas edən Rusiyaya qarşı Habsburqlar görünməmiş nankorluq etdilər və Rusiyaya qarşı koalisiyanı hərbi qaydada dəstəklədilər. İngilis-fransız gəmiləri şimal dənizlərində də Rusiya ilə dəniz döyüşləri apardılar. Qara dəniz sahilində isə ingilis-fransız və türk qoşunları Yeviatoriyada sahilə çıxdılar. Rus qoşunları 1854-cü ilin payızında məğlubiyyətə uğradılar. İnkerman döyüşü də ruslar üçün uğursuz oldu. Sonrakı il Sevastopolun ikinci bombardmanı başlandı. Bu bombardmanlardan sonra Sevastopola ümumi hücumlar başlandı. Yazda isə Qarsdakı rus qarnizonu təslim oldu.

Rus ordusunun silahı, sursatı, ərzağı çatışmırdı. Rusiyaya qarşı İsveç, Prussiya, xüsusən Avstriya böyük düşmənçilik göstərirdi. Müharibənin davamı və böyük sayda qurbanlar, həmçinin xərclərin artması müttəfiq ölkələrin hökumətlərinin mövqeyinə öz təsirini göstərdi. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, 1855-ci ilin sonuna hərbi əməliyyatlar faktiki olaraq kəsildi və danışıqlar bərpa olundu. Müharibəni uğursuzluğuna, həmin ilin martında çar I Nikolayın ölümü də əlavə olundu.

Krım müharibəsinin başlanmasından düz üç il sonra vuruşan tərəflər Parisdə sülh müqaviləsi bağladılar. Rusiya Qara dənizin demilitarizasiyası və neytarlaşdırılması ilə razılaşmağa məcbur oldu. Qara dəniz boğazlarından bütün hərbi gəmilərin keçməsinə qadağa qoyuldu. Osmanlı imperiyası ərazi toxunulmazlığı qarantiyası aldı. Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasının xristianlarını müdafiə etmək təminatı verdilər.

Krım müharibəsinin başa çatması və Paris sülhü Rusiyanın Şərqi Avropadakı və Balkanlardakı nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb oldu. Avstriya Krım müharibəsi vaxtı qətiyyətli hərəkət etmədiyinə görə beynəlxalq izolyasiya şəraitinə düşdü. Rusiyanın məğlubiyyəti daxili siyasət sahəsində də bəzi nəticələrin yaranmasına səbəb oldu. Yeni çar II Aleksandr aprel ayında təhkimçilik hüququnun qarşıdakı dövrdə ləğv ediləcəyini elan etdi, lakin bu vacib hadisənin baş verməsini, 22,5 milyon təhkimli kəndlinin azad olmasını daha altı il gözləmək lazım gəldi.

Osmanlı imperiyasının öz iqtisadiyyatını və infrastrukturasını inkişaf etdirmək cəhdləri Avropa dövlətləri tərəfindən müəyyən qısqançlıqla qarşılırdı. Elə təsəvvür yaranırdı ki, Türkiyənin hansısa böyük proyektə həyata keçirməyə səlahiyyəti yoxdur. 1891-ci ildə Türkiyə Almaniyaya tərəfindən nəzarət edilən Anadolu dəniz yolu kompaniyasına Bağdaddan keçməklə, öz şəhəri Konyadan Bəsrəyə qədər dəmir yolu çəkmək üçün konsessiya verdi. Bu layihə Avropa dövlətləri arasında gərginlik yaratdı. Böyük Britaniya və Rusiya Almaniyaya tərəfindən özlərinin Kiçik Asiyadakı maraqlarına təhlükə hiss etdilər. Şərqi böhranla əlaqədar olaraq Almaniyaya imperatoru II Vilhelm İstanbulda türk sultanı II Əbdül Həmidlə görüşdü. İmperatorun birbaşa müdaxiləsindən sonra dəmir yolunun tikintisi barədə danışıqlar siyasi xarakter aldı.

1908-ci ildə baş verən gənc türklər inqilabı Osmanlı imperiyasını daxili böhrana cəlb etdi, inqilab II Əbdül Həmidin avtokrat rejiminə son qoydu. O, siyasi sahədə mühüm güzəştlərə getməyə məcbur olsa da, 1909-cu ildə taxt-tacdan uzaqlaşdırıldı. İnqilabın uğurunda həlledici rolu 27 yaşlı zabit və siyasətçi Ənvər Paşa oynadı. Üsyana onun özü və silahdaşı Mustafa Kamal başçılıq etmişdi. Gənc türklər əcnəbilərin ölkədə ağalığına qarşı çıxış edir, idarəçiliyin mütləqiyyət formasını rədd edir, liberal konstitusiyaya dövləti prinsipini müdafiə edirdilər. Ənvər Paşa Türkiyəni Birinci Dünya müharibəsi illərində idarə edən triumviratın başçısı, müdafiə naziri oldu. Ermənilərin Azərbaycanı təcavuzu vaxtı, 1918-ci ildə hərbi kömək göstərmək üçün Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa ordusu ilə buraya gəlir və azərbaycanlılara böyük kömək göstərir. Ənvər Paşa isə sonralar Orta Asiyaya keçib, orada Sovet quruluşuna qarşı basmaçların müqavimət hərəkətinə qoşuldu və Qızıl Ordu ilə toqquşmada 1922-ci ildə həlak oldu.

1912-ci ildə Balkan İttifaqında birləşmiş dövlətlər – Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Çernoqoriya Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başladılar. Onların məqsədi Balkanlarda türk ağalığına son qoymaq və yeni ərazi bölgüsünü aparmaq idi. Avropa dövlətlərinin ekspansionizmi və Balkan xalqlarının müstəqillik qazanmaq cəhdləri daim gərginlik yaradırdı. Türkiyəyə qarşı yönələn Balkan ittifaqı da bu məqsədə yönəlmişdi. Rusiya imperatoru ümid edirdi ki, Balkanlarda türk ağalığının ləğv edilməsi ilə Rusiyanın təsiri artacaqdır. Əslində onun ümidi puç oldu. Üç il sonra Bolqarıstan düşməni saydığı Osmanlı imperiyası ilə birlikdə Birinci Dünya müharibəsinin gedişində Üçlük ittifaqına – Almaniyaya və Avstriya-Macarıstan blokuna (müharibədən əvvəl İtaliya da bu blokda idi, lakin 1914-cü ildə neytrallıq elan edib, bir il sonra isə öz əvvəlki müttəfiqlərinə müharibə elan etdi) qoşularaq Antantaya – Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyaya qarşı müharibə aparırdı.

Avqustun 1-də Rusiyadakı alman səfiri ölkəsinin xarici işlər nazirinin müharibənin elan olunması barədəki notasını bu dövlətin XİN-ə təqdim etdi. 2-4 avqustda alman hərbi birləşmələri Belçikaya daxil oldular. Almaniya Fransa və Rusiyaya müharibə elan etməklə, növbə ilə onları darmadağın etmək istəyirdi. Fransanı məğlub etmək üçün məhz Belçikaya girişmişdi. Fransız ordusunu mühasirəyə aldıqdan sonra onlar bütün qüvvələrini Rusiyaya qarşı yönəldəkdilər.

Osmanlı imperiyası da Antantaya qarşı müharibəyə qoşuldu, Almaniyanın müttəfiqi kimi Qara dənizdəki rus limanlarını türk hərbi gəmiləri atəşə tutdular. Ona görə də Antantanın üzvləri – Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya İstanbul hökumətinə müharibə elan etdilər. Osmanlı imperiyasının Üçlük ittifaqı tərəfində müharibəyə girməsi Antanta ölkələri, birinci növbədə Böyük Britaniya üçün ciddi problemlər yaradırdı. Çünki türk qoşunlarının Misirə və Süveyş kanalına doğru irəliləməsi Hindistandakı Britaniya torpaqlarının təchizatını həyata keçirən yollara təhlükə törədirdi. Rus donanması Qara dənizdə bağlanıb qalmışdı, axı Dardanel düşmənin əlində idi. Lakin Rusiya da öz növbəsində Bosfor boğazını bağlamışdı, bu yolla alman gəmilərinin Qara dənizə girmələrinin qarşısını almışdı.

Osmanlı imperiyasının dağılmasına ümid edən Fransa və Böyük Britaniya onun Antantaya qarşı müharibədə iştirakının intiqamı kimi gizli müqavilə bağlamışdılar. Bu müqavilə Yaxın Şərqdə Üçlük ittifaqı dövlətlərinin maraqlarını məhdudlaşdırmaq məqsədini güdürdü.

Türkiyə əleyhinə məbarizədə ingilislər bütün vasitələrə əl atır, ərəbləri və yəhudiləri Osmanlı imperiyasına qarşı çıxmağa sövq edirdilər. Bu işdə Böyük Britaniya öz kəşfiyyatçılarından da məharətlə istifadə edirdi. İngilis kəşfiyyatçısı Tomas Eduard Lourens (Lourens Ərəbistanlı) Məkkə hökmdarının və onun oğlunun etibarını qazanıb, Hicaz ərəb tayfasını 1916-cü ildə Türkiyəyə qarşı üsyana qaldırdı. Partizan müharibəsi gedişində ərəb tayfaları xeyli irəlilədilər və Akabanı tuta bildilər. 1917-ci ildə artıq ərəb dövlətlərinin kralı elan edilmiş Huseyn ibn Əli paytaxtı Məkkə olmaqla, müstəqil Hicaz krallığının yaradıldığını elan etdi.

Ərəb üsyanının təşkili İntellicens servisin (Britaniya kəşfiyyatının) Qahirədəki Ərəb bürosunun işi idi, arxeoloq Lourens 1916-cı ildən başlayaraq onun agentı kimi xidmət edirdi. Özünün Yaxın Şərqdəki tam macərəlarla dolu olan illərini o, sonralar özünün «Müdrikliyin yeddi dayağı» kitabında təsvir etmişdi. Hicazın müstəqilliyi Ərəb şərqindən, xüsusən müsəlmanların müqəddəs yerlərindən Türkiyənin uzaqlaşdırılması Osmanlı imperiyasının mövcudluğuna ağır zərbə idi və gələcəkdə bu zonada imperiyanın uğursuzluğunun «domino» prinsipinə dönəcəyi təhlükəsi yaradırdı.

Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri Artur Ceyms Balfur 1917-ci ildə Britaniya sionist təşkilatının lideri lord Uolter Rotşildə göndərdiyi məktubda Palestinada yəhudilərin «milli ocağını» yaratmağa tərəfdar olduğunu bildirmişdi. Məktubda həm də qeyd edilmişdi ki, Palestinada yəhudi millətindən olmayan bütün vətəndaşların hüquqlarına hörmətlə yanaşılmalıdır. 1920-ci ildən isə Palestina Böyük Britaniyanın idarəçiliyinə keçmişdi.

Birinci Dünya müharibəsi 11 noyabr 1918-ci ildə başa çatdı. Müharibənin gedişində 8 milyon adam həlak olmuş, 2 milyon yaralanmış, 6,5 milyon nəfər əsirlikdə olmuşdu. Mövcud monarxiyaların çoxu dağılmış, dünyanın yenidən bölünməsi baş vermişdi.

Habsburq, Osmanlı, Rusiya və Almaniya imperiyaları məhv olmuşdu. 1920-ci il Sevr müqaviləsi Osmanlı imperiyasının bölünməsinə rəsmiləşdirdi, imperiya faktiki olaraq bütün əldə etdiyi torpaqlardan məhrum oldu. Yalnız 1923-cü ildəki Lozanna konfransında Karfagen sülhünə bənzər Sevr müqaviləsinin müddəalarına Türkiyənin xeyrinə olmaqla yenidən baxıldı.

1922-ci ildə Böyük Milli Məclis sultanlığın ləğv edilməsi barədə qanun qəbul etdi, 29 oktyabr 1923-cü ildə isə ölkə respublika elan edildi. Türkiyənin paytaxtı Ankara oldu. 1924-cü ildə keçmiş quruluşun axırıncı nişanəsi olan xilafət ləğv edildi. Sonrakı onillikdə islahatlar seriyası həyata keçirildi, onlardan məqsəd ölkəni «avropalaşdırmaq» idi. İqtisadi və ictimai həyatın sekyurilaizasiyası, müsəlman hüququ normalarının ləğv olunması, dinin dövlətdən ayrılması, Avropa təqviminin tətbiq edilməsi baş verdi.

Keçmiş Osmanlı imperiyası əvəzinə 1923-cü ildə yaradılan Türkiyə Respublikasının ilk prezidentliyinə Atatürk adını alan Mustafa Kamal seçildi. O, Anadoluda milli hərəkata başçılıq etmişdi, sonrakı illərdə respublikanın tam müstəqilliyini təmin etdi. O, İstanbul hökuməti ilə bütün əlaqələri kəsdi. Mustafa Kamalın rəhbərliyi altında milli-azadlıq hərəkatı Lozanna sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Türkiyə Kiçik Asiyanı və İstanbulu, həmçinin Şərqi Trakiyanı aldı. Kiçik Asiyanın yunan əhalisi Yunanıstana köçürülməli, Balkan ölkələrində yaşayan türk əhalisi isə Anadoluda məskunlaşmalı idi. Atatürk xarici siyasətdə Birinci Dünya müharibəsində qalib gələn dövlətlərlə, birinci növbədə, Fransa və Böyük Britaniya ilə bərabər hüquqlu münasibətlər saxlamağa çalışırdı.

Mustafa Kamal Atatürk 1938-ci ildə öldükdən sonra ölkəyə İsmət İnönü rəhbərlik etdi. Türkiyə 1960-cı və 1980-cı illərdə hərbi çevrilişlərlə üzləşdi. 1920-ci illərdə demokratik yola qədəm qoyan bu ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etməyə başladı. XXI əsrin əvvəllərindən isə Türkiyənin iqtisadi sahədə iri addımlaması müşahidə olunur.

İranda şah Böyük I Abbas taxt-taca çıxdıqdan sonra öz iqamətgahını Qəzvindən İsfahana köçürdü. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə – XVII əsrin əvvəllərində paytaxt böyüdü və inkişaf etdi. Şəhəri çoxlu möhtəşəm məscid binaları, Qeysəri bazar portalı və Əli-baba sarayı bəzədi. I Abbas ordunu və inzibati idarəçiliyi yenidən qurdu, Türkiyə ilə uğurlu müharibələr apardı, Böyük Moğollardan Kandaqarı döyüşlə aldı, portuqaliyalıları Persiya körfəzindəki Ormuz adasından qovdu. Persiyanın əvvəlki qüdrətini bərpa etmək məqsədilə Persiyanın qüdrətli hökmdarı I Dara kimi şah Abbas güc tətbiq etmə siyasətini diplomatiya ilə məharətlə əlaqələndirirdi. Osmanlı imperiyası ilə uzun illər davam edən müharibələrdən sonra o, 1612-ci il müqaviləsi ilə Zaqafqaziyanın xeyli hissəsini, Kürdüstanı, Qərbi Əfqanıstanı, həmçinin Mosul və Bağdad şəhərlərini Persiya dövlətinin haikimiyyəti altına qaytardı.

Dövlətin sərt mərkəzləşdirilməsini həyata keçirməklə, I Abbas güclü qoşunun yaradılmasına xüsusi qayğı göstərirdi. Süvari dəstəsinə və piyadalara, həmçinin artilleriyanın tətbiqinə böyük diqqət verirdi. Qoşunda Zaqafqaziyanın müxtəlif

rayonlarından qovulub gətirilmiş və islama keçirilmiş əsir xristianlar xidmət edirdi. Şah Abbas əcnəbi müşavirlərin köməyindən həvəslə istifadə edirdi. Belə ki, artilleriya yaradıldıqda perslərə iki ingilis mütəxəssisi olan qardaşlar köməklik göstərmişdilər.

İngilis Ost-İndia kompaniyasının gəmiləri Ormuzun tutulmasında persləri dəstəkləmişdilər. Bunun əvəzində ingilislər Persiyada rüsumsuz ticarət aparmaq səlahiyyətinin verilməsi və bir sıra şəhərlərdə ticarət kontorlarının açılmasını tələb etmişdilər.

Lakin şah Abbas hakimiyyət uğrunda mübarizədə vasitələri seçməkdə anlaşılmazlığa yol verirdi. Belə ki, özünün güman edilən rəqiblərini kənarlaşdırmaq üçün o, qardaşlarının kor edilməsinə və öz böyük oğlunun qətlə yetirilməsinə göstəriş vermişdi.

1722-ci ildə Persiyaya soxulmuş əfqan tayfalarının təzyiqi altında 1501-ci ildən ölkədə hökmranlıq edən Səfəvilər sülaləsi süqut etdi. Bu sülalənin ən görkəmli hökmdarı, əlbəttə ki, şah Böyük Abbas idi. O, 1629-cu ildə ölənə qədər 42 il taxt-tacda olmuşdu. İqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına xeyli şərait yaratmışdı. Onun varisləri heç də belə uğur qazana bilməmişdilər. I Abbasın topladığı var-dövlət Persiya hökmdarlarını xarici təhlükəni unutmaya sövq etmişdi, onlar əfqan hücumuna hazır olmadıqlarından onlara müqavimət göstərmədilər. Səfəvi şahı Hüseyn, Persiyanın mühafizəsinə könüli daxil olmuş əfqanlara böyük sərbəstliklər vermişdi. Şah imperiyanın maliyyə böhranını yeni vergilərlə həll etmək istədikdə, 1709-1721-ci illərdə ölkədə üsyan baş verməsinə səbəb oldu. Şah Əfqanıstana ciddi təsir göstərməyə çalışdı, lakin onlar uğurla müqavimət göstərdilər və hücumun gedişində Səfəvi sülaləsini devirdilər.

1736-cı ildə özünü İrənin şahı elan etmiş Nadir şah da hücumçu siyasəti davam etdirdi və Dehli şəhərini qarət etməklə, Şimali Hindistanın böyük hissəsini tutdu. Bu vaxtdan da Hindistanda Böyük Moğolların dövləti parçalanmağa başladı. Nadir şahın Dehliyə İrana gətirdiyi daş-qaşlar içərisində füsunkar Tovuz taxtı da var idi. Bu taxt incəsənətin əsl pərəstişkarı olan Böyük Moğol hökmdarı Şah Cahanın sifarişi ilə onun qüdrətinin simvolu kimi düzəldilmişdi. Nadir Xorasanda anadan olmuşdu, şah II Təhmasibin xidmətinə girmişdi və İrandan əfqanları qovmuşdu. Qafqazda türklərə qarşı bir sıra uğurlu yürüşlərindən sonra Nadir şah Səfəvi sülaləsinin axıncı hökmdarı III Abbası devirib, özünü şah elan etmişdi.

Hərbi uğurları hesabına Nadir şah öz dövlətinin sərhədlərini genişləndirə bildi, Hindistanda, Mərkəzi Asiyada və Zaqafqaziyada xeyli əraziləri irşgal etdi. Lakin o, tutulmuş ərazilərdə etibarlı idarəetmə sistemi yarada bilmədi. Onun törətdiyi haqsızlıqlar öz dövləti içərisində də həyəcan yaratdı. 11 illik hökmranlıqdan sonra Nadir şah üsyançılar tərəfindən öldürüldü. Onun ölümündən sonra İrəni siyasi və iqtisadi hərc-mərclik başına götürdü.

1796-cı ildə isə Qacarlar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan Persiya tacını qəbul etdi. O, Zənd sülaləsindən olan hökmdar, İrəni taxtında 1758-ci ildən aqalıq edən Məhəmməd Kərim xana uzun mübahisədən sonra qalib gəlmişdi. 700 illik türk və monqol aqalığından sonra taxt-tac yenə də yerli sülalənin əlinə keçdi. Məhəmməd Kərimin 21 illik hökmranlığı dövründə ölkədə dinc həyat hökm sürürdü, siyasi sabillik və adamların

tələbatı nisbətən ödənirdi. İqtisadiyyat yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdu. İranın yenidən qurulmuş paytaxtı Şirazda xeyli dəbdəbəli saraylar tikilmişdi, bunlar şahın gücünü nümayiş etdirirdi.

Məhəmməd Kərim xan öz sarayında əsir sifətində, öz keçmiş düşməninin xədim edilmiş oğlu Ağa Məhəmməd xanı saxlayırdı. Lakin Məhəmməd Kərim öldükdən sonra o, öz doğma əyalətinə qaça bildi və oradan Zəndlərə qarşı üsyan təşkil etdi. O, Zənd sülaləsini devirdi və cənuba yürüşünü başa çatdırıb, Qərbi Qafqazı işğal etməyə başladı. Qacar şahənşah titulunu qəbul etməklə İranın hökmdarı oldu. Bir il sonra, 1797-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ xanlığındakı Şuşa şəhərində onu ölüm hökmünə məhkum edilmiş öz nökrəri qətlə yetirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Persiya hərbi cəhətdən xeyli zəifləmişdi. Rusiya ilə Persiya arasında 1804-1813-cü illərdə gedən müharibə Qarabağdakı Gülüstan kəndində bağlanan sülhlə başa çatdı. Bir sıra Zaqafqaziya əyalətləri və xanlıqları Rusiyaya keçdi və Rusiya Xəzər dənizində hərbi səlahiyyət əldə etdi. Bu müqaviləyə görə, rus və İran tacirlərinə hər iki dövlətin ərazisində sərbəst ticarət aparmağa icazə verildi.

Sonralar, 1826-1828-ci illərdə gedən rus-İran müharibəsi Türkmənçay (Təbriz yaxınlığında) müqaviləsi ilə başa çatdı. Rus qoşunları Eçmiadzini, İrəvanı, Təbrizi tutdular. Müqavilə 1813-cü il Gülüstan sülhünü təsdiq etdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya keçdi. Bu müqavilənin ilk qurbanlarından biri Rusiyanın İrəndakı səfiri, şair A.S.Qriboyedov oldu. Fanatiklər kütləsi Tehrandakı rus səfirliyinə soxulub Qriboyedovu qətlə yetirdilər.

Əvvəlcə Gülüstan, sonra isə Türkmənçay müqavilələri sərhəd Araz çayı olmaqla, Azərbaycan xalqını iki yerə – Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayanlara böldü. İki əsr sonra belə bu vahid millət ayrılıqda yaşamaqda davam edir. Həm o taylı, həm də bu taylı azərbaycanlı millətçilər xalqın vahid bədənini iki yerə parçaladığına görə Gülüstan müqaviləsini lənətləyirlər və xalqın birgə taleyini əsas götürdükdə, onlar heç də qatı millətçilik mövqeyindən çıxış etmirlər. Lakin Persiya imperiyasının tərkibində qalmaq, sonralar iki dəfə, birinci dəfə qısa müddətə, ikinci dəfə isə yəqin ki, əbədilik müstəqilliyini elan etmiş Şimali Azərbaycana heç nə vəd etmirdi. Şimali azərbaycanlılar iki əsr ərzində öz mədəniyyətini, elmini, təhsilini gür inkişaf etdirdilər. Milli musiqinin inkişafı ilə yanaşı, klassik musiqi və onun təhsili yayılmağa başladı. Ölkə tam savadlılar ölkəsinə çevrildi. İkinci dəfə müstəqilliyə nail olduqda onun iqtisadiyyatını və mədəni həyatını milli kadrlar çoxluğu idarə etməyə başladı. Ona görə də tarixin qara səhifəsində belə hansısa pozitiv çalar tapmaq mümkündür.

Təqribən bir əsr sonra baş verən Birinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın Şərqi iki dövlətində – İranda və İraqda siyasi çevrilişlər baş verdi. XX əsrin əvvəllərində İranda inqilab baş versə də, Qacarlar sülaləsi onu yatıra bilməmişdi. Lakin 1921-ci ildə Rza xanın başçılığı altında İran kazakları hərbi çevriliş həyata keçirdilər. Qacar sülaləsinin hökmranlığı başa çatdı. 1925-ci ildə Rza xan özünü Rza şah Pəhləvi adı altında Persiyanın hökmdarı elan etdi, 1935-ci ildə ölkənin adı dəyişdirilib, İran oldu. Rza şah 1941-ci ildə

istefa verdikdən sonra taxt-taca onun oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi çıxdı, bu vaxt onun 22 yaşı var idi.

Təbii fəlakətlər

Təbii kataklizmlərin baş verməsi çox sayda insan tələfatı, şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin xarabazara çevrilməsi ilə nəticələnir. Təbii fəlakətlərə vulkan püskürməsi, zəlzələlər, tsunamilər, daşqınlar, dəniz sularının və çayların daşaraq sahili basması daxildir. Tarixə məlum olan belə fəlakətlərdən biri 79-cü ildə Vezuvi vulkanının püskürməsi ilə baş vermişdi. İtaliyanın Kampaniya əyalətindəki Pompei və Herkulanum şəhərləri kül təbəqəsi və lava altında qalmış, fəlakət 2000 nəfər insanın həyatına son qoymuşdu. Kül altında qalan bu şəhərlər indiyədək fəlakətin necə qəflətən və sürətlə baş verdiyini, həyata son qoyan mənzərələri bu gün də nümayiş etdirir.

1024-cü ildə Təbrizdə baş verən torpaq silkələnməsi vaxtı 40.000 adam həyatını itirmişdi. 1277-ci ildə «Milad daşqını» vaxtı Şimal dənizinin sahilindəki 50 kəndi dəniz suları yuyub aparmışdı. 1293-cü ildə Yaponiyadakı Saqami körfəzindəki və Cənubi Çindəki zəlzələ vaxtı 22.000 adam ölmüşdü.

Ümumiyyətlə, daşqınlar Avropada hamıdan çox Şimal dənizinin sahilinə təhlükə törədirdi. 1362-ci ildə tufan vaxtı sahilin xeyli hissəsi məhv olmuşdu. Daşqın nəticəsində Friz adaları adlanan 10 ada əmələ gəlmişdi. 1509-cu ildə baş verən zəlzələ İstanbulun xeyli hissəsini dağıtdı və 13.000 nəfərə qədər insanın ölümünə səbəb oldu.

1755-ci ildə Portuqaliyanın paytaxtı Lissabon zəlzələ nəticəsində tamamilə dağılmışdı. Təbii fəlakət 32.000 nəfər sakinin həyatına son qoydu. Lissabon faciəsi bütün Avropanı səsirdi. Çiçəklənən ticarət şəhərinin viran qalmasını xristianlar Allahın qəzəbinin nişanəsi hesab etdilər. Güclü təkanlar fəlakətdən hələ bir neçə ay sonra da davam etdi.

1797-ci ildə isə Peru paytaxtı Limada dağıdıcı zəlzələ baş verdi. Fəlakət çox sayda adamların həyatına son qoydu və böyük maddi ziyan vurdu. Limanın əsasını konkistador Fransisko Pizarro qoymuş, onu hindular tikmişdilər. İspanlar və portuqaliyalılar şəhərin kənarlarında məskunlaşmağa üstünlük vermişdilər. Şəhər buna qədər 110 ildə iki zəlzələ görsə də, onda çoxlu əvvəlki binalar qalmışdı, ona görə də Lima İspan müstəmləkə arxitekturasının mərkəzi kimi tanınırdı.

Tarixdə ən dəhşətli vulkan püskürməsi 1883-cü ildə İndoneziyadakı Krakatau hadisəsi olmuşdu. Krakatau adasında püskürən vulkan nəticəsində, bu ada Sumatra və Yava adalarının arasında yerləşirdi, bütün ada 250 metr dərinliyində okean suyunun altına düşdü və nəhəng krater əmələ gətirdi. Vulkan bundan üç ay əvvəl fəallaşmışdı, avqust ayında isə fəlakət baş verdi. Vulkan külü 50-80 km hündürlüyə qalxdı. Yağışlar onu 800.000 kv.km ərazidəki sahədə yaydı, günəş və ay batması effekti yaratdı, bunlar hətta üç il sonra da müşahidə olunurdu. Krakatau adasının suya batması nəhəng daşqın əmələ gətirdi. 35 m hündürlüyündəki dalğalar Yava və Sumatra adaları arasında cövlan edib, sahilləri viran qoyurdu. Fəlakətdə 36.000 adam həlak oldu.

1985-ci ildə Meksikada iki zəlzələ baş verdi. Onlardan birində Mexiko şəhəri böyük ziyan gördü. 18 milyon əhalisi olan şəhərdə 4 mərtəbədən ibarət olan bütün binaların 35 faizi dağıldı. Bu fəlakət nəticəsində 5.800 nəfər adam həlak oldu.

Kolumbiyada 90 dəqiqə ərzində iki dəfə Nevado-del-Ruis vulkanı püskürdü. Vulkanın yaxınlığındakı Arisfo şəhəri lavadan gələn palçıq axını ilə bütünlüklə məhv oldu. 8 m hündürlüyə qalxan palçıq altında təqribən 20.000 nəfər adam həlak oldu.

1988-ci ildə SSRİ-də Ermənistanın Spitak və Leninakan şəhərləri güclü zəlzələ nəticəsində dağıldı, Spitak tam viran qaldı, zəlzələ nəticəsində 55.000 adam öldü.

1990-cı ildə İranda baş verən zəlzələdə 40.000 adam öldü və 100.000 min adam yaralandı. Liman şəhəri olan Rəştə daha böyük ziyan dəydi. 12 il əvvəl baş verən zəlzələdə isə 25.000 nəfər adam həlak olmuşdu.

2004-cü ilin dekabrında Sumatra adasının (İndoneziya) qərb sahilində tsunami əmələ gətirən zəlzələ baş verdi, onun gücü tsunami başlayanda 9,1-9,3 bal idi. Tsunami Hind okeanı sahillərindəki torpaqlara böyük ziyan vurdu, 230.000 adamın ölümünə səbəb oldu. Sahillərdə dalğa 30 metrə qalxdı, bu, tarixdə məlum olan ən ölümcül təbii fəlakət oldu. Ən ağır zərbə İndoneziyaya, sonra isə zərbələr Şri-Lankaya, Hindistan və Tailanda dəydi. Bu, tarixdə məlum olan üçüncü ən böyük zəlzələ idi, 8,3-10 dəqiqə davam etmişdi. Bu hadisə Sumatra-Andaman zəlzələsi kimi tanınır.

Zəlzələnin episentri şimali Sumatranın təqribən 160 kilometrliyində idi. Tsunami adlanan təbii fəlakət başlandıqdan sonra Asiyanın altı ölkəsində və Maldiv adalarında öz dağıdıcı işini gördü. Hind okeanı zəlzələsi baş verdikdə Yer səthində azad olunan enerjinin gücü Xirosimaya atılan atom bombasının gücündən 1.500 dəfə çox idi. Dənizin yatağından qəflətən şaquli qalxan zəlzələ vaxtı suyun kütlə şəklindəki həcmi öz yerini dəyişdi və bu, nəticədə tsunamiyə səbəb oldu və o, Hind okeanının sahillərinə zərbə endirdi. Dayaz suda dalğa 24-30 metrə qalxdı və bu, Sumatra adasındakı Asehə ağır ziyan vurdu. Tsunami təkcə asiyalıların deyil, turistlərin də ölümünə səbəb olmuşdu. Təkcə Tailanda Avropadan gəlmiş 7.000 xarici turist həlak olmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1908-ci ildən 1990-cı ilə qədər dünyada 23 təbii fəlakət nəticəsində 1,5 milyona qədər adam həlak olmuşdu. Əvvəlki əsrlərdə isə – 1596-cı ildən başlayaraq, 1896-cı ilə qədər dünyada çox güclü zəlzələlər baş vermişdi, onlardan ikisi İtaliyanın və Yaponiyanın payına düşür.

Renessans epoxası

İntibah epoxası dünya incəsənətinin tarixində onun ən parlaq səhifələrindən biridir. Bu, XIV-XVI əsrlərdə İtaliyanı, XV-XVI əsrlərdə Alp dağlarından şimalda yerləşən ölkələri əhatə edirdi.

Renessans öz adını bir dövr kimi unudulmuş antik incəsənətin bərpası hesabına götürmüşdür. Lakin yeni incəsənət, əlbəttə ki, daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Renessansın bədii mədəniyyəti iqtisadiyyatın gur inkişafı, orta əsrlər həyat tərzinin dağılması və kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi dövründə təşəkkül tapdı. Bu dəyişikliklər yeni dünyagörüşün – humanizmin yaranmasına səbəb oldu. Bütün humanistləri insanın yaradıcı gücünə inam ilhamlandırırdı, yeni epoxanın açdığı azadlıq qanadlandırırdı.

Bu vaxt insan ideali meydana gəlir. Onda qədim dövrün ideali ilə ümumi çox şeylər var idi, lakin bu, dünya mədəniyyətinin təcrübəsi ilə «mürəkkəbləşmişdi» və daha çox şeyi bilməyə can atırdı, onu həm də hələ tədqiq olunmamış cəhətlər özünə çəkirdi, onda gözəllik hissi xüsusən inkişaf etmişdi.

Renessans epoxasının xarakterik xüsusiyyəti insan ağı qarşısında baş əyməklə yanaşı, dünyanı dərk etmək qabiliyyəti olmaqla, elmin gur inkişafı idi. İdeal axtarışlarında humanistlər bəşəriyyətin tarixinə xüsusi diqqət verirdilər. Rəssamlar dini mövzularda tablolar çəksələr də, onlarda insanların əsrlərlə toplanmış təcrübəsini ifadə etməyə çalışırdılar. Onlar köhnə xristian əfsanələrini yeni məzmunla doldururdular.

Təbiəti öyrənməklə yanaşı, humanistlər incəsənətdə təbiəti və insanı düzgün, başqa sözlə, realistik qaydada təsvir etmək ideyasını irəli sürürdülər. Rəssamlar və heykəltəraşlar insan bədəninə gözəlliyini, onun sifətinin ilhamlılığını, fərdi xüsusiyyətlərini vəsf edirdilər. Arxitektorlar daha çox dünyəvi binalar, varlı adamlar və əyanlar üçün saraylar tikməyə başladılar, kilsə arxitekturası da dəyişildi. Əgər qotik soboru nəhəng ölçülərinə görə seyr etmək çətin idisə, intibahın binalarını bircə baxışla əhatə etmək olardı, bu isə onun hissələrinin professionallığını qiymətləndirməyə imkan verir.

İntibah epoxasının adamlarının həyatı incəsənətlə sıx bağlı idi, bu incəsənət təkcə kilsələri və sarayları doldurmurdu, həm də özünə şəhərlərin meydanlarında, küçələrin kəsişməsində, evlərin fasadlarında və onların interyerlərində yer tapmaq istəyirdi.

Knyazlar, tacirlər, ruhanilər, rahiblər çox vaxt incəsənətdən başı çıxan sifarişçilərə çevrildilər və rəssamların himayəçiləri oldular. Şəhərlərdə baş məbədlərin tikintisini varlı sexlər öz üzərinə götürürdü. İntibahın adamları üçün incəsənət orta əsrlərdəki din kimi idi, Yeni dövrdə isə bu rolu artıq elm və texnika oynamağa başladı.

İntibahın titanlarından biri Leonardo da Vinççi idi. O, rəssam, arxitektor, alim və mühəndis idi. Özünün rəssamlıq nəzəriyyəsində o, incəsənətlə elm arasında birlik yaradırdı. «Dərk etməyə» görmə xüsusiyyəti ilə bir səviyyədə baxırdı. O, 15 yaşında Florensiya heykəltəraşı və rəssamı Verokkyonun şagirdi olmuşdu. 1481-ci ilə qədər 9 il ərzində Florensiyada işlədi. Hələ ilk işlərində onun bir rəssam kimi novatorluğu meydana çıxdı. O, əsərin psixoloji məğzini dərinləşdirib, harmonik kompozisiya yaratdı, havanın təsviri ilə ilk olaraq məkanın dərinliyini verə bildi. Onun rəsmlərində əşyalar tüstü ilə örtülürdü, buradan məşhur «sfumato» üslubu yarandı, italyan dilində fumo – tüstü deməkdir.

Sonra Leonardo Milan sarayına dəvət edildi, burada 17 il ərzində işlədi. Onu rəssam kimi şöhrətləndirən «Madonna qayalarda» və «Sonuncu şam» kimi əsərlərini yaratdı.

O, insanın anatomiyasının öyrənilməsinə çox vaxt sərf edirdi. Florensiyada onun inciləri olan «Mona Liza (Cokonda)» və «Müqəddəs Anna Mariya körpə Xristosla»

əsərlərini yaratdı. Milanda o, rəngkarlıqla yanaşı, arxitektura və texnika ilə məşğul olur. Alim və mühəndis kimi Leonardo o dövrün bütün elm sahələrini öz nüfuz edən müşahidələri ilə zənginləşdirdi, o, özünün qeydlərinə və rəsmlərinə insan biliklərinin nəhəng ensiklopediyası üçün eskizlər kimi baxırdı.

Üç sahənin dahisi sayılan məşhur italyan heykəltəraşı, rəssamı, arxitektoru və şairi Mikelancelo Buanorotti idi. O, 89 il yaşamış, 1564-cü ildə Romada vəfat etmişdi. Onun sənətində epoxanın qəhrəman ideali əks olunmuşdu. Mikelancelo rəssam Domeniko Girleandaonun emalatxanasında şagird olmuşdu, heykəltəraşlığı isə Bertoldo di Covannidən öyrənmişdi. Lakin onun yaradıcılığının inkişafı üçün Cottonun, Donatellonun, Mazaççonun əsərləri daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. O, «Vakx» heykəlinin yaratmışdı, «Xristosa yas tutulması»- «Pyeta» isə onun ən uğurlu kompozisiyalarından biridir. Bu əsər Romadakı Müqəddəs Pyotr kilsəsini bəzəyir. Bu heykəl qrupunda o, obrazların parlaq həyatı inandırıcılığını verə bilmişdir.

Florensiyaya qayıdıb, «David» heykəli üzərində işləmişdi. Papa II Yuli onu Romaya dəvət edib, özünün sərdabəsini sifariş etmişdi. Bunun üçün bir sıra heykəllər, "Moisey", «Üsyan edən qul», «Ölən qul» heykəllərini yaratmışdı. Onun ən möhtəşəm rəngkarlıq əsəri isə Vatikanın Sikstin kapellası tavanının freska tipli rəsmi idi. Bu əsər insanın fiziki və ruhi gözəlliyinin himni təsirini bağışlayır.

Ömrünün son 30 ilini Romada yaşayan Mikelancelo «Qiyamət günü» freskasını Sikstin kapellasının meşhür divarında yaratdı. Burada obrazların faciəvi gücü adamı heyran edir. 20 ilə yaxın bir müddətdə o, Müqəddəs Pyotr kilsəsinin və Romada Kapitoli ansamblının tikintisinə rəhbərlik etdi. Bir arxitektor kimi onun dühası Müqəddəs Pyotr kilsəsinin çox böyük diametrik qübbəsinin tikintisi idi. Bu qübbə Panteonun qübbəsini də kölgədə qoyurdu, yalnız Konstantinopoldakı Aya Sofya kilsəsinin qübbəsi ilə müqayisə oluna bilərdi. Mikelancelo həm heykəltəraşlıqda, həm rəssamlıqda, həm də arxitektorluqda dahi sayılır və bu ölçüdə onunla heç kəs müqayisə oluna bilməz.

Yüksək intibahın parlaq dühası Rafael Santi 1530-cü ildə 37 yaşında ölmüşdü. O, bir neçə il Petro Peruçinonun tələbəsi olduqdan sonra Florensiyaya yollanmış, orada yerli ustaların sirlərini öyrənməklə, öz üslubunu yaratmışdı. 1508-ci ildə o, papa II Yuli tərəfindən Romaya dəvət edilmişdi ki, Vatikan sarayının qəbul otaqlarında divar rəsmi çəksin. Müxtəlif tarixi personajları bir ümumi kompozisiyada birləşdirən Rafaeli, bu freskalar hesabına müasir tarixi rəngkarlığın müjdəçisi hesab etmək olar. Onun yaradıcılığında növbəti mərhələ Madonnanın əsrarəngiz obrazlarının yaradılması ilə əlaqədardır. Bunlara «Madonna Alba», «Kresloda oturmuş Madonna» tabloları daxildir, daha məşhur olanı isə ətrafında əsl heyranlıq haləsi yaradan «Sikstin Madonnası» əsəridir. Drezden qalereyasında saxlanılan bu tablo körpə İsus və Məryəm ana barədə müqayisə olunmaz müqəddəslik təsəvvürü yaradır. Anasının qucağında elə bil ki, göylərdən enən və mələklərlə əhatə olunmuş körpə uşağın heç də körpələrə məxsus olmayan ifadəli gözləri gələcək faciələri hiss edirmiş kimi, olduqca geniş açılmışdır. Tez artan şöhrəti və məşhurluğu ona səbəb olmuşdu ki, gənc rəssama Romada müqəddəs Pyotr kilsəsinin

tikintisinə rəhbərlik etmək tapşırılmışdı. O, Bramante tərəfindən başlanılan Vatikan həyətinin tikintisini başa çatdırmalı idi.

İtalyan İntibahı rəssamlarının parlaq yaradıcılığı ötüb keçən beş əsr ərzində dünyanın təsviri sənət ustaları üçün məktəb rolunu oynamışdır. Hələ XVI əsrin əvvəllərində alman rəssamları italyan rəngkarlığından, xüsusən Leonardo da Vinçi sənətindən öyrənmişdilər. Böyük rus rəssamları İtaliyada olarkən həmin sənətin sirrlərini öyrənərək, öz incilərini yaratmışlar. Karl Bryullov məhz Renessans rəngkarlığın təsiri altında Romada özünün məşhur «Pompeyin son günləri» adlı nəhəng və qeyri-adi təsir gücünə malik olan tablosunu yaratmışdır.

Renessans rəssamlığı sonralar Sandro Botticellinin, Titsianın, Pintorettonun portret janrlarındakı tablolarında insanın və təbiətin həyatı təsdiq edən gözəlliyini tərənnüm etməklə yanaşı, maksimum ifadəlilik vermək naminə rəssamlıq texnikasına yeniliklər gətirmiş, tutqun və işıqlı rənglərin kontrastı ilə təəssüratı xeyli zənginləşdirməyə nail olmuşdular. Renessans rəssamlığı dünyanı harmonik qaydada başa düşməsi ilə fərqlənirdi və harmoniyaya bu xidmətdə onlarla cərəyanlar yaransa da, öz yüksək sənət nümunəsi olmasını itirmir və insanlar az qala yarım min il keçdikdən sonra onların incilərindən həzz almaqda davam edir. Bu əsərlər müasir insana da dünyanı, təbiəti, canlı aləmi, ən başlıcası, gözəlliyi dərk etməkdə və sevməkdə əvəzsiz köməklik göstərir.

Böyük kəşflər epoxası

İntibah dövrünü – XV və XVI əsrləri həm də böyük coğrafi kəşflər epoxası adlandırırlar. Məhz həmin dövrdə Xristofor Kolumb Amerikanı kəşf etdi, Vasko da Qama Hindistana gedən dəniz yolunu tapdı. Fernan Magellan isə dünya ətrafına üzməklə ilk belə bir səyahət etdi. Əlbəttə, avropalılar əvvəllər də coğrafi kəşflər etmişdilər. Belə ki, 1000-ci ilə yaxın skandinaviyalı vikinqlər Amerikanın sahillərinə çatmış, Marko Polo isə quru yolla XIII əsrdə Hindistana və Çinə getmişdi.

İntibah epoxasının ilk kəşfləri sahəsindəki tədbirlər əsasən Avropa dövlətlərinin hökmdarları və həmçinin tacirlər tərəfindən təşkil edilir və maliyyələşdirilirdi. Onlardan hər biri Hindistanın və Şərqi Asiyanın varlı torpaqları ilə ticarətdən mənfəət götürməyə ümid edirdilər. İspaniya və Portuqaliya isə həm də bununla yanaşı, Avropada öz siyasi və hərbi təsirini gücləndirmək istəyirdi.

Yeni torpaqların XV əsrdəki axtarışı müəyyən dərəcədə səlib yürüşlərinin ənənələrini davam etdirirdi. Katolik kilsəsi isə missioner fəaliyyəti ilə xristianlığı bütün dünyada yaymağa can atırdı.

Uğurlu dəniz səyahətlərinin ən mühüm şərti, onlar isə yeni kəşflərə gətirib çıxarırdı, dənizçilik işinin inkişafı, naviqasiya və kartoqrafiya sahələrində elmi biliklərin genişlənməsi idi. Dünya haqqında anlayışlarda əsl dönüş Yer kürəsinin şar formasında olması ilə baş verdi. Kolumb Amerikanı kəşf etdiyi 1492-ci ildə Nyurnberqdən olan Martin Bexaym ilk qlobus yaratdı. XVI əsrdə isə kainatın quruluşunun geosentrik nəzəriyyəsi

meydana gəldi və sübut edildi ki, Yer Günəş ətrafında fırlanır. Bunu ilk dəfə Nikolay Kopernik sübut etdi, sonralar isə Cordano Bruno və Qalileo Qaliley inkişaf etdirdilər. Bu nəzəriyyə xristian kilsəsinin dünyanın yaranması barədəki təliminə əsaslı qaydada zidd idi, ona görə də kilsə belə ideyaların yayılmasını sərt qaydada təkzib edirdi.

Portuqaliya Cənubi-Şərqi Asiyanın varlı torpaqları ilə bütün ticarətin, ərəblər və Aralıq dənizinin Avropa dövlətləri vasitəsilə aparılması ilə barışmaq istəmirdi. Portuqaliyanı belə iqtisadi asılılıqdan qurtarmaq üçün kralın oğlu prints Henrix Dəniz Səyyahı (1394-1460 illər) XV əsrin birinci yarısında San-Visenti burnunda ilk dənizçilik məktəbi yaratdı. Burada gələcək dənizçilər hazırlanırdı. Prints Henrix ərəb tacirlərindən kənar qaydada Asiyaya nüfuz etmək üçün yeni yollar açmaq məqsədilə Qərbi Afrikanın sahilini tədqiq etmək vəzifəsinə girişdi.

Henrixin düşüncələri əvvəllər Portuqaliya cəmiyyətində anlaşılma ilə qarşılanmadı. Dəniz ekspedisiyalarının əleyhdarları təkrar edirdilər ki, bunlar krallığın əsas məsələsi olan mavrlarla mübarizə kimi bir işdən diqqəti yayındırır. Həqiqətən də, bu səfərlər uzun müddət Portuqaliyaya birbaşa gəlir gətirmədi. Bu vəziyyət məhz o vaxta qədər davam etdi ki, Afrikadan qara qullar axını gəlməyə başladığı bir dövr meydana gəldi. Doğrudan da bu səfərlərə heç də az məbləğdə xərc tələb olunmurdu, belə ki, silah və gəmi qayıрмаq üçün müxtəlif materialları, bəzən isə həm də gəmilərin özünü portuqaliyalılar Hollandiyadan və Almaniyadan satın almağa məcbur olurdular. Lakin Henrix Dəniz Səyyahı təslim olmurdu və varlı portuqaliyalıların diqqətini uzaq dəniz səyahətləri ideyasına cəlb etmək istəyirdi, onlardan ekspedisiyanı təchiz etmək üçün maliyyə vəsaitləri almağa ümid edirdi. Bu cəhdlər portuqaliyalılarda cənub istiqamətində sonrakı səfərlər üçün həvəs oyatdı.

1434-cü ildə portuqaliyalılar ilk avropalı kimi, Qərbi Afrikanın Boxador burnunu ötüb keçdilər, bu Kanar adalarından cənubda idi. 1441-ci ildə onlar Kabo-Blanko burnuna, bir il sonra isə Yaşıl buruna çatdılar, bunlardan sonra isə tropiklərə yol açıldı.

Sonrakı onilliklərdə ekvatora yaxınlaşma davam etdi. Lakin onu üzüb keçməkdən dənizçilər uzun müddət ərzində qorxurdular. Köhnə rəvayətlərdə deyilirdi ki, bu en dairələrində su qatılaşır və hətta qaynaya bilər, bu da adamları cənubdakı dənizlərdən özlərini qorunmağa məcbur edirdi. Yalnız 1473-cü ildə Lopo Qonsalvis bu əfsanələri təkzib etdi, o, öz gəmisinə və komandasına heç bir ziyan dəymədən ekvatoru ötüb keçə bildi.

Hindistana dəniz yolunun açılması isə əslində təbii fəlakət hesabına mümkün oldu. 1488-ci ilin yanvarında Bartolomeu Dias Qərbi Afrikanın sahilinə güclü tufan vaxtı gəlib düşdü və onun gəmisini qasırğa açıq dənizə aparıb çıxardı. Bir gün sonra o, yenidən sahilə yaxınlaşdı və məlum oldu ki, Dias özündən asılı olmayaraq, Afrikanın cənub qurtaracağını, ona dövrə vurmaqla ötüb keçmişdir. Dənizçi səyyah bu nöqtəni Tufanlar burnu adlandırdı, sonralar Portuqaliya kralı II Juan ona yeni, daha nikbin ad verdi və bu Xoş Ümid burnu adı indiyədək qalır.

On il sonra Portuqaliyadan dörd gəmidə üzən Vasko da Qama Yaşıl burnu keçdikdən sonra, öz sələfinin məsləhəti ilə sahilə uzaqlaşdı, açıq okeana çıxdı və geniş dövrə vurub, Xoş Ümid burnunun yanına gəldi. Vasko da Qama onu burulub şimala yol

götürdü. Şərqi Afrikanın sahilləri boyu üzərək o, elə bir yerə çatdı ki, orada sonralar liman şəhəri Mozambikin əsası qoyuldu. Burada bu vaxt artıq ərəb tacirləri işləyirdilər. Ərəblər portuqaliyalıları soyuq qarşıladılar. Qərbi avropalılara onlar, məlum səbəblərə görə etibar etmirdilər. Bir qədər şimalda, indiki Keniyadakı Mombasa rayonunda, bu etibarsızlıq açıq düşmənçiliyə keçdi. Yerli əhali hətta portuqaliyalıların flaqman gəmisini tutmağa çalışdılar. Vasko da Qama təcrübəli ərəb losmanının müşayiəti ilə Hind okeanında üzməsinə davam etdirdi. 1498-ci ildə portuqaliyalılar Hindistanın cənubi-qərb sahilində olan liman şəhəri Kalikutda sahilə çıxdılar. Burada da onları inamsızlıqla qarşıladılar. Artıq burada işləyən ərəb tacirləri xüsusən düşmənçilik əhvali-ruhiyyəsində idilər. Çox böyük zəhmət hesabına Vasko da Qama bir neçə ticarət sövdələşməsi bağladı və üç ay sonra, sentyabrda Lissabona qayıtdı. Lakin bu ekspedisiyadan sonra Avropa ticarəti üçün tamamilə yeni bir epoxa başlandı.

Yerin şar forması şəklində olduğunu bilən Avropa dənizçiləri Hindistana Avropa ətrafı ilə deyil, sadəcə qərbə tərəf üzməklə oraya çatmaq istəyirdilər. Genuyalı Xristofor Kolumb on il ərzində uğursuz olaraq ispan və portuqal saraylarını buna inandırmaq istədi. Portuqaliya kralı II Juan onun planını rədd etdi, ispan hökmdarları II Ferdinand Araqonu və İzabella Kastiliyalı onun ideyasının icrasını ilbəl təxirə salırdılar. Nəhayət, 1491-ci ildə kraliça İzabellanın növbəti qəbulundan sonra Kolumba qərbə ekspedisiyanı təchiz etmək tapşırığı verildi. 3 avqust 1492-ci ildə Kolumbun donanması – «Santa Mariya» flaqman gəmisi, «Ninya» və «Pinta» karavellaları ispan limanı Palosdan qərbə tərəf üzdü. Kolumb marşrutu hazırlayanda birinci növbədə öz həmvətənlisinin tərtib etdiyi xəritədən istifadə etmişdi. Onda göstərilənə görə, Avropa ilə Asiya arasında məsafə o qədər də böyük deyildi. Belə ki, Çinə olan məsafə 5.000 dəniz mili uzunluğunda göstərilirdi, əslində isə bu məsafə az qala 2,4 dəfə çox idi. Kolumbun özü isə güman edirdi ki, bu rəqəm 3500 dəniz milinə bərabərdir. Belə ki, 12 oktyabr 1492-ci ildə, səfərin 74-cü günü üfüqdə torpaq görünəndə o, əmin idi ki, bu yapon adalarından biridir. Əslində isə bu, Baham arxipelaqının tərkibindəki adalardan biri idi və indiyədək ona Kolumbun verdiyi adı – San-Salvador adını saxlayır. Cəsarətli göyərçin (Kolumbun adı olan söz italyanca “göyərçin” deməkdir) Avropadan pərvazlanıb, naməlum torpağa düşdü və dünyanın sərhədlərini görünməmiş qaydada genişləndirdi.

15 gün sonra Kolumbun gəmiləri Kubanın sahillərinə çatdı. Dənizçilər üç ay ərzində Karib dənizi sularında üzülər, güman edirdilər ki, Çini və Hindistanın sahillərinə çatacaqlar. Daha üç dəfə üzüb, Kolumb ilk dəfə qitənin özünə ayaq basdı. 1506-cı ildəki öz ölümünə qədər o, bu əminliyini qoruyub saxlayırdı ki, Asiyaya yol açmışdır.

1493-cü ildə Kolumbun kəşfi barədə xəbər yayıldıqda, İspaniya ilə Portuqaliya arasında münaqişə baş verdi. Portuqaliyalılar deyirdilər ki, İspaniya Boxador burnundan cənuba və şərqə olan bütün torpaqlara onların sahib olması barədəki hüququnu pozmuşdur. Bunu isə Hindistanın sahillərinə onların çatmasını qabaqlayıb, Roma papası bir qədər əvvəl təsdiq etmişdi. Hətta onlar Kolumbun müəyyən etdiyi adaları tutmaq üçün hərbi ekspedisiya hazırladılar. Bu mübahisənin həlli üçün İspaniya Romaya müraciət etdi. 1493-cü ilin martında papa VI Aleksandr dərc etdiyi bullada Atlantik okeanından keçən

xətt üzrə iki dövlətin ağılıq sferasını dəqiqləşdirdi. Bu xəttədən qərbə olan ərazilərin İspaniyaya məxsus olduğu, şərqə tərəf isə Portuqaliyaya məxsus olduğu təsdiqlənirdi. Papa bullası əsasında İspaniya və Portuqaliya 1494-cü ildə Tardessilyada öz müstəmləkə torpaqlarını bölüşdürmək barədə müqavilə bağladılar. Bu müqaviləyə görə, Xristofor Kolumbun işini davam etdirən dəniz səyyahlarının açdığı torpaqlardan Portuqaliyaya sonralar yalnız bir tək Braziliya qaldı. Müqaviləyə görə isə bu ərazi İspaniyanın olmalı idi.

Lakin Kolumbun planlarının həyata keçirilməsi çox baha olduğu kimi, həm də olduqca cəsarətli olduğundan, tez icra olunmadı, xeyli uzandı. Yalnız altı il sonra o, yenidən dənizə çıxa bildi. O, Böyük admiral və Yeni Dünyanın vitse-kral rütbələri ilə yanaşı, gözlənilən mənfəətin onda bir hissəsini almaq hüququ əldə etdi. San-Salvadora sahilə çıxdıqdan sonra Kolumb iki həftə ərzində Baham adaları arasında üzdü, sonra o, Kubaya çatdı, sonra Haitiyə üzdü. Burada o, ispan koloniyası yaratdı. 1493-cü ildə o, İspaniya sahillərinə gəlib çatdı. 1504-cü ilə qədər Kolumb Amerikaya əlavə üç səfər etdi.

İspaniya ilə Portuqaliya arasında yeni torpaqların bölünməsi barədə müqaviləyə baxmayaraq, Yer kürəsinin tədqiq olunmamış hissələrinə Avropanın digər ölkələrindən olan dəniz səyyahları nüfuz etməyə başladılar. Belə ki, ingilislərin xidmətində olan genuyalı Covanni Kabato (Con Kabot) 1497-1498-ci illərdə Nyufaundlend adası rayonunda Şimali Amerika sahillərinə çatdı. Sonralar Şimali Amerikanın şərq sahilinin sonrakı tədqiqatında ingilislərlə yanaşı, fransız kəşfiyyatçıları da iştirak etdilər. Belə ki, Sakit okeana şimali-qərb keçidini fransızların xidmətində olan florensiyalı Covanni Verratsono və Jan Kartye axtardılar.

XVI əsrin ortalarından Sibir ətrafı ilə Çinə şimali şərq dəniz yolunu açmaq üçün həmçinin cəhdlər edildi. 1552-ci ildə London tacirləri bu məqsədlə ekspedisiya təşkil etdilər. Üç gəmidən ikisi Kola yarımadasında qışlamağa məcbur oldu, orada dənizçilərin hamısı məhv oldu. Üçüncü gəmi isə Ağ dənizə çıxıb Şimali Dvina çayının mənsəbinə çatdı. Sonrakı illərdə ingilislər daha iki belə səfər etdilər, lakin hər yer buzla örtüldüyündən, gəmilər Karsk dənizinin girişindən uzağa gedə bilmədilər. XVI əsrin sonunda holland Vilhelm Barentsin rəhbərliyi altında üç ekspedisiya Atlantik okeanından Sakit okeana olan şimali-şərq keçidini axtarmaq üçün yollandı. Lakin buzlarla yolu kəsilən holland gəmiləri Yeni Torpaqdan uzağa gedə bilmədilər, orada Barents dəfn edildi. O, özünün son ekspedisiyası vaxtı bu adalarda qışlamayı keçirərkən həlak olmuşdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vikinq Layf Eriksson Şimali Amerika qitəsini kəşf etdikdən yalnız 500 il sonra başqa bir avropalı ilk dəfə Yeni Dünyaya ayaq basdı – 12 oktyabr 1492-ci ildə Genuya mənşəli ispan kapitanı Xristofor Kolumb Baham arxipelaqının adalarından birində lövbər saldı.

Portuqaliya dəniz səyyahı Vasko da Qama ilk dəfə Hindistana dəniz yolunu açıb, ölkənin qərb sahilində olan Kalikutda quruya ayaq basdı. Bu yolun axtarışı hər şeydən əvvəl iqtisadi səbəblərlə əlaqədar idi. Cənubi-Şərqi Asiyadan ədviyyat və Hindistandan olan digər malların ticarəti o vaxtlar ərəb tacirlərinin əlində idi. Portuqaliyalılar istəyirdilər ki, Hindistanla birbaşa əlaqələrə girsinlər, bu işdə ərəblərin vasitəçiliyindən azad olsunlar.

Hindistana dəniz yolunun açılması Qərbi Afrika sahillərini tədqiq etmiş portuqaliyalıların səyahətləri ilə hazırlanmışdı. Onların içərisində isə birinci Henrix Dəniz Səyyahı olmuşdu. 1488-ci ildə Bartolomey Dias Xoş Ümid burnunu dövrə vurub keçdikdən sonra Vasko da Qamanın kəşfi üçün binövrə hazırlanmışdı.

Vasko da Qama öz səyahətinə 1497-ci ildə başladı, onun donanması bir neçə karavelladan ibarət idi. Onlar yolda on üç həftə oldular və nəhayət, Xoş Ümid Burnuna gəlib çatdılar. Vasko da Qama sahil boyu ilə deyil, açıq dənizdə üzdüyünə görə onun yolu Diasın ekspedisiyasınıninkindən xeyli gödək oldu. Afrikanın cənub qurtaracağını burulub keçən Vasko da Qama 25 dekabrda sahil zolağı yanından keçdi, buranı Milad bayramı şərəfinə Natal-Milad (Anadan olma) sahili adlandırdı. 7 aprel 1498-ci ildə isə portuqaliyalılar Mombasaya (müasir Keniyada) çatdılar, sonra şimala doğru üzdülər. Malindidə o, fərasətli ərəb naviqatoru ilə müqavilə bağlamağa və onun xidmətindən istifadə etməyə nail oldu. Vasko da Qamanın ərəbin idarə etdiyi gəmiləri 20 may 1498-ci ildə Hindistanın Malabar sahilindəki ticarət metropoliyası olan Kalikuta gəlib çıxdı.

Orada o, Portuqaliya ticarət qəsəbəsi tikməyə başladı. Kalikutun kralı ilə (Samurinklə) uzun danışıqlardan sonra ticarət müqaviləsi bağlandı. 1498-ci ilin oktyabrında hind malları yüklənmiş gəmilərdə Vasko da Qama geriyyə qayıtmağa başladı.

Ağır səyahətdən sonra – gəmi heyəti təzə meyvələr olmamasından və ərzaq çatışmamazlığından, tsinqadan və distrofiyadan əziyyət çəkirdi. – 1499-cu ilin avqustunda Portuqaliya donanması Lissabon sahilində lövbər saldı. Burada kral və xalq Hindistana dəniz yolunu kəşf etmiş adamı hərarətlə qarşıladı.

1502-ci ildə Kalikutdakı üsyan vaxtı orada yaşayan portuqaliyalılar öldürüldükdən sonra Vasko da Qama yenidən Hindistana göndərildi. Onun əmri ilə Kalikut dağıdıldı, Portuqaliya qəsəbəsi isə bərpa edildi. 1524-cü ildə Vasko da Qama Portuqaliya Hindistanının vitse-kralı təyin edildi. Elə həmin ilin sonunda özünün Hindistana üçüncü səyahəti vaxtı Vasko da Qama öldü.

Hindistana dəniz yolu açıldıqdan sonra Portuqaliya Hind okeanında aparıcı rol oynamağa başladı. Hindistanın qərb sahil boyu ticarət qəsəbələri meydana gəldi, onlar həm də Portuqaliya donanmasının hərbi bazaları rolunu oynayır. Portuqaliyalıların karavellaları ərəb gəmilərindən daha yaxşı təchiz olunmuş və silahlanmışdılar. Ədviyyat ticarəti və dəniz quldurluğu ilə yanaşı, ərəblər üzərinə hücum gəlirin faydalı maddəsi oldu. Hindistan və Portuqaliya arasında yük daşınması üçün 3-4 göyertəli gəmilərdən istifadə olunurdu, onların yük qaldırması 2.000 tona çatırdı. Onların heyətləri tez-tez yenidən yığılırdı (gəmidə 800-ə qədər adam olurdu), belə ki, uzun yol vaxtı dənizçilər epidemiyadan qırılırdılar. 1519-1522-ci illərdə isə dünya ətrafına üzməklə ilk dəfə səyahət baş verdi. Portuqaliya səyyahı və dəniz səyahətçisi Fernan Magellan bu ekspedisiyanın təşəbbüsçüsü olmaqla, ona başçılıq etmişdi. Bu vaxt İspaniyada xidmət edən Magellanın planını kral V Karl bəyənmiş və o, beş gəmidən ibarət ekspedisiya təşkil etmişdi. 1519-cu ilin dekabrında kiçik donanma Argentina sahillərinə çatdı, az qala bir il sonra isə Magellan Atlantik və Sakit okeanları birləşdirən 600 km-lik boğazı kəşf etdi və sonralar boğaz onun adı ilə adlandı. Sakit okeanı üzüb keçdikdən sonra 1521-ci ildə ekspedisiya Filippin

adalarına çatdı. Maktan adasının əhalisi İspanların gəlməsinə düşməncəsinə yanaşdı və yerli sakinlərlə toqquşmaların birində Magellan həlak oldu.

O, 1480-ci ildə anadan olmuşdu. 1517-ci ildə vətəninə tərk edib, İspaniyaya yollanmışdı. Orada o, yaxşı dəniz səyahəti məktəbi keçmişdi. Naviqasiya və coğrafiyanı əsaslı qaydada öyrənib, o,qərb istiqamətində, Amerika dövrəsinə üzməyi qərara almışdı. Çünki Afrika dövrəsində yol artıq portuqaliyalılar tərəfindən istifadə olunurdu.

Ekspedisiyanın başlanmasından 18 ay sonra məqsədi Yer kürəsinə dövrə vurmaq olan ekspedisiya donanmasının yalnız bir gəmisi – «Viktoriya» Xuan Sebastyan Elkanonun komandanlığı altında İspaniya sahillərinə qayıtdı. Bu üzmək nəticəsində, səfər isə tam sınaqlarla və təhlükələrlə dolu idi, qəti olaraq sübut edildi ki, bizim planetimiz şar formasındadır. Fernan Magellan tarixdə ilk dəfə dünya ətrafına səyahətə çıxmaqla, öz inqilabi addımı ilə Kolumbun və Vasko da Qamanın dahiyənə işlərini davam etdirib, coğrafi kəşflər, yeni torpaqların açılması işinə ölçüyə sığmayan töhfələr verdi. Təkcə bir boğaz onun adını daşımır, Yer kürəsinin ən böyük okeanı da onun ilk dəfə dilinə gətirdiyi Sakit okean adını pozulmayan möhür kimi indiyə qədər daşıyır. Dünyanın bütöv şəkildə dərk edilməsində həmin dəniz səyyahlarının xidməti ölçüyə sığmazdır və bəşəriyyət onları daim böyük minnətdarlıq hissləri ilə yad edir.

XVI əsrin əvvəllərində Cənubi Amerika sahillərinə gedən bir neçə ispan və Portuqaliya ekspedisiyalarında Florensiyadan olan Ameriqo Vesspuçi də var idi. 1504-cü ildə o, ilk dəfə belə bir fikir söylədi ki, bu torpaqlar Asiyanın bir hissəsi deyil, yeni materikdir, onları o, “Yeni Dünya” adlandıрмаğı təklif etdi. Vesspuçinin şərəfinə alman kartoqrafı Martin Valdzemyuller 1507-ci ildə tərtib etdiyi öz dünya xəritəsində bu materiki Amerika adlandırdı.

İlk dəfə dünya ətrafına üzməyi 1519-1522-ci ildə həyata keçirən, ispan xidmətində olan Portuqaliya dvoryanı Fernan Magellan Ameriqo Vesspuçinin ideyasını təsdiq etdi. Cənubi Amerikanı dövrə vurub keçən Magellan bu qitə ilə Odlu torpaq arxipelaqı arasındakı boğazı gördü, bu boğaz indi onun adını daşıyır və boğaz dəniz səyahətlərini Atlantik okeanından Sakit okeana keçirdi. Axırncıya bu adı Magellan vermişdi, çünki Asiyanın sahillərinə gedən yolda onun ekspedisiyası bir dəfə də olsun qasırğaya düşməmişdi. Magellanın özü başladığı səfəri başa çatdıra bilmədi, 1521-ci ildə Filippin adalarında o, tuzemlilərlə toqquşmada öldürüldü. Bir ildən sonra kapitan Xuan Sebastyan Elkano Magellanın səfərə çıxdığı gəmilərin birində Sevilyaya döndü.

İspanların Mərkəzi və Cənubi Amerikadakı işğalları

Böyük səyyah Xristofor Kolumb Yeni Dünyanı açdıqda o, Haitidə ilk ispan koloniyası yaratdı. Bundan sonra İspan konkistadorları Mərkəzi və Cənubi Amerikaya əslində birbaşa işğallara səbəb olan səfərlər etdilər. İspan konkistadoru Ernan Kortes 1509-cu ildə atsteklərin dövlətini tutmaq üçün Meksika sahillərinə ayaq basdı. O, burada bir

yaşayış məskəninin əsasını qoydu. Beş ay sonra isə, sentyabrda ispan dəstəsi atstek dövlətinin paytaxtı Tenocitlana girdi. Bu şəhərin böyüklüyü və var-dövləti ispanlara əfsanəvi qızıl ölkəsi Eldoradoya çatdıqlarını düşünməyə əsas verdi.

Kortes 1514-cü ildə Espanyolaya (Haitiyə) sadə sakin kimi gəlmişdi. Lakin Kubaya gəlib çıxdıqdan və orada plantasiya ələ keçirdikdən sonra çox tez varlandı və öz vəsaitləri hesabına Meksikada ekspedisiya təşkil etməyi bacardı.

Kortesin komandası müşketlərlə və yüngül artilleriya ilə silahlanmış 6000 nəfər adamdan ibarət idi. Atstkelərin paytaxtına doğru irəliləyərkən o, bir sıra hindu tayfalarını fəth etdi, onlar daxili çəkişmələrə və onları tabe etmiş atsteklərlə düşmənçiliklərinə görə işğalçılara ciddi müqavimət göstərmədilər. İspan dəstəsinin sahilə çıxması barədə atsteklərin hökmdarı Montesumaya xəbər verdilər. O, allah Ketsalkoatolun qayıdacağı barədə qədim peyğəmbərliyin həyata keçməsinə güman etdiyindən, ispanları qarşılaşmağa varlı hədiyyələrlə elçilər göndərdi. O, ümid edirdi ki, sərt allahı sakitləşdirsin, çünki onun gəlməsi atsteklərə məhrumiyyətlər və ağır sınaqlar gətirəcəkdə.

Lakin ispanlar hökmdar II Montesumanın sadələvhlüyündən xaincəsinə sui-istifadə edib, onu əsir götürdülər. Montesuma əsirlikdə də öldü.

Atsteklər, ümumiyyətlə, çox dindar olduqlarından, inanırdılar ki, bələlərdən və fəlakətlərdən müdafiə olunmaq üçün allahlara qurban vermək lazımdır. Onlar əsasən qulları və əsirləri qurban verirdilər və insan qurbanı fəxri və müqəddəs iş sayılırdı. Atstek heykəltəraşları rəhmsiz və qana susayan allahları təsvir edirdilər. Atsteklərin dövlətinin başında hökmdar, kahinlər, hərbi xadimlər və yüksək rütbəli məmurlar dururdu. Yalnız onlar özəl mülkiyyət hüququna malik idilər. Zümrə fərqlərinə ciddi surətdə əməl edilirdi. Öz möhtəşəmliyi ilə adamları heyran edən paytaxt Tenocitlanın 250.000 nəfərdən çox əhalisi tabe edilmiş xalqların verdikləri bac hesabına yaşayırdı.

Atsteklər ispan qəsbkarlarını paytaxtdan qova bildilər. Lakin 1521-ci ildə yenidən şəhəri tutdular və onu viran qoydular. Bir il sonra Tenocitlanın xarabalıqları üzərində onlar yeni şəhərin tikintisinə başladılar və onu Mexiko adlandırdılar. Mexikonun mərkəzi qədim atstek məbədinin ərazisi oldu.

1533-cü ildə isə ispan konkistadoru Fransisko Pisarronun başçılıq etdiyi kiçik ekspedisiya cənubi Amerika Andlarında olan inklər imperiyasını dağıtdı. Inklərin hökmdarı Atualpa nəhəng məbləğdə girov pulu verməsinə baxmayaraq, Pizarro onu edam etməyi əmr etdi və inklərin paytaxtı Kuskonu tutdu. 1529-cu ildə Pizarro İspaniya kralı imperator Karlın Peru torpaqlarının (Yeni Kastiliyanın) general-qubernator rütbəsinə aldı, bununla onları ispan taxt-tacına tabe etmək istəyirdi. 1531-ci ildə Cənubi Amerika sahillərinə ayaq basan ispanlar məhrumiyyətlərlə dolu olan keçiddən sonra And dağlarındakı Atualpa qoşunlarının düşərgəsinə çatdı. Gözlənilməyən hücumun nəticəsində Pizarro inklərin hökmdarını tutmağa müvəffəq oldu.

Inklərin imperiyası ilk (mifik) ink hökmdarı Manko Kapakanın işğal yürüşlərindən sonra ən yüksək inkişafına çatmışdı. Ink hökumətinin qəsbkar siyasəti hər şeydən əvvəl möhkəm dövlətə və hərbi təşkilatlanmaya əsaslanırdı. Yollar şəbəkəsi paytaxt Kuskonu əyalətlərlə birləşdirirdi.

İnklərin dövləti siyasi cəhətdən piramida şəklində təşkil olunmuşdu. Onun zirvəsini qeyri-məhdud hakimiyyətə yiyələnən kral – allah İnka tuturdu. Ona Günəşin oğlu kimi sitayiş edilirdi, imperiyanın dörd hissəsini idarə edən dörd vali ona tabe idi. Dövlətin sərvəti və qüdrəti «aylyu» adlanan kənd və əmək icmaları tərəfindən yaradılırdı.

Ümumiyyətlə, Amerika qitəsinin tədqiq edilməsi və işğalı özlərini konkistador adlandırdıqları ispan macəraçılarının işinə çevrildi. Onların arasında mənşəyinə və xarakterinə görə müxtəlif adamlar var idi. Lakin onları bircə şey – var-dövlət və hakimiyyət yanğısı birləşdirirdi.

Vasko Nunyes de Balbao Amerikaya yollandı, qərbdə böyük dənizin mövcud olduğunu bildikdən sonra 1613-cü ildə Panama boynunu keçib, Sakit okean sahillərinə çıxdı. Kortes Meksikanın bir hissəsini tutmaqla şöhrətə malik olsa da, hakimiyyət qazana bilmədi. Ümidləri puça çıxan Kortes İspaniyaya qayıdıb, 1547-ci ildə orada öldü.

Fransisko Pizarro inklərin dövlətini qarət edib dağıtdı. Lakin Yeni Dünya ona nə sərvət, nə də hakimiyyət verdi. Öz tabeliyində olanlarla davada o, 1541-ci ildə Limada öldürüldü.

Ernando de Sato Perunun işğalında iştirak etmiş, qızıl və gümüş axtarmaq məqsədilə 1539-cu ildə Floridanı tədqiq etmişdi. Arzuladığı qiymətli metalları o, heç də tapa bilmədi. Qızıl əldə etmək uğrundakı fəaliyyət işğal edilmiş torpaqların qarət edilməsinə gətirib çıxardı.

İspan konkistadoru və səyyahı Fransisko de Orellyano ilk avropalı kimi ispan Visente Pinsonun 1500-cü ildə kəşf etdiyi Amazonkanı tədqiq etdi. Orellyanonun dəstəsi hindu qadınlarından ibarət döyüşçülərin hücumuna məruz qaldıqdan sonra o, çayı Amazonka adlandırdı (səyyah hindu qadın döyüşçülərini yunan mifologiyasında təsvir edilən vuruşan qadınlar – amazonkalar tayfasının üzvlərinə bənzətmişdi). Orellyano Pisarronun ekspedisiyasında iştirak etmişdi, Andın digər tərəfindəki torpaqları tədqiq etməyə yollanmışdı. O, əfsanəvi qızıl mənbəyi olan Eldoradonu tapmağa ümid bəsləyirdi. Lakin o, nə qızılı, nə də həmçinin axtardığı qəhvəyi ağacları tapa bilmədi. Yerli sakinlərlə qanlı toqquşmalardan, silahlı hindu qadınların hücumundan və çayla səkkiz ay davam edən üzməkdən sonra, 1542-ci ildə ispanlar Amazonkanın mənşəbini gördülər.

Orellyano arzularının həyata keçməsinə nail olmasa da, Amerikanın kəşfi tarixində qitənin ən böyük çayını tədqiq etdiyinə görə daim qaldı.

İspan konkistadorları Cənubi Peru Andlarında zəngin gümüş yataqları tapdılar və adada Potosi yaşayış məntəqəsi saldılar. 1547-ci ildə imperator V Karl dəniz səviyyəsindən 4.000 m hündürlüyündə olan bu məntəqəni Villa İmperial de Potosi adlandırmağa göstəriş verdi. Gümüş çıxarılmasından gələn mənfəət hesabına məntəqə tezliklə mədən sənayesinin mərkəzinə çevrildi və İspaniya müstəmləkə imperiyasının ən varlı şəhərlərindən biri oldu. İspan donanması yüksək tələbat olan qiymətli metalı müstəmləkədən Avropaya daşıyırdı. Gümüşün daşınması çətin və uzun müddət davam edən üzməyə səbəb oldu. Qiymətli yük, dəniz quldurlarının ovuna çevrilirdi. Çox xərc tələb edən işlərin görülməsi üçün pula ehtiyac duyulduğundan, gümüşün çıxarılmasından bu çox asılı idi. Gümüş mədənlərində ucuz işçi qüvvəsi Andın kənarlarından gələn

hindular idi. İspan müstəmləkəçiləri onları, gümüş istehsalına qoyulan öz kapitalları hesab etdiklərindən mədənlərə satırdılar. Pis əmək şəraiti və qidanın çatışmaması ucbatından hindular çox tez ölürdülər. Peru gümüşü İspaniyaya da rifah gətirmədi. Qızıl və gümüş gətirilməsi İspaniyanın ənənəvi təsərrüfat sistemini dağıdırdı. Bəzi tarixçilər İspaniyanı qızılla, və gümüşlə varlanmağa aludə olmaqla alkoqollu içkidən başı dumanlananlar kimi «sərxoş adama» bənzədirdilər. Bu aludəçilik nəticə etibarı ilə İspaniyanı böyük iqtisadi geriliyə məhkum etdi.

Xristofor Kolumb Amerikanı kəşf etdikdən sonra Avropaya həm də tütün daşınmağa başlandı. Tütünü (hindu dilində bu, «tobako bako», ispan dilində isə tabako, «tüstülənən qəlyan» demək idi) Amerikanın cənubunda hindular iyləyir və çeynəyirdilər, şimalda isə əsasən qəlyanda çəkirdilər. İspan dənizçiləri tütünü Avropaya gətirdilər və o, burada çox populyar oldu. İlk dəfə tütün ispan kralı II Filippin sarayında meydana çıxdı.

Sonralar fransız səfiri Jan Nikto (buradan «nikotin» sözü əmələ gəlmişdir) onu Parisdə nümayiş etdirdi, burada tütünün iylənməsi dəbə düşmüş məşğuliyyətə çevrildi.

Şimali Amerikada avropalılar və ABŞ-ın yaranması. Amerikalılar müstəmləkə zülmündən azad olurlar

İngilislər də Şimali Amerikada ilk koloniyalarını yaratmaq istədilər. Lakin bu cəhd uğursuz olsa da, «Bakirə kraliça» I Elizabetin şərəfinə yeni koloniya «bakirə» mənasını verən Virciniya adlandırılmışdı. 1585-ci ildə burada yaşayış məntəqəsi salındı, lakin heç bir il keçməmiş, yüzlərlə sakin İngiltərəyə qayıtdı. 1587-ci ildə ser Uolter Reli Amerikaya ikinci ekspedisiya göndərirdi, onlar yeni yaşayış məntəqəsi yaratdılar. Üç il sonrakı ekspedisiya vaxtı həmin 918 sakinədən heç kəs tapılmadı. Onların taleyi barədə heç nə məlum deyildir. Onlar aclıqdan və xəstəlikdən, yaxud da hindularla vuruşdan ölə bilirdilər. Məskunlaşmanın ilk cəhdi faciəvi qaydada başa çatdı. Lakin 1607-ci ildə kolonistlər dəstəsi Ceyms çayının mənsəbində yeni məntəqə saldılar. Bu, Virciniyanın ingilis məskunlaşmasının birinci səhifəsini açırdı. Yaşayış məntəqəsi İngiltərə kralı şərəfinə Ceymstaun adlandırıldı. Kolonistlər 1612-ci ildə tütün becərməyə başladılar, bu, Virciniyanın təsərrüfat cəhətdən istifadə edilməsi məsələsini həll etdi. Tütünün becərilməsi çox gəlirli olduğuna görə, monokulturaya çevrilməyə başladı.

Kolonyada işçi qüvvəsinin çatışmamasına görə, Avropadan okeanın o tayına köçmək istəyənlər hesabına bu məsələ müsbət həll olunurdu. Hər bir ingilis şumlanan torpaq payı almaq hüququna malik idi. Əvvəlki dövrdə koloniyadakı həyat çox ağır idi. Bir tərəfdən kolonistlər öz torpaqlarını müdafiə edən hinduların hücumlarına qarşı dayanmalı idilər, digər tərəfdən, onlar xəstəliklərdən, daha çox tsinqa və malyariyadan əziyyət çəkirdilər, aclıqdan ölürdülər.

Amerika qitəsinin şimalını (Kanadanı) isə fransızlar istifadəyə daxil etdilər. Birinci dəfə Jan Kartye (1535-c il) buranı kəşf etmişdi, koloniyalaşmanı isə Samyuel de Şampleyn başladı, o, 1602-ci ildə Kvebek şəhərinin əsasını qoydu. Sonralar Yeni Dünyadakı ağalığ üstündə ingilislərlə fransızlar arasında bir neçə toqquşma baş verdi. Yeddiillik

müharibənin sonunda isə Paris sülhünün şərtlərinə görə, Fransa tamamilə Kanadanı itirdi və ölkə Britaniya imperiyasının bir hissəsinə çevrildi.

1620-ci ilin noyabrında isə İngiltərədən «Meyflauer» gəmisi üç ay ərzindəki üzüşdən sonra Şimali Amerikadakı Kod burnundakı sahilə gəlib çıxdı. İngilis puritan köçkünlərinin 41 ailəsi Amerika torpağına ayaq basdı. Hələ gəminin göyərtəsində olarkən «zəvvar atalar» gələcək koloniyanın, öz dinlərinin sərt prinsiplərinə əsaslanan nizamnaməsini qəbul etdilər.

«Mitflauer» gəmisinin sərnişinləri arasında puritan köçkünləri ilə yanaşı, bir neçə ingilis taciri də var idi, onlar Saushemptonndan 5 sentyabrda yola düşmüşdülər. Pis hava şəraitinə görə, Virciniyadakı ingilis koloniyasına qoşulmaq barədəki ilkin niyyətlərindən imtina etməli olmuşdular. Onlar Kod burnunda sahilə çıxmağı qərara aldılar, buradakı əlverişli hava şəraiti onlara qarşıdan gələn qış dövründə qida ilə təmin olunmağa imkan verirdi.

Öz nizamnamələrinin köçkünlər tərəfindən qəbul edilməsi mühüm hüquqi tədbir idi, çünki onlar ingilis qanunvericiliyinin qüvvədə olduğu ərazidən kənarıda idilər. Kolonistlər özlərini ingilis kralı I Ceymsin sədaqətli təbəələri adlandırsalar da, ancaq onlar öz qanunlarına malik olmaq və öz idarəetmə orqanlarını yaratmaq hüququnu özləri üçün saxlayırdılar.

Puritanların mühacirəti anqlikan kilsəsi ilə onların dini ayrı-seçkiliyi ilə əlaqədar idi. Puritanların radikal qanadı – ipndependentlər öz icmalarının müstəqilliyinə nail olmaq istəyirdilər. Puritanların bir hissəsi vətənlərində öz inancları barədə mübarizəni davam etdirir, digərləri isə mühacirət etməyi seçmişdi.

İndiki Nyu-Yorkün ən bahalı rayonu olan Manhattanın 1626-cı ildə Yeni Niderland adlanan holland koloniyasının ilk qubernatoru hindulardan Hadson çayındakı bu adanı 60 quldenə alıb, orada Yeni Amsterdam şəhərini (indiki Nyu-York) saldı. Hollandlar artıq Yeni Dünyanın bu hissəsində məskunlaşmışdılar. Materikdən daha çox müdafiə olunan adaya onların köçməsinə hinduların tez-tez baş verən hücumları məcbur etmişdi. Hollandların qəsəbələri ingilislərindən fərqlənirdi, ingilislər məbəd ətrafındakı kompakt kəndlərdə məskunlaşırdılar, hollandlar isə bir-birindən aralı olan xutorlarda yaşayırdılar, onlarda isə hindulardan müdafiə olunmaq çətin idi. Həm də Niderland koloniyaları qarışıq milli tərkibdən ibarət idi, burada hollandlardan başqa almanlar, skandinaviyalılar, yəhudilər, ingilis puritanları yaşayırdı. Yeni Niderland koloniyalarında torpaq köçkünlərə özəl mülkiyyət hüququ əsasında məxsus deyildi, Vest-İndia kompaniyasından icarəyə götürülürdü, ona görə də kolonistlər onu özlərininki kimi müdafiə etmirdilər.

Bu hadisədən dörd il sonra isə, 1630-cu ildə ingilis puritanları – «Massaçesets – Bey kompaniyasının» kolonistləri Con Vintropun başçılığı altında Massaçesets körfəzinin sahillərində sonralar Boston adlanan yaşayış məntəqəsini saldılar. Bu kompaniyanın başında doğma İngiltərədə kral və kilsə tərəfindən təqib olunan puritanlar dururdu. Puritan köçkünlərinin ilk min nəfəri Şimali Amerikaya elə həmin ili gəlmişdilər. Burada onlar qısa müddət ərzində altı yaşayış məntəqəsi salmışdılar.

İki il sonra Boston Massaçusets koloniyasının baş şəhəri oldu. Qubernator Vintropun rəhbərliyi altında təmsilçilik yığıncağı yarandı, buna seçmək və seçilə bilmək hüququna yalnız puritan icmasının üzvləri malik idi. Puritan olmayanlar Massaçusetsdə heç bir siyasi hüquqa malik deyildilər.

Bu koloniyanın ərazisindəki Kembridcə Yeni İngiltərədəki ən qocaman kollecın əsası qoyuldu. 1639-cu ildən kollec incəsənət bakalavırı Con Harvardın adını daşıyır. O, Amerikaya mühacirət etmiş və bu tədris müəssisəsinə zəngin kitabxana və varidatının yarısını vəsiyyəət etmişdi. XIX əsrin birinci rübündə kollec universitetə çevrildi və hazırda ABŞ-ın ən aparıcı universitetlərindən biridir.

1650-ci ildə Şimali Amerikada artıq 50.000 kolonist var idi. Ağ tacirlər hindularla razılaşmağa çalışırdılar. Köçkünlər isə onlardan torpaq almağa can atırdılar. Əvvəllər hindular kolonistlərə tikinti aparmaq üçün öz torpaqlarını həvəslə verirdilər. Lakin onlar anlayanda ki, bu torpaqlar həmişəlik ələ keçirilir, onda münaqişə yaranmağa başladı. Köçkünlər özlərini aldadılmış hesab edib, hinduları yaşadıkları yerlərdən qovmağa başladılar. Ağ kolonistlər hinduları kütləvi şəkildə qırırdılar. 1680-ci ilə yaxın Yeni İngiltərədə yalnız 15.000 hindu var idi. Diri qalanlar Müqəddəs Lavrenti çayı rayonuna köçürüldülər. Oradan onlar ingilis köçkünlərinə hücum edirdilər. Getdikcə hindular torpaqlarını geri qaytarmaq barədə bütün ümidlərini itirdilər.

Avropalıların məskunlaşması hinduların inkişafının təbii gedişini dayandırdı. Çox sayda hindular Şimali Amerikada məhv edildi, qalan tayfalar isə rezervasiyalara köçürüldülər.

Hinduların dünya mədəniyyətinə töhfəsi olduqca böyükdür: dünya xalqları onlardan qarğıdalını, kartofu, günəbaxanı, kakao və digər bitkiləri becərməyi öyrəndilər. Hindular təsviri sənətin, xalq şeir yaradıcılığının gözəl abidələrini yaratmışlar.

Şimali Amerikanın yerli əhalisi əvvəlcə ingilis kolonistlərini dostcasına qarşılayırdılar. Lakin köçkünlər axını gücləndikcə, onlar hinduları doğma yurdlarından rəhmsizliklə sıxışdırıb xüsusi ayrılmış ərazilərə göndərirdilər. Buna cavab olaraq hindular ağların yaşayış məntəqələrinə hücum etməyə başladılar. İngilislər özlərini koloniyalarının tam hüquqlu sahibləri hesab etdiklərindən, hindulara qarşı əsl ov təşkil etdilər. 1637-ci ildə Plimut, Massaçusets və Konnektikut məntəqələrindən olan kolonist dəstələri kütləvi qırğın təşkil edib, yerli hindu tayfalarından birini tamamilə qırdılar.

1643-cü ildə Şimali Amerikadakı ingilis koloniyaları Yeni İngiltərə konfederasiyasında birləşdilər. İspaniya, Fransa və Hollandiya ilə yanaşı, İngiltərə dördüncü dövlət idi ki, Şimali Amerika qitəsində koloniyalarına malik idi.

Yeni İngiltərə konfederasiyasında Plimut, Massaçusets, Konnektikut və Nyu-Heyvn daxil oldu. Plimut İngiltərədən 21 noyabr 1620-ci ildə «Meylauer gəmisində» gələn puritan «zəvvar ataların» yaşayış məntəqəsi idi. Kolonistlər ingilis tacirlərinə borclarını ödədikdən sonra, Plimut muxtariyyət qazanmışdı.

İngiltərə Amerikada koloniyalaşma həyata keçirərkən təkə ticarət məqsədlərini güdmürdü, həm də çalışırdı ki, öz demoqrafik problemlərini həll etsin. Avropanın digər müstəmləkə əldə etmiş ölkələri isə hər şeydən əvvəl iqtisadi faydanı güdürdü. Belə ki,

Müqəddəs Lavrenti çayının üstündəki Monreal yaşayış məntəqəsindən olan fransız tacirləri və missionerləri müasir Kanada ərazisində yaşayan hindu tayfaları ilə intensiv əmtəə mübadiləsi aparırdılar.

1607-ci ildən 1733-cü ilə qədər olan dövrdə Şimali Amerikada 13 ingilis koloniyası meydana gəlmişdi. Bunlar ticarət kompaniyalarının, özəl şəxslərin yaratdığı yaşayış məntəqələri və ya Plimutdakı kimi, dini icmalar idi. Onların arasında ümumilik gücləndikdə, ingilis hakimiyyət orqanlarının sərt nəzarəti bu koloniyaların inkişafını ləngidirdi.

Şimali Amerikada Corc Foks tərəfindən İngiltərədə yaradılmış kvaker dini icmasının üzvləri də məskunlaşmağa başladılar. Bu icma mütləq patsifizm mövqeyindən çıxış edirdi, hətta özünü müdafiə məqsədilə də zorakılığı qətiyyətlə rədd edirdi. Ona görə də onları həm İngiltərədə, həm də Şimali Amerikadakı koloniyalarda təqib edirdilər.

1658-ci ildə Yeni İngiltərə konfederasiyasında birləşmiş koloniyalar kvakerləri öz ərazilərindən çıxarmaq barədə qərar qəbul etdilər. Tabe olmayanları ölüm hökmü gözləyirdi. 1660-cı ildə kvakerlər sektasının nümayəndəsi qadın Meri Dayer camaatın gözü qarşısında edam edildi.

Amerika kolonistlərinin Böyük Britaniyanın onlara qarşı qoyduqları vergi siyasətindən və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlərindən narazılığı artırdı. Koloniyalar bu tədbirlərə qarşı açıq etirazlarını bildirməkdən də çəkinmirdilər. İngilis çayının (içmək üçün istifadə edilən quru çayın) Şimali Amerikaya rüsumsuz gətirilməsi xüsusən onları hiddətləndirdi. 1773-cü ilin dekabrında Yeni İngiltərədə Britaniya əleyhinə həyəcanlar öz zenitinə çatdı, bu, yeni vergilərin qoyulması ilə əlaqədar idi. Bu vaxt «Boston çay dəstgahı» deyilən hadisə baş verdi. Boston sakinləri hindu paltarını geyinərək Ost-İndia kompaniyasının üç gəmisinə basqın etdilər və gəmidən 342 yeşik çayı dənizə tökdülər. Beləliklə, onlar çayın rüsumsuz gətirilməsinə etirazlarını bildirdilər. Rüsumsuz çay gətirilməsi barədə qərarı isə koloniya nümayəndələrinin iştirakı olmadan Britaniya parlamenti qəbul etmişdi.

Ost-İndia kompaniyasının mülkiyyətinə qəsd Böyük Britaniyada böyük narazılıq yaratdı. Britaniya hökuməti ziyanın bütünlüklə ödəniləcəyinə qədər Boston limanını bağlanmasını qərara aldı və Yeni İngiltərəyə hərbi gəmilər göndərirdi.

Bu tədbirlər Şimali Amerika koloniyalarının ümumi müqavimətinin başlanması üçün siqnal rolunu oynadı.

1775-ci ilin aprelində isə Yeni İngiltərədə müstəqillik uğrunda müharibə başlandı. İngilis kral qoşunları Bostonun ətraflarına nəzarəti ələ keçirmək istəyəndə kolonistlərin silahlı dəstələri ilə döyüşə girdilər. Massaçusetsdəki Leksinqtondakı nizami Britaniya qoşunları ilə amerikan üsyançı dəstələri arasındakı döyüşlə Şimali Amerikada İstiqlaliyyət uğrunda müharibə başladı.

Pis silahlanmalarına baxmayaraq, amerikan dəstələri ingilis kral qoşunları üzərində qələbə çala bildi. Sonrakı Konkord döyüşündə ingilislər böyük itki verdilər. Kolonistlər ingilislərin olduğu yeri mühasirəyə alıb, onları Boston şəhəri üzərindəki iki yüksəklikdən hədələməyə başladılar. Britaniya hissələri Banker-hill təpəsini tuta bildilər, lakin

kolonistlər onlardan götürdükləri topları işə saldılar. Britaniya hissələri və Bostonun ingilislərə tərəf olan sakinləri geri çəkildilər.

1775-ci ilin mayında Filadelfiyada İkinci Kontinental konqress keçirildi. Konqressdə Corciyadan başqa, bütün koloniyaların nümayəndələri iştirak edirdi. Onlar birgə tədbirlər görmək barədə razılığa gəlməli idilər.

Leksinqtondakı və Konkorddakı döyüşlərin təcrübəsini nəzərə alaraq, onlar Corc Vaşinqtonun komandanlığı altında öz ordularını yaratmağı qərara aldılar. Hamı hələ də koloniyaların Britaniya taxt-tacına məxsus olmasını qeyd etsə də, konqressin radikal qanadı koloniyaların müstəqilliyə can atdığına görə özünə daha çox tərəfdar qazandırdı. Bundan bir il əvvəl keçirilən birinci Konstitusyon Konqressdə isə koloniyalara gətirilən malların bütünlüklə boykot edilməsi barədə razılığa gəlinmişdi. 1774-cü ildən Şimali Amerikada yaşayan Britaniya publisisti Tomas Peyn «Sağlam düşüncə» adlı pamfletini nəşr etdirmişdi. Məqalədə xalqın suvereniteti ideyası ifadə olunur və Britaniya koloniyalarının müstəqilliyə can atması əsaslandırılırdı. Kitabın tirajı 500.000 nüsxədən yuxarı idi – o, metropoliyadan müstəqillik əldə etmək barədəki daha aydın səsələnən tələblə çıxış edən kütlənin əhvali-ruhiyyəsini əks etdirirdi. Peyn siyasi və dini azadlıq əleyhinə monarxiya Avropasını tərk edənlərin hamısına Şimali Amerikanın sığınacaq verməsini yüksək qiymətləndirirdi. Peynin fikrinə görə, Amerika dünyanın yeganə qitəsidir ki, orada adamlar azad, istismarsız və zorakılıqsız yaşaya bilərlər, lakin həm də yalnız koloniyaların Böyük Britaniyadan müstəqilliyi onların azadlıq hüquqlarına qarantıya verə bilərdi.

Böyük Britaniya Şimali Amerikadakı üsyan qaldırmış koloniyalara qarşı tək cə siyasi və hərbi metodlarla deyil, həm də iqtisadi metodlarla mübarizə aparırdı. 1776-cı il martın 1-dən Yeni İngiltərə koloniyalarına qarşı ticarət embarqosu tətbiq edildi.

Britaniya hökuməti bu tədbiri ilə koloniyaların mal idxalına və ixracına mane olmaq məqsədini güdüdü. İstiqlaliyyət müharibəsi 1775-ci ilin aprelinə başlanana qədər Şimali Amerika yaşayış məntəqələri Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatında böyük rol oynayırdı. Hələ 1740-cı ildə Şimali Amerika ilə ticarətin həcmi 9,5 milyon funt sterlinq təşkil etmişdi, koloniyaların illik ümumi məhsulu isə, demək olar ki, 3,7 milyon funt sterlinq idi.

İngilis silahlı qüvvələri ilə Corc Vaşinqtonun amerikan milis dəstələrindən ibarət qoşunu arasında açıq münaqişə bağladıqdan bir il sonra bir neçə ay amerikan milis dəstələri ingilislərin mühasirədə saxladığı şəhəri tutdular. Bu, amerikanların Leksinqtondan sonra ikinci mühüm hərbi uduşu idi.

Bu qələbələrə baxmayaraq, ingilisləri şəhərdən çıxarmaq elə də asan məsələ deyildi. Bu cəhdi amerikan qoşunlarının baş komandanı Corc Vaşinqton etdi. İngilislər isə yaxşı silahlanmış və hazırlıqlı professional qoşunlara malik idi. Onlara bir sıra hindu tayfaları və krala sədaqətli qalan kolonistlər dəstək göstərirdi. Vaşinqtonun isə öyrədilmiş əsgərləri, döyüş sursatı, pulu və ərzağı çatırmırdı. Yerli milis dəstələri əsasında yaradılmış onun ordusunda vahid komandanlığı həyata keçirmək, demək olar ki, mümkün deyildi. Həmin ili, müstəqilliyin elan edilməsindən bir neçə həftə sonra ingilislər Nyu-Yorku götürdülər və Uayt-Pleynzdə amerikan qoşunları üzərində qələbə çaldılar.

İkinci Kontinental kongressin Amerikanın Böyük Britaniyadan ayrılması zərurəti haqqındakı qərarından iki gün sora Şimali Amerikanın 12 koloniyası, əsas müəllifi Tomas Cofferson olan «İstiqlaliyyət Deklarasiyasını» qəbul etdi. On üçüncü koloniya olan Nyu-York bir neçə gün sonra onlara qoşuldu. Filadelfiyada keçirilən kongressin 55 nümayəndəsinin hamısı dövlət müstəqilliyi haqqında sənədi imzaladı. 13 köhnə ingilis koloniyası Amerika Birləşmiş Ştatları əmələ gətirdilər. Onlar yeni dövlətin müstəqilliyini tanımağı tələb etdilər. Bu dövlət «Müharibə aparmaq, sülh bağlamaq, ittifaq münasibətlərinə daxil olmaq, ticarət kontaktları qurmaq və digər fəaliyyəti həyata keçirmək hüququna və imkanına malikdir, bunlar isə hüquq əsasında müstəqil dövlətlərə məxsusdur».

İstiqlaliyyət Deklarasiyasında deyilirdi ki, «Biz aşağıdakı həqiqətlərin aydın olduğunu hesab edirik: bütün insanlar bərabər yaranmışlar və onların hamısı öz Yaradanı tərəfindən anadangəlmə və toxunulmaz hüquqlara yiyələndirilmişdir, onlara həyat, azadlıq və xoşbəxtliyə can atmaq daxildir».

Amerika Birləşmiş Ştatlarının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi Avropadan, Vaşinqton ordusunda vuruşmağa can atan çox sayda könüllüləri cəlb edirdi. Onların hərbi istedadı və taktiki priyomları bilməsi Şimali Amerika qoşunlarının uğuruna köməklik göstərirdi. Almaniyadan keçmiş Prussiya zabiti Fridrix Vilhelm fon Şteyben gəlmişdi. O, Vaşinqton ordusunda general-mayor rütbəsində baş inspektor olmaqla qoşunların öyrədilməsinə və formalaşdırılmasına cavab verirdi. Axı amerikan əsgərləri kifayət qədər öyrənilməmişdilər və təcrübəli komandirlərə malik deyildilər.

Vaşinqtona öz vəsaitləri hesabına kömək göstərməyə fransız markizi Mari Jozef de Lafayet və polyak zabiti Tadeuş Kostyuşko gəlmişdi. Onlar amerikan qoşunlarında böyük nüfuz qazandılar və Şimali Amerikanın müstəqilliyinin müdafiəsində mühüm rol oynadılar. Lafayet vətəninə qayıtdıqdan sonra fransız inqilabının görkəmli nümayəndələrindən biri oldu. Kostyuşko isə 1794-cü ilə Polşada azadlıq üsyanına başçılıq etdi.

Şimali Amerikanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə Vaşinqton ordusu uğur qazanmağa başladı. 1777-ci ildə İngilislər ağır məğlubiyyətə düşər oldular. General Con Burqoynun ingilislərdən, almanlardan, loyalistlərdən və hindulardan ibarət olan 5 minlik ordusu təslim oldu. Lakin ilk uğurlarından bir az sonra xoş hərbi tale amerikanları tərk etdi.

Lakin müharibənin gedişində Birləşmiş Ştatlar böyük xarici siyasi müvəffəqiyyət əldə etdilər. ABŞ-ın Fransadakı nümayəndəsi, görkəmli inqilabçı və alim Bencamin Franklin Fransanın xarici işlər naziri qraf de Verjenlə birlikdə ittifaq və ticarət haqqında müqavilə imzaladı. Fransa ABŞ-a maliyyə, iqtisadi və hərbi kömək göstərməyi, ABŞ-ın «azadlığını, müstəqilliyini və suverenliyini» müdafiə etməyi, Böyük Britaniya Şimali Amerika koloniyalarının müstəqilliyini tanımayana qədər silahı yerə qoymamağı vəd etdi. Müqavilə Fransanın ticarətdə və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə başlıca rəqibi olan Böyük Britaniya ilə müharibəyə girməsi demək idi. Bundan sonra 1778-ci ilin fevralında Böyük Britaniya Fransaya müharibə elan etdi. Floridanı almağa can atan İspaniya da

Böyük Britaniyaya qarşı müharibəyə girdi, çünki ingilislər Gibraltarı ona qaytarmaqdan imtina etdilər. Müharibə əsasən dənizdə gedirdi. Amerikan qoşunları tərəfdə vuruşan fransızlar üçün Vest-İndiada öz koloniyalarını qorumaq mühüm vəzifə idi. Fransız donanmasının köməyi ilə Corc Vaşinqton İorktaun yaxınlığında 1781-ci ildə həlledici qələbə çaldı. İngilislər isə dəniz döyüşündə 1782-ci ildə qələbə çalıb, Vest-İndiada itirdiyi adaların əksəriyyətini özünə qaytardı.

Yorktaun yaxınlığındakı döyüş şəhərin üç həftəlik mühasirəsindən sonra ingilis qoşunlarının təslim olması ilə başa çatdı. General Çarlz Kornvallisın komandanlığı altında 8.000 ingilis əsgəri 16.000 kolonistlərə və onların fransız müttəfiqlərinə qarşı vuruşurdu. İstiqlaliyyət uğrunda müharibə beləliklə yekunlaşdı, bu müharibə 1775-ci ildən gedirdi. Böyük Britaniya öz məğlubiyyətini etiraf etməli oldu. Londonda hökumət böhranı baş verdi.

Müharibənin belə nəticələnməsi gözlənilməz idi. Kornvallisın qoşunları 1781-ci ilin yayında Virciniyanın bütün ərazisinə nəzarət edirdi. Amerikanlar belə bir şəraitdə yalnız fransızların köməyi ilə uğur qazana bilərdilər.

Vaşinqton admiral de Qrassenin fransız donanmasının kolonistlərə kömək göstərmək üçün gəlməsini eşitdikdə döyüşə başladı. Kornvallisə də ingilis donanması kömək etməli idi. Çesapik körfəzindəki Henri burnu yaxınlığındakı dəniz döyüşündə fransızların qələbəsi onun planını pozdu. İngilislər ümitsiz vəziyyətdə idilər, onlar dənizdən və qurudan mühasirəyə alınmışdılar və axırda təslim oldular.

Danışıqlar iki il davam etdi və nəhayət, Parisdə 3 sentyabr 1783-cü ildə sülh bağlandı. Eyni vaxtda Versalda bir tərəfdən Böyük Britaniya, digər tərəfdən isə Fransa və İspaniya arasında sülh imzalandı. Danışıqlar nəticəsində Böyük Britaniya Floridanı İspaniyaya verdi, Fransa isə Afrikada Tobaqo və Seneqalı aldı. Böyük Britaniya rəsmi qaydada Amerika Birləşmiş Ştatlarını tanıdı.

Getdikcə köhnə metropoliya ilə yeni müstəqil dövlət arasında münasibətlər normallaşırdı. Lakin 13 koloniyanın müstəqillik uğrunda azadlıq mübarizəsi Böyük Britaniyanın mövqelərinə ağır zərbə vurdu. Merkantilizm iqtisadi siyasəti müstəmləkələri metropoliya ilə sıx bağlayırdı və kolonistlərin bunt Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərin müstəmləkələrin ərazisinə keçirilməsinin nəticəsi idi. Ümumiyyətlə götürdükdə isə Böyük Britaniya ilə münaqişə dərin siyasi və iqtisadi səbəblərə malik idi. 4 iyul 1776-cı ildə İstiqlaliyyət Deklarasiyasının, 17 sentyabr 1787-ci ildə isə Amerika Birləşmiş Ştatları Konstitusiyasının qəbul edilməsi həlledici ideya və siyasi əhəmiyyətə malik oldu. Konstitusiyada ilk dəfə insan haqları haqqında maddələr toplusu qanunvericilik qaydasında möhkəmləndi.

Konstitusiyanın mühüm maddələri hakimiyyətlərin icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsinə nizamlayırdı. Onlar bir-birindən asılı olmayan, qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirən orqanlarla təmsil olunurdular.

Dövlətin icra hakimiyyətinin başçısı, silahlı qüvvələrin baş komandanı prezident idi. O, Konqressin qərarına veto qoymaq hüququna malik idi. Nazirlər Kabinetini təşkil edirdi. Prezidentin idarəçilik müddəti dörd ildən ibarət idi.

Qanunvericilik hakimiyyəti Konqressin səlahiyyətində idi, bu, Senatdan və Nümayəndələr Palatasından ibarət idi. Konqress vergiləri təsdiq edir, ayrı-ayrı ştatlar arasında ticarəti nizamlayır və müharibə elan edirdi. Nümayəndələr Palatasının üzvləri birbaşa (müstəqim) səsvermə ilə iki illiyə seçilirdi, onların sayı bu və ya digər ştatın sakinlərinin sayından asılı idi. Onlar 25 yaşdan cavan olmamalı, daim seçildiyi ştatda yaşamalı və 7 ildən az olmayaraq ABŞ vətəndaşı olmalı idi. Hər ştatdan iki senator seçilirdi və onlar öz vəzifələrini 6 il müddətində icra edirdilər. Hər iki ildən bir senatorların üçdə birinin seçkisi keçirilirdi ki, hakimiyyətin vərəsəliyi təslim edilsin. Senat qanunların qəbul edilməsini öz üzvlərinin üçdə ikisi səs verənə qədər boykot edə bilirdi.

Məhkəmə hakimiyyəti Ali Məhkəmənin səlahiyyətində idi, federal əhəmiyyətli məsələlərdə isə aşağı məhkəmələr və ştat məhkəmələri üçün apellyasiya instansiyası kimi də fəaliyyət göstərirdi.

1789-cu ilin aprelində elektorlar yığınağı Corc Vaşinqtonu yekdilliklə ABŞ-ın birinci prezidenti seçdi, o, kolonistlər ordusunun baş komandanı kimi xidmət etmişdi. Vitse-prezident vəzifəsinə federalist Con Adams seçildi. Vaşinqtonun təklifi ilə xarici siyasət, ordu, maliyyə və ədliyyə məsələləri üzrə departamentlər (nazirliklər) yaradıldı. O, təkid edirdi ki, departament rəhbərlərinin təyin olunması və istefaya göndərilməsi hüququ yalnız prezidentə məxsus olmalıdır.

ABŞ-ın inqilabi təsiri Cənubi Amerikada da əks-səda tapdı. Latin Amerikasında azadlıq uğrunda xalqların mübarizəsi bir qədər sonra uğur qazanmağa başladı. İspaniyanın Napoleon Fransasına qarşı azadlıq mübarizəsi təkcə Avropa ölkələrində milli özünüoyanmasına şərait yaratmadı, həm də bu proses müstəmləkələrdə də gedirdi. Mərkəzi və Cənubi Amerikada ispan və Portuqaliya müstəmləkələri öz qanuni hökmdarlarını müdafiə etmək üçün yeni ispan kralı Jozef Bonapartın səfirlərinə qarşı üsyan qaldırdılar. Argentinada, Boliviya, Çilidə, Meksikada və Peruda fransız ağalığına qarşı yerli xuntalar qiyam qaldırdılar. İspaniyada olduğu kimi, bu mübarizə müstəqillik uğrunda müharibəyə çevrildi. Venesuelada və Meksikada üsyan hərəkəti milli və sosial inqilab xarakteri almağa başladı. Hərəkəta əsasən kreollar- ispan və portuqal köçkünlərinin törəmələri başçılıq edirdilər. Mərkəzi və Cənubi Amerikada mübarizənin gedişində bir neçə müstəqil dövlət yarandı.

Yeddi Venesuela əyalətinin nümayəndələrinin iştirak etdiyi Konqress Xunta hərəkətinə birləşərək 1811-ci ildə Karakasda Venesuelanın müstəqilliyini elan etdi. Konqress Latin Amerikasındakı azadlıq hərəkətinin görkəmli liderləri Simon Bolivarın və Fransisko de Mirandanın təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Onlar kreolların ispan ağalığına qarşı və müstəqillik uğrunda mübarizələrində nəhəng rol oynamışdılar.

İspanlar müstəqilliyi elan etdiyinə görə Venesuelanı digər ölkələrlə ticarətdən məhrum edən dəniz blokadası tətbiq etdilər. Yeni hökumət öz ixrac mallarını (kofe və kakaonu) sata bilmədiyindən, mühüm malların idxalından da imtina etmək məcburiyyətində qaldı. Həm də silah və sursat da ala bilmirdi. Rüsüm yığılmasından gələn gəlirlər kəskin surətdə aşağı düşdü. Bu hökumətin ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsinə səbəb oldu. Əhalinin ümumi narazılığı genişləndirdi. Royalistlər bir neçə

strateji məntəqəni tutduqdan sonra paytaxt Karakasa təhlükə törətdilər. Yoxsul qara rəngli əhalinin əksəriyyəti axırda krallıq tərəfdarlarına birləşdilər və respublikaçılara qarşı vuruşdular.

Birləşmiş Ştatlar isə 1812-ci ildə Böyük Britaniyaya müharibə elan edib, yenidən keçmiş metropoliya ilə vuruşmalı oldu. Münaqişənin səbəbi Böyük Britaniyanın Fransa tərəfindən işğal edilmiş Avropa ərazilərinə amerikan mallarının nüfuz etməsinə mane olmaq cəhdi idi. Böyük Britaniya Brest sahillərindən Elbaya qədər olan ərazini blokada zonası elan etmişdi. Bu, Fransız imperatoru I Napoleonun 1806-cı ildən tətbiq etdiyi Kontinental blokada cavabı idi.

Kontinental blokada və Böyük Britaniyanın cavab tədbirləri amerikan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərdi. Avropadakı müharibə ABŞ-a öz mallarını xaricə çıxarmaq imkanlarından məhrum etmişdi, bu mallar isə pambıq, tütün və buğda idi. Britaniya blokadasına cavab olaraq, Birləşmiş Ştatlar qadağan edici tədbirlər gördülər. Bunlar Böyük Britaniya mallarının ABŞ-a gətirilməsinə mane olmalı idi. Müharibə partiyası yeni impuls əldə etdi, Konqressə 1810-cu il seçkilərindən sonra yeni deputatlar gəlmişdi, onlar Böyük Britaniyaya qarşı təsirli tədbirlər görülməsini tələb edirdilər. Onlar Kanadaya müdaxilə etməyi təklif edirdilər ki, bu yolla Böyük Britaniyanı Napoleonla danışıqlara getməyə məcbur etsinlər. Konqressin razılığı ilə prezident Ceyms Medison Böyük Britaniyaya müharibə elan etdi. ABŞ və Böyük Britaniya arasında hərbi konflikt Gendə 1814-cü ildə sülh müqaviləsi bağlanana qədər davam etdi.

1818-ci ildə Çilidə ispan müstəmləkə ağılığına son qoyuldu. Müvəqqəti konstitusiya ilə Çili dövləti yarandı. 1819-cu ildə müstəqilliyini elan edən Argentinada yeni dövlətin Konstitusiyası qəbul edildi. Rio-de-La-Plata adlanan bu ölkə 1826-cı ildən Federativ Argentina Respublikası adlandı. 1919-cu ildə Simon Bolivar güclü ispan yönli royalistlərin ordusu üzərində qələbə qazandıqdan sonra Venesuela və Kolumbiyanın nümayəndələri Böyük Kolumbiya adlanan yeni respublikanın yarandığını elan etdilər. Simon Bolivar Böyük Kolumbiya respublikasının prezidenti seçildi. Böyük Kolumbiyanın tərkib hissəsinə 1822-ci ildə Ekvador və Panama daxil oldu. Lakin bir il sonra Venesuela və Ekvador federasiyadan çıxdılar və o parçalandı.

1822-ci ildə Braziliya Portuqaliyadan tam müstəqilliyinə nail oldu. Napoleon ordusu Pireney yarımadasına girdikdən sonra Portuqaliya sarayı 1803-cü ildə Braziliyaya köçmüşdü. Portuqaliya kralı VI Juan daim Braziliyada qalırdı, lakin 1821-ci ildə oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı və onun oğlu ölkədə regent kimi qaldı. Braziliyada müstəqillik uğrunda hərəkət güclənirdi, ona prints Don Pedro da qoşuldu. 1822-ci ildə imperator I Pedru mütləq hökmdar oldu və bu, ölkədə narazılıq yaratdı. Ona görə də Portuqaliyaya qayıtdıqdan sonra 1820-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyanı tanımalı oldu. 1828-ci ildə isə Braziliya və Argentina Uruqvayı müstəqil dövləti kimi tanıdı.

Ümumiyyətlə, 1811-ci ildən başlayaraq, hər il Latın Amerikasının ölkələrindən biri ispan ağılığından azad olurdu. Bu mübarizənin mərkəzi fiquru Simon Bolivar idi. 1811-ci ildə birinci olaraq Venesuela öz müstəqilliyini elan etdi. Ondan sonra Çili və Paraqvay onun yolu ilə getdi. Rio-de-La-Plata (müasir Argentina) İspaniyadan hələ 1816-cı ildə

ayrılmışdı. 1821-ci ildə Meksika öz müstəqilliyini elan etdi, dörd il sonra Boliviya, 1827-ci ildə Peru, 1828-ci ildə Uruqvay müstəqil oldular. Onlar üçün ən çətin məsələ öz iqtisadiyyatlarını qurmaq idi. Daxili siyasi vəziyyəti isə yerli hindularla Avropa köçkünlərinin törəmələri olan kreollarla münaqişələr mürəkkəbləşdirirdi.

1823-cü ildə Amerikalıların gələcək taleyi üçün əsasən mühüm rol oynayacaq bir hadisə baş verdi – ABŞ-da Monro doktrinası elan edildi. Dekabr ayında Konqressə yubiley müraciətində ABŞ prezidenti Ceyms Monro Avropa ölkələrinin hər iki Amerika qitəsinə aid olan məsələlərə siyasi cəhətdən qatılmaması prinsipini elan etdi. 1815-ci ildə yaradılmış Müqəddəs İttifaqın niyyətlərinin əleyhinə yönəldilmiş doktrina Köhnə və Yeni Dünyanın ciddi surətdə bölünməsinə tələb edirdi. Prezidentin düşüncəsinə görə, Amerika amerikalılara məxsus olmalıdır, necə ki, Avropa avropalılara məxsusdur. Bu xarici siyasət prinsipinin həmin qaydada formullaşmasının səbəblərindən biri Alyaskada Rusiya ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında ərazi bölgüsünün hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməməsi idi. Bundan əlavə, Müqəddəs İttifaqın bütün üzvləri İspan müstəmləkələrinin azadlıq uğrunda mübarizəsinə İspaniyanın müdaxilə edəcəyi ilə hədələyirdilər.

Monro doktrinası uğur qazandı: Avropa hökumətləri Cənubi Amerikaya müdaxilə etməkdən imtina etdilər, Rusiya dövləti isə 1824-cü ildə ABŞ-la Alyaskanın cənub sərhədi barədə razılığa gəldi. Monro doktrinası gənc, 47 il əvvəl müstəqillik qazanmış xalqın artıq öz siyasi şüurunun əlaməti idi. Birləşmiş Ştatlar nəinki digər dövlətlərin siyasi təsirini rədd etdilər, həm də eyni zamanda açıqca onu bildirdilər ki, Latın Amerikasını onların siyasi və iqtisadi maraqları sferasıdır. Bundan əlavə, ABŞ digər dövlətlərlə birlik ittifaqlarını da rədd etdi, çünki bu, müstəqil dövlətin hərəkət sərbəstliyini məhdudlaşdırırdı.

Böyük Britaniyanın Şimali Amerika koloniyalarında və sonralar ABŞ-da yerli hindulara qarşı əslində olduqca pis münasibət bəslənir, onlar doğma torpaqlarından sıxışdırılıb, qərbə tərəf üz tutmağa məcbur olurdular. Amerikanlar hinduları ən münbit torpaqlardan məhrum edirdilər. Prezident Endryu Ceksonun dövründə, 1820-ci illərin sonu, 1830-cu illərin əvvəllərində vəziyyət daha da pisləşdi. Cekson orduda xidmət edərkən Cənub hindu tayfalarına qarşı döyüşlərdə fərqlənmişdi. O, hindu tayfaları ilə bağladığı yüzə qədər müqavilə əsasında onlar öz torpaqlarından imtina etmişdilər. Cekson hinduları şərqə Missisipi rayonundan qovmaq istəyirdi, guya bura «əbədi hindu sərhədi» olmalı idi. 1830-cu ildə prezident kimi o, hinduların qovulması barədə Aktı imzaladı. Məcburi köçürülmə sonrakı ili başladı. Ali Məhkəmə bəzi tayfaların müraciətinə baxdıqda, onlara cavab verdi ki, ABŞ vətəndaşları olmadıqlarından, onlar konstitusiyaya tərəfindən müdafiə olunmurlar. Qara Şahinin başçılığı altında tayfaların bəziləri köçürülmə əleyhinə qalxdılar. Sonra o, digər tayfalarla da birləşdi. Lakin hinduların müqaviməti yatırıldı. Qara Şahinin özü döyüşdə əsir düşdü. Qələbədən sonra hindular Missisipinin arxasına sıxışdırıldılar. 1837-ci ildə ABŞ hökuməti hindu tayfalarını yaşaması üçün hindu əraziləri adlanan məntəqələr yaratdılar.

Əvvəlki 13 koloniya və sonrakı ABŞ üçün ən böyük təhlükə mənbəyi olanlardan biri qul sahibliyinin təşəkkül tapması və iki əsr yarım bərabər olan bir müddətdə mövcud

olmaqda qalmaqla, saysız-hesabsız bədbəxtliklərin baş verməsinə şərait yaratması idi. 1619-cu ildə Şimali Amerikaya, Virciniyanın Ceymstaun limanına holland gəmisində Afrikadan ilk 20 zənci gətirildi. Bu hadisə Şimali Amerikanın ingilis koloniyalarında qul sahibliyinin başlanğıcını qoydu. Zəncilərdən varlı kolonistlərin ailələrində müxtəlif işlərdə istifadə olunurdu. Şimali Amerikada afrikalıların güzəranı ilk əvvəllərdə o qədər də pis deyildi, onların vəziyyəti ispan koloniyalarındakı qaradərili qulların taleyindən kəskin surətdə fərqlənirdi. İspanlar hələ 1501-ci ildə Mərkəzi və Cənubi Amerikaya Afrikadan işçi qüvvəsi gətirmişdilər. Çünki hindular mədənlərdəki və plantasiyalardakı ağır zəhmət üçün kifayət qədər dözümlü deyildilər.

İspaniyanın Portuqaliya ilə birləşməsinə (1580-ci il) qədər ispan koloniyalarına qulların daşınması ilə əsasən portuqal tacirləri məşğul idilər. 1595-ci ildə kral II Filipp qul ticarətini İspaniyanın inhisarı elan etdi, öz tacirlərinə icazə verdi ki, Amerikaya 30.000 qul daşısınlar.

İngilis koloniyası olan Virciniyada qara dərili qullardan istifadə edilməsi əvvəllərdə geniş yayılmamışdı. Burada «ağ» işçi qüvvəsi çatışmırdı, belə ki, yoxsul köçkünlər gəmidə pulsuz Yeni Dünyaya gəlmək üçün 7 il ərzində bunun əvəzində işləmək barədə öhdəlik götürürdülər.

Afrika dövlətlərindən bəzilərini iqtisadiyyatı qul ticarətinə əsaslanırdı. Daqomeya dövlətinin hökmdarı hər il qul ovu aparırdı. Daqomeyalılar qonşu yaşayış məntəqələrinə, daha çox Yoruba tayfasına hücumlar edir və onları ərəb və Avropa tacirlərinə satırdılar. Qul ticarəti artıq bir neçə əsr idi ki, davam edirdi, amerikan koloniyalarında qullara böyük tələbat olduğuna görə, bu ticarət daha çox inkişaf etdi. Afrika hökmdarları uzun müddət qulları avropalılara satmağa cəsarət etmirdilər. Afrika az əhalili idi və ona görə də hər bir dövlətin qüdrəti işçi qüvvəsinin və qoşunların kəmiyyətindən asılı idi. Avropalılarla ticarətin inkişafına odlu silah da şərait yaratdı. Onu tacirlər təklif edirdilər. Bağışlanmış silah tayfa başçısının nüfuzunu yüksəldir, tayfada onun vəziyyətini möhkəmləndirirdi.

1798-ci ildə ABŞ-ın ştatlarından biri olan Corciyada qul ticarətinə qadağa qoyuldu. Qul sahibliyi əleyhinə olan və «abolitsionizm» adlanan hərəkət artıq bəzi müvəffəqiyyətlər qazanmışdı, lakin qula sahib olacaq institut hələ ləğv olunmamışdı. Şimali Amerikaya ingilis köçkünlər gələndən sonra orada bu institut inkişaf etməyə başladı. Qulların Amerikanın şərq sahilində qul bazarlarında satılması Yeni İngiltərə koloniyalarında kəskin tənqiddə məruz qalırdı. 1688-ci ildə kvakerlər qrupunun Filadelfiyada qul ticarəti əleyhinə etiraz hərəkətləri uğursuz oldu. 1740-cı ildə koloniyalarda artıq 100.000-dən çox qara dərili qullar var idi. Onların sayı ABŞ yarandıqdan sonra da artmağa başladı. Cənub quldarlıq ştatlarından qulların kütləvi surətdə qaçmasının qarşısını almaq üçün amerikan konqresi 1794-cü ildə «Qaçmış qullar haqqında» qanun qəbul etdi. Ona görə sahibləri öz qaçan qulunu hər bir ştatdan tələb edə bilərdi. Qulu qaytarmaq barədə qərar qəbul edən hakimlər də buna görə 5 dollar pul qazandıqlarından, əslində qul sahiblərinin həvəskar «köməkçilərinə» – əslində xidmətçilərinə çevrilirdilər.

1822-ci ildə isə ABŞ-da azad edilmiş qara dərili qullar ilk dəfə olaraq Afrikaya köçdülər. ABŞ-da qulların təcridən azad edilməsi siyasətinin tərəfdarları Amerikan

məskunlaşma cəmiyyəti yaratdılar, onun idarə heyəti hökumətlə azad edilmiş qulların Afrikaya köçürülməsi barədə müqavilə bağladı. Mesurado burnunda onları yerləşdirmək üçün torpaqlar alındı. Yerli əhali isə cəmiyyətin həyata keçirdiyi məskunlaşma siyasətinə müqavimət göstərirdi. Sonralar azad olunmuş ABŞ qulları Afrikada paytaxtı Monroviya olan Liberiya dövlətini yaratdılar. 1831-ci ildə isə Virciniya ştatındakı Yerusəlim şəhərində üsyan etmiş qulların qara dərilili başçısı Nat Terner və daha 19 nəfər qiyamçı edam edildi. Dörd ay əvvəl, avqustda bu qara moizəçi Virciniyada quldarlıq əleyhinə bir neçə gün davam edən üsyan qaldırmışdı. Qulların qiyamı qan tökməklə yatırıldı. Döyüşlərdə həm də 57 ağ adam həlak olmuşdu. Terner özünü qara dərililərin azad edilməsi naminə Allahın seçdiyi peyğəmbər hesab edirdi.

Nəhayət, xüsusən qul sahibliyi məsələsi üstündə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Şimalla geridə qalmış aqrar Cənubu arasındakı ziddiyyətlər 1861-ci ildə ölkəyə böyük ziyan vuran, nəhəng canlı itki ilə nəticələnən Vətəndaş müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Cənub ştatlarının ictimai və iqtisadi quruluşunun əsasını pambıq və tütün plantasiyalarında zənci qulların məcburi əməyi təşkil edirdi. Həmin dövrdə Şimal ştatlarının inkişaf edən sənayesi azad işçi qüvvəsinə möhtac idi. Çox sayda amerikalılar qul sahibkarlığının insanlığa yad və ədalətsiz olduğuna inanırdılar. Bu ziddiyyətləri kompromislə həll etmək cəhdlərinin hamısı – məsələn, qul sahibliyinin Şimal ştatlarında qadağan olunması ilə azad və qul sahibkarlığı ştatları arasındakı tarazlığı saxlamaq cəhdi uğursuzluğa uğradı.

9 noyabr 1860-cı ildə Respublikaçılar partiyasının namizədi, qul sahibkarlığının ləğv edilməsinin tərəfdarı Abraham Linkoln ABŞ prezidenti seçildikdən bilavasitə sonra Cənubi Karolina ittifaqdan çıxmasını elan etdi. Sonrakı altı həftə ərzində Missisipi, Florida, Alabama, Corciya, Luiziana və Texas ştatları onun yolu ilə getdilər. Ayrılan ştatlar Konfederasiya əmələ gətirdilər və 1862-ci ilin başlanğıcında Müvəqqəti hökumət qurdular. Cefferson Devis Konfederasiyanın prezidenti seçildi. Yeni «dövlətin» konstitusiyası qul sahibkarlığının qanuni olduğunu təsdiq etdi. Silahlı mübarizənin başlanması ilə Virciniya, Arkanzas, Tennessi və Şimali Karolina ştatları da Konfederasiyaya qoşuldu. Vətəndaş müharibəsi 1861-ci ilin apreliyində başladı.

Müharibənin ilk ayları Şimallılar üçün uğurlu getmirdi. Belə bir vaxtda Abraham Linkoln qulların azad edilməsini elan etdi və 1863-cü ilin yanvarında bu qanun qüvvəyə mindi. Cənubun üsyançı ştatlarının bütün qulları azad elan olundular. 1863-cü ilin yayında Şimallıların hərbi uğurları Vətəndaş müharibəsinin gedişini dəyişdi. İyul ayında Gettisberq yaxınlığındakı üç günlük döyüş Şimallı yunionistlərin qələbəsi ilə başa çatdı. Cənubluların ordusunun komandanı general R. E. Li rəqibin açıq üstünlüyündən narahat olub, qüvvələr nisbətini dəyişmək üçün ümitsiz cəhdlər həyata keçirdi. O, öz ordusu ilə Potomak çayını keçib, Pennsilvaniya ştatının içərilərinə soxulmuş, lakin Gettisberq yaxınlığında Şimallıların ordusu ilə qarşılaşmışdı. Döyüş üç gün davam etdi və konfederatların tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. 4 iyunda ağır zərbə almış Cənub ordusu Virciniyaya geri çəkilməyə məcbur oldu.

1865-ci ilin 9 aprelində isə Vətəndaş müharibəsi Şimalın qələbəsi ilə yekunlaşdı. Cənubluların ordu generalı Li Virciniya ştatının Appomatoks şəhərində öz əsgərləri ilə birlikdə Şimal ordusunun generalı Qranta əsir düşdü. ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi 4 il çəkdi. 1864-cü ilin yazında general Qrant şimallıların ordusunun baş komandanı təyin edilmişdi və tezliklə iri qüvvələrin başında Cənuba hücum etməyə başladı. Onun qoşunlarının iki ay ərzində 60.000 adam itirməsinə baxmayaraq, o, cəsərtlə irəli gedir, Cənubun paytaxtı Riçmonda yolu açmaq istəyirdi. Şimallılar Cənubun mühüm rayonlarına sahib olduqdan sonra general Li Riçmondu təhvil verib, Qərbə doğru geri çəkildi. Bir həftə sonra isə, 9 aprel 1865-ci ildə Appomatoksdakı məhkəmə binasında təslim olduğunu elan etdi.

Hələ müharibə gedəndə Linkoln ayrılmış ştatların ittifaqa qayıtmasının ən yumşaq şərtləri ilə razı idi. O, ABŞ Konstitusiyasını qəbul edən bütün cənublulara amnistiya verilməsini, seçicilərin heç olmazsa onda birinin konstitusiyaya sədaqət andı içdiyi və qul sahibliyinin ləğv edildiyi Cənub ştatlarında hökumətin azad seçilməsi hüququnu nəzərdə tuturdu. Lakin cənubluların ordusunun təslimindən bir həftə sonra Linkoln öldürüldü. 14 aprel 1865-ci ildə dramatik aktyor Con Uilks But, öz lojasında oturub, teatr tamaşasına baxan Linkolnu tapançadan atılan atəşlə vurdu və səhərisə günü 55 yaşlı prezident oldu.

Linkoln kasıb fermer ailəsində doğulmuşdu. Amerikalılar onu «özü özünü yüksəldən» adamın nümunəsi hesab edirdilər, çünki o, hər şeyi öz zəhməti ilə qazanmışdı. Gəncliyində o, çox sənətləri sınamışdı, yer ölçən, anbardar, meşə qıran, poçt qulluqçusu işləmişdi. Vəkil olmaq arzusu ilə hüququ öyrənmişdi. Mürəkkəb imtahanı verib, İllinoys ştatında vəkillik praktikasını ilə məşğul oldu. 6 il ərzində ştatın qanunvericilik məclisinin üzvü işlədi. İki il isə ABŞ Konqressinin üzvü oldu. 1856-cı ildə o, fəal siyasi fəaliyyətə başladı, Respublika partiyasının yaradılmasında iştirak etdi və onun sıralarında Amerikada qul sahibliyinə qarşı mübarizə apardı. Bu məsələ barədə o, öz mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirdi: qul sahibliyi əlaqə ziddir və ona görə də onu ləğv etmək lazımdır. Linkoln Cənub ştatlarının qul sahiblərinin nifrətinə səbəb oldu, onların iqtisadiyyatı milyonlarla qulun əməyi üzərində dayanırdı. Linkolnun 1860-cı ildə səs çoxluğu ilə ABŞ prezidenti seçilməsi Cənub ştatlarını ayrılmağa və Konfederasiya yaratmağa həvəsləndirdi. Cənub ştatlarının ayrılması və prezidentin qul sahibliyi barədə kompromissiz mövqeyi Vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxardı. Müharibə isə şimallıların müvəqqəti uğursuzluqlarından sonra Cənub ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

ABŞ Konqressi 1866-cı ildə vətəndaş hüquqları haqqında qanun qəbul etdi, buna görə ABŞ-da doğulmuş bütün sakinlər vətəndaş hüquqlarına yiyələnirdi. Qanun həm ağlara, həm də rəngli dərisi olan amerikalılara şamil edilirdi. Lakin ölkənin doğma sakinləri olan hindular rezervasiyalara sıxışdırılmaqla, hüquqi qarantiyadan məhrum idilər. Bu qanunun Konstitusiyaya uyğun olmasına şübhələr meydana gəldiyinə görə, Konqress Konstitusiyaya 14-cü əlavəni qəbul etdi, bu əlavə vətəndaş hüquqları haqqında qanun üçün hüquqi əsas sayılırdı.

Abraham Linkolnun və abolisionistlərin söyləri ABŞ-da qulların azad vətəndaşlara çevrilməsinə şərait yaratdı, lakin qara dərililərə qarşı ayrı-seçkilik, seqreqassiya hələ bir

əsrə qədər davam etdi. Martin Lyuter Kinqin başçılıq etdiyi hərəkət zəncilərin bütün vətəndaş hüquqlarından sərbəst istifadəsi üçün mövcud maneələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı, zəncilərə qarşı kütləvi haqsızlıqlar, Ku-kluks-klan cəmiyyətləri və Linç məhkəmələri birdəfəlik tarixin arxivinə verildi. Dünyanın ən demokratik ölkəsi hesab edilən Amerika Birləşmiş Ştatları öz üzərindəki bu qara ləkədən azad olmağı da bacardı.

2008-ci ildə isə ilk dəfə qara dərilili hüquqşünas, senator Barak Obama ABŞ prezidenti seçildi. Yəqin ki, yarım əsr əvvəl belə bir hadisənin baş verəcəyi ən fantastik bir arzuda belə öz əksini tapa bilməzdi.

Yəhudilərin taleyinin qara səhifələri

Yəhudilərin acı taleyi barədə ilk hekayətə Bibliyanın – «Qədim vəsiyyətin» «Çıxma» («İsxod») kitabında rast gəlirik. Burada qədim yəhudilərin Misir əsirliyindən dramatik qaydada azad olunmasından bəhs edilir. Onları məcburi əməklə məşğul olmaq üçün fironun məmurları qovub buraya gətirmişdilər. “Çıxma” onu nəql edir ki, guya israilliləri azadlıqdan məhrum etməyə görə Misir, allah Yahvenin iradəsi ilə ardıcıl olaraq ilanların, qurbağaların, ağcaqanadların, milçəklərin və çəyirtkələrin basqınına məruz qaldı. Ona mal-qaranın qırılması, dolu vurması, suyun korlanması, taun xəstəliyi, Günəşin batması göndərildi. Bütün bunlardan sonra firon yəhudiləri azad etməkdən imtina etdi, onların başçısı Moisey Misir üçün yeni cəza baş verəcəyini xəbər verdi – ölkədə bütün ilk doğulan oğlan uşaqları öldürüləcəkdə. Qədim yəhudilərin bu hadisəyə hazırlaşması Pasxanın bayram edilməsinin başlanğıcını qoydu.

Bibliyada deyilir ki, «Firon gecə özü, bütün qulları və bütün Misir oyandı və Misir torpağında böyük ağı səsləndi, çünki elə bir ev yox idi ki, orada ölən olmasın. (Firon) Moiseyi çağırırdı dedi: İsrail oğlanları, mənim xalqımın arasından çıxıb gedin, özünüzdün xırda buynuzlu və iri buynuzlu mal-qaranızı götürün gedin və mənə xoşbəxtlik diləyin. Moiseyin sözlərinə İsrail oğlanları əməl etdilər və misirlilərdən gümüş və qızıl şeylər xahiş etdilər və onlar da bu şeyləri yəhudilərə verdilər».

Mövcud olan 12 yəhudi tayfası öz əleyhdarları ilə mübarizədə qalib gəldikdən sonra filistinlilərə hədə gəlmələrini davam etdirdilər. Yəhudilər Yahve kultuna – vahid monoteist dinə arxalanırdılar. B.e.ə. 1012-ci ilə yaxın onlar Saulun rəhbərliyi altında birləşdilər və vahid dövlət yaratmağa başladılar. Onun varisi çar David b.e.ə. 1004-cü ildə ilk yəhudi dövlətinin əsasını qoydu. Bu dövlət mərkəzi idarəetməyə, muzzdu qoşuna malik idi və geniş tikinti işləri aparırdı. Bütün bunlar böyük xərclər tələb edirdi. Çar Solomon öldükdən sonra isə dövlət iki çarlığa – İsrail və İudeya çarlıqlarına parçalandı.

B. e. ə.605-ci ildən Babilistanın çarı olan II Nabuhodonossor işğal siyasətinə başladı. B.e.ə. 587-ci ildə yarım illik mühasirədən sonra İudeyanın baş şəhərini tutub, onu tamamilə dağıtdı. Yerusəlimi məhv edilməsinə bəhanə isə iudeylərin babilistanlılara qarşı üsyanı olmuşdu. Babilistanlılar Yerusəlimi tutduqdan sonra sərt tədbirlər gördülər ki, mümkün

olan üsyannın qarşısını alsınlar. Yerusəlimin məbədi və sarayı yandırıldı, şəhər divarları dağıldı. İudeya çarını kor etdilər və çox sayda əhali ilə birlikdə Babilə qovdular, bu, Babil əsirliyi adlanır. Orada yəhudiləri müxtəlif şəhərlərə yerləşdirdilər. Yəhudilərin çoxu, onların sırasında peyğəmbər İeremi də Misirə qaçdı. Böyük Aleksandrın işğallarından bir qədər sonra yəhudilər Selevkid dövlətinin əsarətində oldular.

Palestinanın sahibi olan Selevkid çarı yəhudilər arasında yunan-ellinistik dinini tətbiq etmək istəyəndə yəhudilərin kahin təbəqəsi ailəsindən olan Makkaveylərin üsyanı başlandı. Onlar yəhudi dininin təmizliyini qoruyurdular.

Selevkidlərin iudeylərin zorla ellinləşdirilməsindən doğan münaqişə əvvəlki illərdə ölkədə gərginlik əmələ gətirdi və Yerusəlimin əhalisi arasında bu, qurbanların meydana gəlməsi ilə müşayiət olundu. B.e.ə. 167-ci ildə Selevkid çarı IV Antnox Yerusəlim məbədini Olimpiyalı Zevsin sitayiş yerinə çevirməyə göstəriş verdi. O, həm də sərəncam verdi ki, bütün İudeyada dini ibadətlər yunan ritualları qaydasında icra edilsin. Beləliklə, yəhudi Vəsiyyəti əsasında dini ibadətlər qadağan olundu. Bundan başqa yəhudilərin sünnət etməsi və şənbənin qadağalarına əməl etməsi ənənələri qanundan kənar elan edildi. Bu zorakılıq tədbirləri, yəhudi əhalisinin müqaviməti ilə qarşılaşdı, onlar din məsələlərində vahid cəbhədən çıxış etməsələr də, İuda Makkaveyin başçılığı altında üsyana qalxdılar. İki il ərzində bir neçə döyüşdə üsyançılar Suriya qoşunlarını məğlub etdilər. Makkaveyin bu qələbələrindən sonra Vəsiyyət əsasında yəhudi dini ibadətləri bərpa olundu və məbədin təmizlənməsi aparıldı. Selevkidlər üzərində Makkaveylərin qələbəsi kiçik ərazidə yəhudilərin müstəqil, lakin zəif dövlətinin yaranmasına səbəb oldu.

İudeylər 66-cı ildə əcnəbilərin ağalığına qarşı üsyan qaldırdı və bundan başlanan İudeya müharibəsi Yerusəlimin tutulması və dağıdılması ilə başa çatdı. Roma sərkərdəsi Tit 70-ci ildə bir neçə ay davam edən mühasirədən sonra Yerusəlimi tutanda, məbədi hücumla ələ keçirməyi əmr etdi. Məbədi müdafiə etmək mümkün olmadıqda, oraya bütün xalq toplandı. 10 sentyabrda, b.e.ə. 587-ci ildə Nabuhodonossar məbədi yandıranı əmr etdiyi gün məbəd yenidən oda verildi. Bəziləri bunda sahibin iradəsinin təzahürünü görürdü.

Yerusəlim təslim olduqdan sonra zolot və sikarilər, həmçinin, güman ki, essenlər sektalarının nümayəndələri Ölü dənizin yanındakı İudeya qalası Massadada gizləndilər. Roma sərkərdəsi Lutsi Flavi Silva uzun müddətli mühasirədən sonra qalanı tutdu. Romalıların bilavasitə qalanı tutmasından əvvəl, mühasirədə olan 960 kişi, qadın, uşaq bir-birlərini öldürdülər. Onların başçısı Eliazar qalada gizlənən yəhudilərə müraciət edərək demişdi ki, biz qul olmaq üçün deyil, yaşamaq və ölmək üçün doğulmuşuq. Biz heç vaxt qul olmayacağıq. Onun bu sözləri qalada olan hər bir adamın qəlbində əks-səda tapdı və onların hamısı romalıları qul olmaqdan, ölüm yolunu seçməyi qərara aldı və tarixdə görünməmiş kütləvi mərdlik, fədakarlıq nümunəsi baş verdi. Yəhudilər Fermopil keçidindəki 300 spartalının igidliyini başqa şəkildə, düşmən əli ilə deyil, öz əlləri ilə ölməkdə tapmaqla təkrar etdilər. Tək-tək adamın özünü qurban verməsi halları çox olmuşdur, lakin dəhşətli sınaq vaxtı 960 nəfər adamın kütləvi şəkildə özünü qurban

verməsi, heç şübhəsiz, nadir hadisədir və əyilməz vətənpərvərliyin nümayişi olmaqla, başqaları üçün də nümunə simvoluna çevrildi.

Roma imperatoru Vespasianın oğlu, gələcək imperator Tit qanlı döyüşlərlə 70-ci ildə Yerusəlimi tutduqdan sonra yəhudilər Roma əsarətinin acısını bir daha dadmalı oldular. İmperator Adrianın dövründə İudetada ciddi üsyan (132-135-ci illər) baş verdi. 70-ci ildə dağıdılmış Yerusəlimin yerində imperator Adrian Roma koloniyası olan Eliya Kapitolinani yaratmağı qərara aldı və orada şəhərin baş məbədi olan Yupiter məbədini tikmək göstərişini verdi. Yəhudilər üsyan qaldırdılar. Üsyançıların başında Bar-Koxba (Ulduzun oğlu) adlandırılan Simon Bar-Koseba dururdu və o, özünü messiya elan etdi. Üsyançılar İudeyanın böyük hissəsini və Yerusəlimi tutdular. İudeylərin həm də ravvin adlandırdıqları Bar-Koxbanın ağılığı vaxtı ortodoksal dini təlim təzələndi – Tora qaydalarına əməl edildi, İudeya qurban vermələri bərpa edildi, «İsrailin azad olunmasından» başlanan təqvim tətbiq edildi. Roma qoşunları üsyanı qəddarlıqla yatırdılar. Bar-Koxba öldürüldü, yəhudilərə isə hətta İudeyada yaşamaq qadağan olundu. Beləliklə, yəhudilər üçün diaspora (yunan dilində «diaspora» – «səpələnmə» deməkdir) epoxası başlandı.

Ərəb xəlifəsi Ömər in 634-cü ildə başlanan 10 illik hökmranlığı dövründə Palestina islam imperiyasına birləşdirildi. Yerli əhali işğalçıları Bizans ağılığından onu azad edən xilaskar kimi qarşıladı. Xəlifənin tabeliyində olduqdan sonra Yerusəlim Fatimilərin ağılığına düşdü. XI əsrin ikinci yarısında isə Səlcuqlar Yerusəlimi, Palestinanın və Suriyanın digər şəhərlərini Fatimilərdən aldılar. Burada səlcuqların və ərəb feodallarının başçılığı altında kiçik knyazlıqlar meydana gəldi. Səlib yürüşləri vaxtı xristianlar qanlı döyüşlə Yerusəlimi 1099-cu ildə səlcuqlardan alsa da, 1187-ci ildə böyük sərkərdə, Suriyanın və Misirin sultanı Səlahəddin Yerusəlimi səlibçilərdən azad etdi. XVI əsrin əvvəllərində isə Osmanlı sultanı I Səlim Yavuz Suriya, Hicaz və Misiri özünə tabe etdirəndə, yəhudilər bu vaxt Osmanlı türklərinin ağılığı altında oldu. Yaxın Şərq, elə bil ki, işğalçıların öz gücünü sınamaq səhnəsinə çevrilirdi.

XIX və XX əsrlər isə yəhudilərin tarixi taleyində çox acı səhifələrlə yanaşı, XX əsrin ortalarında bu xalq öz «xoşbəxt» torpağında əcdadlarının işini davam etdirərək, yeni müstəqil İsrail dövlətini yaratdı. Bu arzular da yuva salmış zirvəyə aparacaq yol heç də hamar deyildi, enişli-yoxuşlu olmaqla, dünyaya səpələnməmiş bir xalqa görünməmiş faciələr bəxş etmişdi. Ortodoks yəhudi üçün vacib olan 613 qadağa, yəqin ki, bu xalqı Abrahamdan, Moiseydən qalmış dinə sədaqət ruhunda tərbiyə etdiyindən, yəhudilər ağılaşmaz dəhşətlərlə üzləşdikdə belə, öz prinsiplərinə nəinki xəyanət etməmiş, milyonlarla həyatı qurban verdikdən sonra belə Xanaanda öz dövlətlərini yaratmaq ümidindən əl çəkməmiş, dəhşətlər girdabında boğulanda da öz nikbinliklərini itirməmişdilər. Onlara xas olan həyat sevgisi müqəddəs saydıqları qurbanların xatirəsini unutmamağa qoymasa da, Babil əsirliyində olanların ağılarını əslən təkrar etməyərək, bu xalqın xoşbəxt gələcəyə inamlarını sarsıda bilməmişdir.

1897-ci ilin avqustunda İsveçrənin Bazel şəhərində qeyri-adi bir konqress öz işini başa çatdırdı. Buraya bütün dünyadan yəhudi ictimaiyyətinin nümayəndələri yığılmışdı

ki, özlərinin gələcəyini müzakirə etsinlər. Qərara alındı ki, nə vaxtsa romalıların yəhudiləri qovduqları torpaqda yəhudi xalqı üçün dövlət yaratsınlar. Yeni hərəkət özünə Sion adından düzəldilmiş bir ad aldı. Bu, həmin vaxt bütün Palestinanı nəzərdə tuturdu.

Sionizm yəhudilərin milli zülmə qarşı müqavimətini yatırtmağa cavab kimi meydana gəlmişdi. Bu məsələdə Rusiyadakı yəhudi qırğınları xüsusi rol oynadı. Sionizm o dövrdəki digər milli hərəkətlərdən fərqlənirdi. Yəhudilərin bir hissəsi mədəniyyət məsələsində özünü yaşadıkları ölkələrin doğma xalqlarından ayırmırdı, lakin çoxları milli adətləri və ənənəvi həyat tərzini qoruyub saxlamaqda davam edirdi. Sionist hərəkətinin ilhamçısı 1904-cü ildəki ölümünə qədər, Budapeştdə anadan olmuş hüquqşünas və jurnalist Teodor Hertsl idi. Milli zülmü yəhudilərin öz üzərindən atmasına yönəldilmiş bütün cəhdlərin bir-birinin ardınca uğursuzluğa uğradığını görərək, o, sionist ideyalarla ilhamlanmış və onlara siyasi forma vermişdi. Məhz o, özünəməxsus yəhudi parlamentinə çevrilən sionist konqresslərinin işinə rəhbərlik edirdi. Türk sultanı və Avropa dövlətləri ilə danışıqlarda o, çalışırdı ki, Palestinada yəhudi dövlətinin yaradılması üçün beynəlxalq qərantiyalar əldə etsin. Bankir Rotşildin maliyyə yardımı ilə yəhudi köçkünləri artıq səhra rayonlarından istifadə edirdilər. Bu planlara Türkiyəni, onu borc vədlərindən bir qədər azad etməklə cəlb etmək mümkün olmuşdu.

Lakin bu ilkin addımlar üçün beynəlxalq şərait əlverişli deyildi. «Siyasi» sionizm 1914-cü ildə özündə 200.000-ə yaxın tərəfdara malik olsa da, yəhudilər arasında aparıcı cərəyan deyildi. Həmin vaxt yəhudilərin sayı 11 milyona yaxın idi və onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayırdılar.

1917-ci ilin noyabrında Britaniyanın xarici işlər naziri lord Balfur yəhudilərə Fələstində məskunlaşmaq imkanına qərantiya verən bəyannamə ilə çıxış etdi. Bu bəyanatda həmçinin oradakı yəhudi olmayan əhalinin vətəndaş və dini hüquqlarının saxlanması zərurəti qeyd edilirdi. Birinci Dünya müharibəsi gedişində səslənən bəyannamə həm də İngiltərədə və Amerikada yaşayan yəhudilərin hüsn-rəğbətini qazanmağa hesablanmışdı. Lakin əvvəllər London Məkkə hökmdarına vəd vermişdi ki, ərəb krallığı yaratsın və onun tərkibinə həm də Yerusəlimi daxil etmək nəzərdə tutulurdu. 1922-1923-cü illərdə britaniyalılar Millətlər Liqasından Palestinanı idarə etməyə mandat alanda, bunu həll etməyə çalışdılar. Ərəblər və Palestina əhalisinin 1929-cu ildə cəmi 15 %-ni təşkil edən yəhudilər arasındakı münaqişədən qaçmaq mümkün olmadı. Münbit torpaqların satın alınması, yəhudi işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi, yəhudi dövlətinin yaradılması məsələsinin gündəlikdən çıxmaması – bütün bunlar ərəbləri narahat edirdi, həm də ki, 30-cu illərdə bir sıra Avropa ölkələrində faşizmin təşəkkül tapması yəhudi köçkünlərinin axınına gücləndirdi. Nəticədə yəhudilərin sayı Palestina əhalisinin, demək olar ki, 30 %-ə çatmasına səbəb oldu. Britaniyalılar bu miqrasiyanı sərt qaydada məhdudlaşdırdılar. Hətta 1945-ci ildə – natsist rejimi illərində sağ qalmış yəhudilərə də Palestina bağlı idi. Etiraz əlaməti olaraq, yəhudilər Britaniya hakimiyyət orqanlarına qarşı terror aktlarına və qeyri-leqal immiqrasiyaya başladılar. Bu Londonu məcbur etdi ki, 1947-ci ildə öz mandatını BMT-yə qaytarsın. Noyabr ayında Baş Məclis Palestinanın yəhudi və

ərəb hissələrinə (Yerusəlimdə beynəlxalq administrasiya olmaqla) bölünməsi barədə qətnamə qəbul etdi. Yəhudilər bu qərarla razılaşdılar, ərəblər isə onu rədd etdilər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində alman natsistləri tərəfindən ölüm düşərgələrində yəhudilərin kütləvi genosidi onların öz dövlətlərini yaratmaq barədəki təkliflərinə haqq qazandırmışdı. Almaniyadakı və natsistlərin işğal etdikləri ərəzilərdəki bu dəhşətlər kabusu müharibədən sağ çıxmış yəhudiləri bir acı xatirə kimi izləməkdə davam edirdi. Yəhudilərin sonrakı mümkün olan bəlalardan xilas olması və növbəti fəlakətdən qorunması üçün onlara öz dövlətlərini yaratmağın vacib olduğunu anladır. Ona görə də artıq müstəqil yəhudi dövlətinin yaradılması insanları sakitləşdirən arzu və ümiddən daha çox real cizgilər almağa başladı, ABŞ və SSRİ kimi müharibədən qalib çıxmış dövlətlərin BMT-də yəhudilərin tərəfində çıxış etməsi, onların təşəbbüsünün həyata keçirilməsinə əslində yol açdı.

Alman faşizmi tərəfindən həyata keçirilən ən böyük cinayət – yəhudilərin kökünü kəsmək cəhdi, əslində insanlığa qarşı törədilən bir cinayət idi.

1942-ci ilin yanvarında Almaniyanın imperiya təhlükəsizliyinin Baş idarəsinin şefi Reynhard Heydrixin sədrliyi altında keçirilən konfransda yəhudi məsələsinin «qəti» həlli müzakirə edildi.

Müzakirə yalnız təşkilat problemlərinə aid idi. Çünki məsələnin həlli bundan xeyli əvvəl qərara alınmışdı. İştirakçılar bütün yəhudilərin Avropadan şərqə köçürülməsi barədə razılığa gəldilər. Yalnız 65 yaşından yuxarı olan yəhudilər, ağır xəstələr, müharibə əlilləri və döyüş təltifləri olan yəhudilər istisna təşkil edirdilər.

Qarışıq ər-arvad cütlüyünün və onların uşaqlarının problemi müzakirə olundu. Qərara alındı ki, «1-ci dərəcəli yarımcişlər» yəhudi hesab olunsun və mümkün qədər sterilizasiyaya məruz qalsın. «2-ci dərəcəli yarımcişlər» «təmiz qanlı» almanlara bərabər tutulmalıdır, lakin bir şərtlə ki, əgər onların qohumları özlərini hədyan apardığı təqdirdə, onlarla yəhudi kimi davranılacaqdır.

Konfransın protokolunda bir dəfə də olsun «məhv edilmə» sözüə rast gəlinməsə də, iştirakçıların hamısına bu qərarların mənası tamamilə aydın idi. Heydrixin konsepsiyası heç bir şübhə yeri qoymurdu ki, «qəti» həll Avropadakı bütün yəhudilərin məhv edilməsi mənasını verir. Qərar da yəhudilərlə necə davranmaq lazım olduğunu vurğulayırdı.

«Qəti» həllə uyğun olaraq yəhudilər şərqə yollar tikməyə göndərməli idi. Nəzərdə tutulurdu ki, yolda yəhudilərin əksəriyyəti məhv olacaqdır. Sağ qalanlara qarşı elə tədbirlər görmək lazımdır ki, onlar azad olunduqları bir vaxtda, «yəhudiliyi yayan həşərata» çevrilə bilməsinlər.

«Şimal» ordusunda olan «A» adlanan əməliyyat dəstəsi 1941-ci ilin noyabrına qədər 16.421 yəhudini, «Mərkəz» ordusundakı «B» qrupu 45.467 nəfəri, digərləri isə 95.000 və 92.000 yəhudini məhv etmişdi. Hitler özünün 30 yanvar 1942-ci ildəki çıxışında bu məhvetmə proqramının mövcudluğunu açıqca elan etmiş və bəyan etmişdi ki, müharibənin gələcək nəticələrindən biri Avropada yəhudilərin bütünlüklə məhv edilməsidir. Əvvəlcə söhbət ölüm düşərgələrində xəstə dustaqların eksperimental qaydada

öldürülməsindən gedirdi. Sonra isə gaz kameralarından istifadə və krematoriyalarda cəsədlərin yandırılması ardıcıl hal aldı.

İkinci Dünya müharibəsi illərində natsistlər cəmi 6 milyona qədər yəhudini məhv etdilər.

Britaniya mandatı müddətinin qurtarması ərəfəsində – 14 may 1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaradılması elan edildi, bu yeni dövləti iki dünya dövləti – ABŞ və SSRİ ləngimədən tanıdılar. İsrail dövləti Yerusəlimin şərq hissəsi daxil olmaqla, Mandat altında olan ərazinin 56%-ni tutdu. Bu torpaqda yaşayan bir milyon ərəbdən 850.000-i yəhudilər tərəfindən sıxışdırılacağından qorxub qaçdı. Beləliklə, Fələstin qaçqınları problemi meydana gəldi.

1948-ci ildə, demək olar ki, yüz minlərlə israilli qonşu ərəb dövlətləri tərəfindən hücumla məruz qaldı, lakin öz dövlətlərinin ərazisini qoruyub saxlamaq onlara nəsib oldu. ABŞ-ın yəhudi icmasının dəstəyi, Almanyanın ödədiyi təzminatlar və yüksək ixtisaslı immiqrantların axını İsrailin iqtisadi inkişafına şərait yaratdı. Əvvəllər becərilməyən torpaqların istifadəsi davam edirdi. 1983-cü ildə İsraildə 3,37 milyon yəhudi yaşayırdı. 2016-cı ildə isə onların sayı 6,3 milyon nəfərdir və ya ölkə əhalisinin 75 %-ni təşkil edir. 1956 və 1967-ci illərdə İsrailə ərəb dövlətləri arasında yeni müharibələr baş verdi, 1967-ci il müharibəsinin gedişində İsrail Sinay yarımadasını, Yerusəlimin şərq hissəsi ilə birlikdə Qərbi İordaniyanı və Suriyanın Qolan yüksəkliyini işğal etdi. Bu uğurlar da möhkəm sülh gətirmədi. 1973-cü ildə Qiyamət günü müharibəsi adlanan yeni hərbi əməliyyatların partlayışı baş verdi. 1977-1979-cü illərdə, nəhayət, İsrailin Misirlə əlaqələri normallaşdı, axırncıya Sinay yarımadası qaytarıldı. Lakin digər ərəb dünyası ilə münasibətlər əvvəlki tək gərgin olaraq qaldı.

İsrailin 1967-ci il müharibəsi gedişində işğal etdiyi ərazilərdə siyasəti anneksiya xarakteri aldı. İsrail hakimiyyətləri işğal edilmiş torpaqları məskunlaşdırmaq siyasəti apararaq, İsraili David və Solomonun çarlıqları dövründəki İsrail-İudeya vahid çarlığı sərhədlərində olan kimi bərpa etməyə çalışırdılar. Həmin vaxtlarda İsrail Akaba körfəzindən Dəməşqə kimi uzanırdı. Onun yaradılmasında Mesopotamiyadan olan köçərilərin çoban tayfaları iştirak etmişdilər. B.e.ə. 1200-cü ilə yaxın ona Misirdən çıxıb gəlmiş tayfa da birləşdi. Onun rəhbəri Moisey (Moşe) öz həmtayfalarını arasında Yaxve allahının kultunu yayırdı, bu kult isə Şimali-qərbi Ərəbistanda meydana gəlmişdi. Mədəni birlik əsasında, digər xalqlarla daimi toqquşmalarda b.e.ə. XI əsrin sonunda 12 tayfanın ittifaqı əmələ gəldi, bu ittifaq İsrail adını qəbul etdi. Bu, Misirin və Assuriyanın müvəqqəti zəifləməsi nəticəsində mümkün olmuşdu. Lakin İsrail-İudeya çarlığında daxili ziddiyyətlər o qədər güclü idi ki, b.e.ə. 926-cı ildə çar Solomonun ölümündən sonra dövlət iki çarlığa – şimalda İsrail, cənubda isə İudeya çarlığına parçalandı.

B.e.ə. 722-721-ci ildə İsrail çarlığı Assuriya tərəfindən məhv edildi. İudeya çarlığı b.e.ə. 587-ci ildə bu dəfə digər işğalçıya təslim oldu, babilistanlılar Yerusəlimi tutdular, onun sakinlərini isə Mesopotamiyaya sıxışdırdılar, ancaq pers çarı Böyük II Kir tərəfindən Babil tutulduqdan sonra əsirlər vətənlərinə qayıtdılar və dağıdılmış Yaxve məbədinə bərpa edə bildilər. «Babil əsirliyi» dövrü yəhudi dininin – iudaizmin və onun

sərt qanunlarının formalaşması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etdi. Bunlar yəhudilərə yad xalqlarla əhatədə olduqda vahid xalqa mənsubluq hissini saxlamağa kömək etdi. Bu dövrdə yəhudilərin mədəni-etnik birliyi tam şəkildə əmələ gəldi. Yəhudilərin müqəddəs mətnləri – Topa (Moiseyin Baş kitabı) b.e.ə. 445-ci ildə tərtib olundu. Onlar iudaizmin ardıcılığının bütün həyatını nizamlayan göstərişlərdən ibarət idi. Perslərin hakimiyyəti altında Böyük Aleksandr dövlətində, həmçinin Ptolomeylər sülaləsinin idarə etməsi vaxtı (b.e.ə. 320-198-ci illər) yəhudi əhalisi təqiblərə məruz qalmamışdı. Lakin Palestina Selevkid çarlığının tərkibinə daxil edildikdən sonra iudeylərin üzərinə təqiblər dalğası düşdü, güclənən ellinləşmə bütün yəhudi birliyinin bütövlüyünə təhlükə törədirdi. Bu dövrdə messianın gəlişinə inam gücləndi, bu müqəddəs çar yəhudi xalqına Davidlər dövrünün şöhrətini və bütönlüyünü qaytaracaqdı. B.e.ə. 167-ci ildə Makkaveylər nəslinin rəhbərliyi altında üsyan hərəkəti başlandı. Romanın şərqi siyasəti hesabına b.e.ə. 135-ci ildən 53-cü ilə qədər müstəqil yəhudi dövləti mövcud oldu. Bununla birlikdə diasporada, xüsusən Babildə yaşayan yəhudi icmaları inkişaf edirdi. Buradan Talmud meydana gəlmişdir. Ayrı-ayrı dini qurumların arasında sözləşmə baş verirdi. Xristianlardan fərqli olaraq, yəhudilər Allahın insanlaşdırılması imkanını rədd edirdilər. Onların anlamında Allah vahiddir və dünyanı əmələ gətirməli və öz xalqı ilə ittifaq bağlamalı idi. Onun qanununun ciddi icra edilməsi Allahın mərhəmətinə nail olmağa imkan verirdi. Zoroastrizmin təsiri altında mələklər və divlər haqqında təsəvvür əmələ gəldi, Qiyamət gününə inam İranın təsiri ilə izah olunur. Lakin bu ideyalar bütöv doktrina şəklini ala bilmədi.

Romanın şərqdəki ekspansiyası yəhudi dövlətinin müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxardı. 6-cı ildə İudeya Romanın Suriya əyalətinin bir hissəsinə çevrildi. 66-cı ildə tabe edilmiş xalq həddən artıq vergilərin ağırlığından əzilib, üsyan qaldırdı, bu, İudeya müharibəsi adlanır, lakin üsyan uğur qazanmadı, dörd il sonra romalılar Yerusəlimi tutub, şəhərdəki məbədi dağıtdılar. İkinci İudeya üsyanı da (132-135-ci illər), ona özünü peyğəmbər elan edən Bar-Koxba başçılıq edirdi. Sağ qalmış yəhudilər vətənlərindən qovuldular və bütün imperiyaya yayıldılar. Ancaq öz dinlərinə və ənənələrinə sədaqəti hesabına onlar diasporada da birlik hissini qoruyub saxladılar. Onlar əsasın şəhərlərdə yaşayırdılar, daha çox ticarət və təbabətlə məşğul olurdular. Yəhudilərin ən qatı düşməni, onları Xristosu öldürməkdə günahlandırılan xristianlar oldu. Bununla yanaşı, qovulmuş və səpələnmiş yəhudiliyin mövcudluğuna xristian ortodoksları, Allahı tərk etmiş xalqı gözləyən canlı ibrət dərsi kimi baxırdılar. Yəhudilərə nisbətən dözümlülük göstərilən dövrlərdə – Karolinqlər epoxasında və ya Pireney yarımadasında gec orta əsrlərdə qəddarcasına təqiblər və ya taun epidemiyası vaxtı qızgın təqiblər müəyyən dövrlərdə kəsilirdi. Yəhudilərə nifrət xristian uşaqlarının ritual qaydasında öldürülməsində və ya quyuların zəhərlənməsindəki ittihamlarla müşayiət olunurdu. İslam dövlətlərində yəhudi icmaları bütönlüklə özlərini təhlükəsizlikdə hiss etdikləri bir vaxtda, Avropada onlar dünyəvi hakimiyyətlərin xüsusi müdafiəsində olsalar da, bu müdafiəyə görə haqq ödəməyə və onlar üçün ayrılmış xüsusi şəhər məhəllələrində (gettolarda) yaşamağa məcbur idilər. Maarifçilik epoxası Avropa yəhudilərinin milli zülmədən azad olunmasının uzun müddətli prosesinə başlanğıc verdi. Bu ideyanın tərəfdarları belə bir cəhəti əsas

götürürdülər ki, ayrı-seçkilik yəhudilərin başqa xalqlardan ayrı şəkildə yaşamasını dərinləşdirir və milli ədavətin qızıqdırılması üçün əsas verir. Fransız inqilabı yəhudilərə formal bərabərlik verdi, bu, XIX əsrdə tədricən Avropanın digər ölkələrinə də yayıldı. Bu, yəhudilərə təsərrüfat həyatında iştiraka yol açdı, özlərini elm və incəsənətdə göstərməyə imkan verdi. Lakin həm də köhnə xurafatın canlanmasına şərait yaratdı, bu vaxt başlanan sənayeləşmə bir çox ənənəvi dəyərləri şübhə altına salmışdı. Almaniyada Hitler diktaturası dövründə antisemitizm siyasət və praktikaya çevrildi, bu vaxt natsistlər yəhudilərin ardıcılı olaraq məhv edilməsinə başladılar və 6 milyona yaxın adamı məhv etdilər.

Natsist Almaniyasında və faşistlərin işğal etdikləri ərazilərdə yerləşən ölüm düşərgələri, xüsusən Polşadakı Auşvits Birkenau düşərgəsi, yəhudi genosidinin simvollarına çevrilmişdir. Buradakı hər bir daş qaz kameralarında kütləvi surətdə qırılmış yəhudilərin bədbəxt taleyindən xəbər verir. Yəhudilər Babil əsirliyindən Bibliyanın «Ahılar» kitabında haray qaldırır, onlara zülm edənlərə lənət yağdırırlar. Tarixdə görülməmiş genosidə görə isə təkcə yəhudilər deyil, bütün bəşəriyyət Hitler natsizminə, xalqları bədbəxtliyə məhkum etmiş müharibə cinayətkarlarına daha təsirli lənət payı verməlidir. Şekspirin sözləri ilə deyilsə, Hitlerin əlindəki qanı okeanlar da yuya bilməz. Onda dünyanın okeanları da qan rənginə boyanardı. Yerusəlimdəki «Yad vaşem» memorialı natsistlər tərəfindən qətlə yetirilmiş milyonlarla yəhudiyyə oxunan rekviyem olmaqla yanaşı, müasir insanlara ayıq olmaq, yeni canilərin meydana gəlməsinə yol verməmək çağırışı kimidir. İkinci Dünya müharibəsi 50 milyon insanın həyatını itirməsi hesabına Hitler Almaniyasının və militarist Yaponiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Dövləti olmayan, heç kəsə müharibə elan etməmiş və özlərinə qarşı görünməmiş qanlı cinayətlərə, Mahatma Qandinin Satyaqraxası kimi şərə müqavimət göstərməyən yəhudilər isə elə bir təqsirləri olmadığından, bu müharibənin ən təqsirsiz qurbanlarına çevrilmidişlər. Hitler və onun partiyası hələ nəticələri məlum olmadığından, elə də qorxulu görünməyən antisemitizmdən başlamış, sonra bu irqçilik kütləvi qırğınlar üçün eybəcər əsas rolunu oynamışdır. Ona görə də antisemitizmin ən kiçik əlamətinə belə həssaslıqla yanaşsın, onun ayaq açmasına, yayılmasına yol verilməməlidir. Özü də bu, təkcə yəhudilərin deyil, irqçiliyi rədd edən bütün xalqların, bütövlükdə bəşəriyyətin ümdə vəzifəsi olmalıdır. Yəhudilərin başqa xalqlara da nifrət bəsləməsi özlərinin aldığı dərstdən ibrət götürməməsindən xəbər verməklə, bumeranq kimi onların özlərinə dəyə bilər. Şovinizm hökmən öz əksliyini yaradır və bu qüvvə hökmən şovinizmə xidmət edənləri cəzalandırmamış ötürməyəcəkdir. Tarix boyu yaşadıkları acı tale yəhudiləri, bu xalqı təmsil edən İsrail dövlətini belə səhvlərdən çəkəndirməlidir. Axı istənilən millətçilikdə natsizm embrionu vardır, tarixdə çox sayda dəhşətlərlə üzləşmiş yəhudilər başqa xalqlara nifrət hissəsinə qarşı özlərində immunitet yaratmağı bacarmalıdırlar. Nifrət yalnız düşmənciliyə xidmət edir, dinc həyata, sülhə böyük təhlükədir.

Ən böyük müharibələr

Müharibə qan axıtdığına, insan həyatı qurbanlarına səbəb olduğuna, xalqların həyatında oynadığı mənfi rola, şəər mənbəyi olmasına görə heç də «kiçik» sözü onların dəyərləndirilməsinə, hətta təsnifləşdirilməsinə də uyğun gəlmir. Müharibə dərd, bəla mənbəyi kimi həmişə böyük ölçülüdür, bir insanın məhvi faciədirsə, çox sayda insanın qətlə yetirilməsi, həlak olması dövrü, zamanı bütünlüklə faciə rənginə bürüyür. Assuriyalıların apardıqları işğal müharibələri elə qan tökdürən olmuşdu ki, onların dəhşətləri ilə müqayisədə həcmələri və ya keçirildiyi müddətin qısalılığı kölgədə qalır. Lakin sonralar müharibələr daha uzun müddət davam etməsi ilə yadda qalmışdır.

Bunlardan birincisi 1337-1453-cü illərdə fasilələrlə gedən yüzillik müharibədir. Bu müharibənin başlanmasına səbəb Fransa taxt-tacı uğrundakı mübarizədə iki ölkənin yüksək rütbəli nümayəndələrinin üz-üzə gəlməsi olmuşdur. Kral IV Karlın 1328-ci ildəki ölümü ilə Fransada Kapetinqlər sülaləsinin hakimiyyəti sona çatmışdı. IV Karlın varisi onun əmisi oğlu VI Filipp Valua idi. Eyni zamanda fransız taxt-tacını tutmaq hüququna ingilis kralı II Eduard da iddia etdi, çünki o da əvvəlki fransız kralı Qəşəng IV Filippin nəvəsi idi. Bu tarixdəki ən uzun müddətli müharibənin başlanması üçün bəhanə oldu və bu müharibə Yüzillik müharibə adını aldı. Müharibə 1337-ci ildə başladı, ingilis kralı III Eduardı Avinyon papalığı ilə mübarizə üçün özünə müttəfiq axtaran IV Lui Bavariyalı da dəstəklədi. İlk böyük döyüşdə – 1340-cı ildəki Sleys dəniz döyüşündə Fransa ağır məğlubiyyətə düşərək oldu. Altı il sonra ingilis kralının qoşunu VI Filippin 30 minlik fransız ordusunu məğlub etdi. Bu döyüşdə ilk dəfə ingilislər odlu silahı tətbiq etdilər. 16 yaşlı Uels printsi Eduardın başçılığı altında yekunlaşan hücum fransızları qaçmağa məcbur etdi.

Bu dövrdə həm də Avropada baş verən taun epidemiyası qitə əhalisinin 30 faizinin qurban getməsinə səbəb oldu. «Qara ölüm» adlanan bu dəhşətli bəla 1350-ci ildə başlanmışdı. Sirayətlənmənin yayıcısı Asiyadan gətirilmiş gəmi siçovulları idi. Orta əsrlər təbabəti xəstəliklə bacarmaqda gücsüz idi, müdafiə vasitəsi isə yalnız yaşayış evlərinin iyli qətranla tüstüyə verilməsi idi. Taun xüsusən şəhərlərdə cövlan edirdi, axı burada kanalizasiya yox idi, tullantılar kənara daşınırdı, həm də şəxsi gigiyena da çox zəif inkişaf etmişdi.

Epidemiya nəticəsində Avropada dini fanatizm güclənmişdi. Yarımçılpaq adamların bir-birini çubuqla döyməsi kimi tövbə prosesiyası keçirilirdi. Bu, döyənlər hərəkəti adlanırdı, həm də xəstəliyi guya arzulamaqda ittiham edilən yəhudilərin təqibinə başlandı.

Yüzillik müharibənin ən məşhur simalarından biri fransız qızı Janna d`Ark idi. Bu qız 14 yaşında fransız döfini VII Karla ingilislərə qarşı mübarizədə kömək etmək barədə özünə təlqin etdiyi bir təyinatını dərk etmişdi. Janna d`Arkın komandanlığı altında fransız qoşunu Orleandan ingilis mühasirəsini 1429-cu ildə götürmüşdü. Orleandakı qələbədən sonra VII Karla Reymsdə tac qoyulmuşdu. Janna d`Ark artıq «lazımsız» olmuşdu və 1430-cu ildə fransızların satqınlığı ucbatından burqundiyalılara əsir düşmüşdü. Burqundiyalılar isə onu öz müttəfiqləri olan ingilislərə vermişdilər. Jannanı fransız din xadimləri mühakimə etdilər və 1431-ci ildə o, Ruanda tonqalda yandırıldı. 25 il sonra Janna d`Arkın üzərindən ittihamlar götürüldü və o vaxtdan etibarən fransızlar onu milli qəhrəman qız

kimi sayırlar. İngilislərə qarşı mübarizə simvoluna çevrilən bu «Orlean qızı» 19 yaşında həyatla vidalaşmalı olmuşdu. Lakin onun dalğalandırdığı vətənpərvərlik bayrağı fransızları xeyli ruhlandırılmış və onlar ingilisləri öz torpaqlarından qovmağa nail ola bilmişdilər.

1453-cü ildə Avropa tarixindəki ən uzun sürən müharibə başa çatdı. Müharibə dövründə ingilis və fransız milli dövlətləri formalaşaraq, özünün siyasi, iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərinə yiyələndilər.

Əsas ölkələrlə yanaşı, müharibədə müxtəlif vaxtlarda Portuqaliya, Kastiliya, Araqon, Şotlandiya, Papalıq, Müqəddəs Roma imperiyasının ayrı-ayrı əraziləri də iştirak etdilər. Yüzillik müharibə ingilislərin tez-tez baş verən hərbi uğurlarına baxmayaraq, Fransanın qələbəsi ilə başa çatdı, ingilislər əvvəlki böyük ərazi işğallarına baxmayaraq, sonda qitədə yalnız Kale şəhər-limanını saxladılar. Sonralar bu dayaq nöqtəsi də ingilislərin əlindən çıxdı və XX əsrdə imperiyasını da itirən Böyük Britaniya adalar ölkəsi kimi qaldı.

İlk mərhələdə kiçik, lakin yaxşı intizamlı və öyrədilmiş ingilis qoşunu öz düşməni ağır məğlubiyyətlərə düşür edirdi. Sleysdə fransız donanması məhv edilmişdi. 1356-cı ildə Frank mayordomu Karl Martellin 732-ci ildə ərəblər üzərində qələbəsinin şahidi olan Puatyedəki döyüş fransız kralı II İoann Xeyirxahın əsir düşməsi ilə nəticələndi. 1422-ci ildə Trua sülh müqaviləsi Fransanı mili müstəqilliyini itirmək təhlükəsi altında qoydu. Ancaq müharibənin son mərhələsində VII Karl fransız taxt-tacına öz iddiasını təsdiq edə bilməklə, 1429-cu ildə Reymsdə taclandı və tədricən ingilisləri Fransadan qovdu. Fransızların qəti qələbəsinə VII Karlın orduda və idarəetmədəki islahatları şərait yaratdı. Həm də beynəlxalq sahədə də onun üçün əlverişli şərait mövcud idi, Burqundiyanın 1435-ci ildə Fransanın tərəfinə keçməsi xüsusilə böyük rol oynamışdı.

1648-ci ildə Vestfaliya sülhü ilə başa çatan Otuz illik müharibə ilk dəfə dini ayrı-seçkiliyə və münaqişəyə son qoydu. Bu sülh Avropanın siyasi xəritəsində nəzərə çarpan dəyişikliklər əmələ gətirdi. Bu müharibə 1618-ci ildə başlamaqla, Habsburq bloku ilə birlikdə Almaniyanın katolik knyazları və antihabsburq koalisiyası (alman protestant knyazları) arasında gedirdi. Habsburq bloku katolitsizm bayrağı altında, antihabsburq koalisiyası ilə (xüsusən əvvəllərdə) protestantizm bayrağı altında çıxış edirdi. Müharibə dəyişən uğurlarla gedirdi. Fransa 1635-ci ildə müharibəyə qoşulmaqla, onun tərəfində olduğu antihabsburq koalisiyası açıq üstünlüyə malik oldu. Katolik Fransa, protestant İsveçin tərəfində müharibəyə daxil olmuşdu, bundan isə Fransa üçün başlıca fayda Habsburqları bütövlükdə, xüsusən İspaniyada zəiflətmək idi. Nəticədə Habsburqların «dünya imperiyasını» yaratmaq və mili dövlətləri tabe etdirmək planları alt-üst oldu və siyasi hegemonluq Fransaya keçdi. Müharibə yalnız 1648-cı ildə başa çatdı.

Bu sülh müqaviləsinin nəticələri onun iştirakçılarının taleyində müxtəlif cür təsir göstərdi. İsveç yeni ərazilər qazandı, bu, ona imkan verdi ki, Baltikada hegemon vəziyyətə sahib olsun. Baltikyanı ölkələrin çoxu artıq ona məxsus idi. Müqəddəs Roma imperiyasında imperatorun ziyanına knyazların mövqeləri gücləndi. Habsburqların hakimiyyəti onların irsi torpaqları ilə məhdudlaşdırıldı. İmperiyanın faktiki olaraq

parçalanması və müstəqil dövlətlərin konqlomeratı hesabına imperiyanın hərbi və siyasi funksiyaları zəiflədi. Sülh müqaviləsinin bağlanmasından Fransa daha böyük fayda götürdü, o, öz sərhədlərini genişləndirdi və Reyn üzərində Habsburqlar hakimiyyətini gücdən saldı. Müqəddəs Roma imperiyasındakı knyazlar öz təbəələrinin dinini müəyyən etmələrini davam etdirdilər. Bütövlüklə bu protestantların qələbəsi demək idi. Vestfaliya sülh müqaviləsi tərəfindən müəyyən edilmiş iki dinin yayılması sərhədləri XX əsrdə də praktiki olaraq dəyişilməmiş qalmışdı.

Vestfaliya sülhü Avropanın siyasi xəritəsini qəti olaraq müəyyən edə bilmədi, çünki hələ 1659-cu ilə kimi Fransa ilə İspaniya arasında hərbi əməliyyatlar davam edirdi. Həm də siyasi qüdrətin yenidən bölüşdürülməsi yeni münasibətləri meydana gətirə bilərdi. Ancaq bu sülh Avropa tarazlıqlarının formalaşmasında mühüm bir mərhələ oldu. Bütövlükdə digər hadisələrlə yanaşı, Vestfaliya sülhü yeni dövrün Avropa tarixinə güclü təsir göstərdi.

1756-cı ildə isə Avropada Yeddiillik müharibə başlandı. Buna startı Prussiya kralı II Fridrixin qoşunlarının Saksoniya ərazilərinə müdaxiləsi verdi. Onun məqsədi Avstriyanın yaratdığı antiprussiya koalisiyasını əzmək idi.

Bu müharibə birinci növbədə müstəqilliklər üstündəki mübarizədə ingilis-fransız rəqabətinin güclənməsi, həm də Avropa qitəsində Avstriyanın və Prussiyanın mənafeələrinin toqquşması idi. Bu, Avropa dövlətləri arasında birinci müharibə idi ki, bu müharibədə hərbi əməliyyatlar təkcə Avropa qitəsində deyil, həm də onun hüdudlarından kənar – Hindistanda və Amerikada gedirdi. Müharibə üçün səbəb rolunu Amerikadakı Oqayo çayı vadisində fransız və ingilis kolonistləri arasındakı toqquşma oynadı. İlk əvvəllərdə məskunların özləri öz maraqları uğrunda vuruşurdular. Lakin 1756-cı ilin yazında müharibənin rəsmi qaydada elan olunmasından sonra münaqişəyə hər iki metropoliyanın qüvvələri cəlb olundu. Fransa da, Böyük Britaniya da özlərinə müttəfiqlər axtarırdılar. Fransa Avstriya ilə müttəfiqlik müqaviləsi bağladı. Avropada tam yeni siyasi qruplaşma meydana gəldi. Prussiya kralı Fransanın tələbini yerinə yetirməkdən imtina edib, Böyük Britaniya ilə şəxsi uniyada olan Hannoverə qarşı çıxış etmədikdə, Berlinlə Paris arasında o vaxta qədər dostcasına olan münasibətlər xeyli dərəcələ pisləşdi. Prussiya ilə Britaniya kralı III Corc arasındakı razılığa görə Hannover neytral tərəf kimi tanındı. Prussiya kralı II Fridrix Böyük Britaniya ilə münasibətlərin dəyişilməsindən Avstriyanın izolyasiya edilməsinə və Rusiyanın Böyük Britaniyaya hüsn-rəğbətini qazanmağa bel bağlayırdı. Ancaq Fransa Avstriya ilə müttəfiqlik müqaviləsi bağladığına görə, axırncıya Rusiya da yaxınlaşmışdı, II Fridrixin manevari əslində əks təsirə malik oldu. Bu, Prussiyaya qarşı yönələn fransız-rus-Avstriya koalisiyasının yaranmasını sürətləndirdi.

Müharibənin gedişində ingilis generalı Robert Klayv 1757-ci ildəki Plessi yaxınlığındakı döyüşdə Böyük Moğolun Benqaliya valisi üzərində qələbə çaldı. İngilislər bu vaxtadək Benqaliyaya və digər torpaqlara sahib olmuşdular.

İngilislər öz Ost-İndia kompaniyalarının əldə etdikləri ərazilərdə bütün fransız ticarət nümayəndələrinin idarə olunmasını öz əllərinə keçirdiyinə görə, fransızları Hindistandan sıxışdırıb çıxarmağı bacardılar. Hindistanı öz müstəmləkəsinə çevirmək barədə Fransanın planları alt-üst oldu. İngilislərin Plessi yaxınlığındakı qələbəsinə hind

döyüşçüləri də öz töhfələrini vermişdilər. Vali Sirac-ud-Daul əsir götürüldü və ingilislər tərəfinə keçmiş hindlilərin komandanına təhvil verildi, o da öz növbəsində onu edam etməyi əmr etdi. Komandan Mir Məhəmməd Cəfər vali olduqdan sonra, Kəlküttədən cənuba olan torpaqları Ost-İndia kompaniyasına verdi.

Yeddiillik müharibə 1763-cü ildə Paris sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Sülhün bağlanması Böyük Britaniyanın və Prussiyanın qələbəsi və Fransanın müstəmləkə ağalığının sonu demək idi. Böyük Britaniya Fransadan Kanadanı, Şərqi Luiziananın və Hindistandakı torpaqlarının çox hissəsini aldı. İspaniyadan isə Floridanı özünə götürdü. Prussiya Sileziya ərazisinin ona məxsus olmasını möhkəmləndirdi. Mərkəzi Avropada 1756-cı ilə qədər olan vəziyyət bərpa olundu.

Bir sıra ağır məğlubiyyətlərdən sonra Prussiya kralı II Fridrix müharibənin beşinci ilində rus-Avstriya qüvvələrinin üstünlüyünə baxmayaraq, strateji təşəbbüsü ələ keçirdi. 1761-1762-ci illərin qışında müttəfiqlik münasibətlərində dəyişikliklər baş verdi. Böyük Britaniyada kral II Corcun vəfatından sonra antifransız siyasətinin aparıcı fiquru olan Böyük Uilyam Pitt 1761-ci ildə xarici işlər naziri vəzifəsindən istefa verdi. Britaniya hökuməti Mərkəzi Avropada sülh bağlamaq yollarını aramağa məcbur oldu. Rusiya imperatriçəsi Yelizaveta Petrovnanın ölümü Prussiyanın vəziyyətini yüngülləşdirdi, çünki yeni imperator, almanofil və Böyük Fridrixin pərəstişkarı olan III Pyotr Avstriya ilə müttəfiqlik münasibətlərini pozdu, Prussiyaya qarşı hərbi əməliyyatları dayandırdı və Prussiya kralı ilə sülh bağladı. III Pyotr devrildikdən sonra Rusiya öz neytrallığını elan etdi. Fransa Kanadadakı və Hindistandakı, demək olar ki, bütün müstəmləkə torpaqlarını itirdikdən sonra 1762-ci ildə Fontenbloda Böyük Britaniya ilə qabaqleyici sülh bağladı. Prussiya isə özünün Avropa dövləti vəziyyətini möhkəmləndirdi.

Birinci Dünya müharibəsi 4 il, İkinci Dünya müharibəsi isə 6 il sürmüşdür. Birinci Dünya müharibəsi 1914-cü ilin 1 avqustunda başlanmış, 1918-ci ilin 11 noyabrında (11.11.1918) başa çatmışdır. 1914-cü ilin 1 avqustunda Almaniya Rusiyaya müharibə elan etdi. Buna bir bəhanə kimi Avstriya-Macaristan taxt-tacının varisi ers-hersoq Frants Ferdinandın Sarayevoda 28 iyunda serb mənşəli tələbə Qavrilo Printsip tərəfindən öldürülməsi istifadə edildi. Rusiya Serbiyanı, Almaniya isə Avstriya-Macaristan imperiyasını müdafiə etdiyinə görə öz aralarında müharibəyə birinci başladılar. Sarayevodakı sui-qəsd Avropadakı siyasi tarazlığı partlatdı, iyun böhranı Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı. O vaxtlar dünyanın böyük dövlətləri siyahısına Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya imperiyası, Rusiya, həmçinin ABŞ və Yaponiya daxil idi. Bu dövlətlərin ümumdünya siyasi şəraitində ənənəvi siyasəti 1914-cü ilə ardıcıl olaraq iqtisadi və hərbi münafişlərə aparıcı imperializmə çevrildi. Buna həm də bütün ölkələrin iştirak etdiyi və dövlət xəzinəsini boş qoyan sürətlə silahlanma əlavə olundu. Almanlarla britaniyalıların dəniz rəqabəti də əhəmiyyətli rol oynadı. Hərbi xərclər əksər böyük ölkələrdə xeyli artdı, Almaniya bu artım 1,6 dəfəyə bərabər idi. Fransa isə 1870-1871-ci illərdəki müharibədəki məğlubiyyətinin qisasını almağı arzu edirdi. Rusiyanın arzusu isə Qara dəniz boğazları olan Bosfora və Dardanelə nəzarətə sahib olmaqla, Aralıq dənizinə çıxış əldə etmək idi. Avropanın hər yerində, xüsusən Almaniya

millətçilik təbliğatları xalq kütlələrinə böyük təsir göstərirdi. Mərkəzi Avropanın şərqində millətçi hərəkatlar özündə siyasi partlayış təhlükəsini gizlədirdi. Slavyan xalqlarının müstəqilliyə nail olmaq cəhdləri antislavyan siyasəti aparan Habsburqlar imperiyasının dağılması təhlükəsini törədirdi.

Sarayevoda qətli barədə xəbər Avropadakı gərgin vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi. Almaniyaya Fransa və Böyük Britaniyanın müttəfiqi olan Rusiyanın ona hücum etməsindən qorxurdu. Fransanın məqsədi isə Elzas və Lotaringiyanı geri almaqla yanaşı, ümumiyyətlə, Alman imperiyasını zəiflətmək idi. Rusiya da Avstriya-Macaristan kimi Balkanlara nüfuz etmək niyyətini güdüdü və ers-hersoqun qətlindən sonra Serbiyanı əmin etmişdi ki, əgər Vyana hakimiyyətləri hansısa bir güc tədbirinə əl atsa, o, öz növbəsində sadə seyrçi kimi qalmaqdadır. Böyük Britaniya ilkin mərhələdə ikimənalı mövqe tutdu, hadisələrin mümkün inkişafına həqiqi münasibətini dilə gətirmirdi. Avropa dövlətlərinin iki hərbi-siyasi ittifaqının maraqlarının köklü sürətdə fərqliliyi iyul böhranına gətirib çıxardı, bu isə Avropadan kənara çıxan Birinci Dünya müharibəsinə başlanmasına ilə nəticələndi.

Avstriya-Macaristanla Serbiya arasındakı iyul böhranı ümumavropa böhranına çevrildi. Böhranın siyasi metodlarla nizamlanacağı ümidi öz yerini müharibənin labüdlüüyü düşüncəsinə verdi. Almaniyaya və Avstriya-Macaristan, Rusiya və Fransa, həmçinin münasibətə cəlb olunmuş digər Avropa dövlətləri militarizm coşqunluğunun təsiri altında idi. Berlində «vətənpərvər» nümayişçilər kütləsi müharibənin başlanması xəbərini nəğmələrlə qarşıladı. Peterburqda «vətənpərvərlər» alman səfirliyinə soxulub, onu dağıtdılar. Hər yeri hərbi psixoz bürümüşdü.

1914-cü ilin avqustunun sonunda Yaponiya Böyük Britaniyanın müttəfiqi kimi Almaniya müharibə elanı etdi. Son onilliklərdə Yaponiya Şərqi Asiyada qüdrətli dövlətə çevrilmişdi. Xarici siyasətdə o, imperialist məqsədlər güdüdü, bunun üçün güclü ordu hesabına varlı olmaq istəyirdi və Qərbi dövlətlərinin ekspansionizmindən dərslər alırdı. Müharibəyə girməklə Yaponiya Çini öz vassalına çevirmək istəyirdi. İlk növbədə yaponların Çindəki Tsindao alman bazasını tutması ilə Yaponiyanın Sakit okean hövzəsində strateji mövqeləri xeyli gücləndi. Müharibənin gedişində Yaponiya öz xarici ticarət bazalarını genişləndirməyə müvəffəq oldu.

Böyük Britaniya, Fransa və Rusiyanı müttəfiq kimi birləşdirən Antanta qoşunları Afrikadakı alman müstəmləkə torpaqlarına uğurlu hücum etdilər. İngilis-fransız qoşunları alman müstəmləkəsi Toqonu blokadaya aldılar. Cənubi-qərbi Afrika Cənubi Afrika ittifaqının qoşunları tərəfindən işğal edildi. Lakin Şərqi Afrikada alman müstəmləkə qoşunları müharibənin sonuna qədər britaniyalılara və onların müttəfiqlərinə müqavimət göstərməkdə davam edirdilər.

Tsindaonu tutandan sonra Yaponiya Almaniyanın Sakit okean adalarındakı müstəmləkə torpaqlarını tutdu. Yeni Zelandiya və Avstraliya isə Samoa adasını və Yeni Qvineyanın almanlara məxsus olan hissələrini tutdular. Antanta ölkələrinin çoxsaylı müraciətlərinə baxmayaraq, Yaponiya Avropadakı hərbi əməliyyatlarda iştirakdan imtina etdi.

Almaniya öz hərbi donanmasını gücləndirmək üçün böyük xərc çəkmişdi. Lakin müharibənin birinci ilində açıq dənizdə Britaniya gəmiləri qələbə çalırdı. Almaniya isə ticarət gəmilərinə kreyserlərlə və sualtı qayıqlarla hücum etməkdə uğur qazanırdı. Lakin Şimal dənizindəki bir döyüşdə alman tərəfi üç kreyserini və torpedo esminetsini itirdikdən sonra həmin hövzədə hərbi əməliyyatlar xeyli az intensiv oldu. Alman komandanlığı isə minaların və sualtı qayıqların köməyi ilə Britaniya donanmasını darmadağın etmək istəyirdi. Bu strategiya öz faydasını verirdi. Bir sualtı qayıq Şimal dənizində üç Britaniya zirehli kreyserini batırmışdı.

Osmanlı imperiyası da Antantaya qarşı Qara dənizdə və Yaxın Şərqdə hərbi əməliyyatlara vüsət verdi. Türk hərbi gəmilərinin Qara dənizin rus limanlarını atəşə tutması Antanta üzvləri olan dövlətlərin İstanbuldakı hökumətə müharibə elan etməsi ilə nəticələndi. Osmanlı imperiyası müharibəyə Almanyanın və Üçlük İttifaqının digər dövlətlərinin tərəfində olmaqla girişdi və türk hakimiyyətləri Rusiyanın əleyhinə öz köhnə qüdrətlərini bərpa edəcəklərinə ümid edirdilər. Alman gəmiləri Dardanelə çatıb, Osmanlı imperiyasının yeni müdafiə naziri Ənvər paşanın komandanlığı altına keçdilər.

Osmanlı imperiyasının Üçlük İttifaqı tərəfində müharibəyə girməsi Antanta ölkələri üçün, xüsusilə Böyük Britaniya üçün ciddi problemlər yaradırdı. Çünki türk qoşunlarının Misir və Süveyş kanalı istiqamətində irəliləməsi Hindistandakı Britaniya müstəmləkə torpaqlarının təchizatını həyata keçirmək yollarına təhlükə törədirdi. Dardanelin bağlanması isə Qara dəniz yolları ilə Rusiyanı dəstəkləmək imkanını qeyri-mümkün etmişdi. Rus donanması Qara dənizdə blokadaya alınmışdı, belə ki, Dardanel boğazı düşmənin əlində idi. Ancaq Rusiya da öz növbəsində Bosfor boğazını blokadaya alıb, alman gəmilərinə Qara dənizə girməyə imkan vermirdi.

İngilislər türklərə qarşı öz kəşfiyyatçılarından da uğurlu istifadə edirdilər. Bu sahədə ingilis kəşfiyyatçısı Tomas Eduard Lourens xüsusilə fərqlənmiş, Yaxın Şərqdə Osmanlı imperiyası üçün həlli mümkün olmayan problemlər əmələ gətirmişdi. Lourens (o, Lourens Ərəbistanlı da adlanırdı) Məkkə hökmdarının və onun oğlunun etibarını qazanaraq, Hicaz ərəb tayfasını 1916-cı ildə Türkiyəyə qarşı üsyana qaldırdı. Ərəblər 1917-ci ildə Akabanı tutdular. Hüseyin ibn Əli 2 noyabrda ərəb ərazilərinin kralı elan edilərək, paytaxtı Məkkə olmaqla müstəqil Hicaz krallığını yaradıldığını elan etdi.

Ərəb üsyanının bu təşkili Qahirədəki Britaniya Ərəb bürosunun işi idi. Büro isə kəşfiyyat idarəsi olan İntellicens servisin bir şöbəsi idi. Buradakı arxeoloq Lourens 1916-cı ildən isə artıq agent kimi xidmət edirdi. Yaxın Şərqdəki macəralarla dolu olan həyatını Lourens sonralar özünün «Müdrikliyin yeddi dayağı» kitabında təsvir etmişdi.

Birinci Dünya müharibəsində tarixdə ilk dəfə döyüşlərdə 1916-cı ildə tanklardan istifadə olundu. Britaniya tankları alman əsgərlərində qorxu və panika yaratdı. Sommedəki döyüş canlı qüvvənin istifadəsindən texnikanın tətbiqinə keçməklə əlamətdar oldu. Bu da Verden yaxınlığındakı döyüşdə hər iki tərəfdən böyük sayda insan qurbanı verilməsinə səbəb oldu. Tankların texniki çatışmazlıqlarına baxmayaraq, nəhəng psixoloji effekt yaradırdı. Böyük sürətlə hərəkət edən bu döyüş maşınları özünün tək-cə xarici görünüşü ilə düşmən dəstələri arasında dəhşət toxumu səpirdi.

Müharibənin əvvəllərində vuruşan dövlətlər öz sərəncamlarında kifayət qədər hərbi əməliyyatlarda iştirak edə biləcək təyyarələrə malik deyildilər. Almaniya «Tseppelin» dirijabllarının istifadəsinə bel bağlayırdı. 1915-ci ildə onlar ilk dəfə Londona hava hücumu etdilər. Yalnız müharibənin üçüncü ilində ilk hərbi təyyarələr meydana gəldi.

1916-cı ilin sonunda ABŞ prezidenti Vudro Vilson vuruşan dövlətlərə sülh təşəbbüsü ilə müraciət etdi. Müraciətdə özünün hərbi məqsədlərini dəqiq qələmə almışdı. Üçlük İttifaqını dəstəkləyən ölkələr özlərinin cavabında həmin təklifi rədd etdilər. İlin sonuna bir gün qalmış Antanta ölkələri də Üçlük İttifaqına qoşulmuş dövlətlərin sülh təklifini qəti olaraq rədd etdilər.

1917-ci ilin aprelində Birləşmiş Ştatlar Almaniyaya, ilin sonunda isə Avstriya-Macaristana müharibə elan etdi. Amerikanın müharibəyə qoşulması ilə üç il əvvəl Avropada başlanmış dünya hərbi münaqişəsinin miqyası genişləndi, Antantanın strateji mövqeləri yaxşılaşmışdı. Müharibənin lap başlanğıcından ABŞ rəsmi qaydada öz neytrallığını elan etmişdi, lakin Antanta ölkələrini, birinci növbədə Böyük Britaniya və Fransanı hərbi kredittlərlə və maliyyə köməkliliyi ilə dəstəkləmişdi. Neytrallıq siyasətindən imtina edilməsi çoxlu faktorlarla bağlı idi. Ən mühüm səbəb Almaniyanın apardığı sualtı qayıqlar müharibəsi idi. ABŞ bu məsələyə görə dəfələrlə etirazlarla çıxış etmişdi, çünki sualtı qayıqların hücumu ABŞ vətəndaşları üçün də təhlükə törədirdi. 1915-ci ildə çox bahalı «Luzitaniya» paraxodu batırıldıqda, 650 nəfər sərnişin həlak olmuşdu. Sualtı müharibəni başlamaqla Almaniya öz sahillərindəki Britaniya dəniz blokadasını götürməyə cəhd edirdi. 1917-ci ilin əvvəlində Almaniya bir qədər fasilədən sonra yenidən sualtı müharibəsi elan etdikdə, ABŞ onunla diplomatik əlaqələri kəsdi, sonra isə ona müharibə elan etdi.

Xalq kütləsi əsasən müharibənin davam etməsindən narazı idi, çoxları güman edirdi ki, başlanan müharibə qısa müddət davam edəcəkdir. Lakin üç il sonra da müharibə davam edirdi. Buna görə də Fransada və Böyük Britaniyada hökumət dəyişiklikləri baş verdi. Böyük Britaniyada və Fransada siyasi hakimiyyət artıq mülki hökumətlərə məxsus idi. Almaniyada isə əksinə, hərbi dairələr – Baş komandanlığın nümayəndələri daha böyük nüfuz əldə etdilər.

Uzanan müharibə insanların həyatının bütün tərəflərinə təsir göstərirdi. Təchizatla şərait fəlakətli dərəcədə idi. Çörək və kartof çatışmırdı. Müharibə başladıqdan iki il sonra ərzaq kartoçkalarını tətbiq etmək zərurəti yaranmışdı. «Əvvəlcə cəbhə, sonra isə – arxa» şüarının həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi qida maddələrinin çatışmaması qiymətlərin qeyri-adi dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Bölgü sistemi təkcə ərzağa, kömürə deyil, hətta paltara da aid idi. Əhalinin böyük hissəsi ehtiyac və məhrumiyyətlər içərisində idi, qadınlar və yeniyetmələr istehsalatda kişiləri əvəz etməyə məcbur idilər. Həm Antanta ölkələrində, həm də alman-Avstriya bloku dövlətlərində məqsədyönlü hökumət təbliğatı hərbi uğurların yoxluğunu bütün çətinliklərə dözmək şüarları ilə tarazlaşdırmaq istəyirdi.

1918-ci ilin əvvəlindən Almaniyada və Avstriya-Macaristanda baş verən çoxminli tətillərin iştirakçıları müharibəyə qarşı kəskin etirazlarını bildirdilər. Tətillər ərzaqla olan vəziyyətin daim pisləşməsindən, müharibə dövründə ərzağın artan yoxluğundan və

Rusiya ilə sülh danışıqlarının uzadılmasından əmələ gəlmişdi. Almaniyada əsasən ağır sənaye müəssisələrində bir milyona qədər adam tətıl edirdi. Hərbi hakimiyyət orqanları tətılçiləri hərbi məhkəmələrlə hədələdiklərindən, tətıl dayandırıldı.

1918-ci ilin yanvarında ABŞ prezidenti Vudro Vilson Konqress qarşısında çıxış edərək, 14 maddədən ibarət sülh proqramını irəli sürdü. Bu proqram Birinci Dünya müharibəsinin tezliklə başa çatdırılmasına və onun qurtarmasından sonra dünyanın yenidən qurulmasına kömək etməli idi.

Vilson Almaniyaya və onun müttəfiqlərinə sülh bağlamağın aşağıdakı şərtlərini təklif etdi: Belçikanın müstəqilliyinin tanınması, Elzas və Lotaringiyanın Fransaya qaytarılması, Rusiyada və Balkan ölkələrində işğal edilmiş ərazilərdən əl çəkilməsi, Müstəqil Polşa dövlətinin yaradılması, Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olan bütün xalqlara muxtariyyət verilməsi. Son tələb tezliklə genişləndirildi və millətlərin və xalqların öz müstəqilliyinə nail olunması, siyasi quruluşun seçkisinin sərbəstliyi prinsipi ilə əvəz olundu.

Vilson həmçinin dəniz ticarətinin sərbəstliyini, bütünlüklə tərkisilahı və müstəmləkəçilik iddialarına yenidən baxılmasını təklif edirdi. O, Millətlər Liqasının yaradılmasını təklif etdi, bu təşkilatın məqsədi beynəlxalq münaqişələri dinc yolla həll etmək idi.

Müharibədə Üçlük İttifaqının işləri olduqca pis gedirdi. Avqust ayında alman Qərb cəbhəsi öz mövcudluğunu bitirmişdi. Müharibə alman blokunun məğlubiyyəti ilə başa çatırdı.

11 noyabr 1918-ci ildə Fransadakı Kompyen yaxınlığındakı meşədə dayanan dəmir yolu vaqon-salonunda Antanta ilə Almaniya arasında barışıq imzalandı. Səkkiz gün ondan əvvəl Almaniyada başlayan Noyabr inqilabı ölkədə monarxiyanın yıxılmasına və respublika elan edilməsinə gətirib çıxarmışdı. İmperator II Vilhelm taxt-tacdan əl çəkdi, sosial-demokrat Fridrix Ebert yeni kansler oldu.

Qaliblərin irəli sürdüyü şərtlər ultimativ xarakter daşıyırdı və alman blokunun nümayəndəsi danışıqlar aparmadan da onları qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Antantanın hərbi və siyasi tələbləri ona yönəlmişdi ki, Almaniyanı elə zəiflətsin ki, gələcəkdə o, bir daha müharibə başlamağı bacarmasın. Hər şeydən əlavə, Almaniya qaliblərə nəhəng miqdarda öz hərbi silahlarını və sursatını verməli idi. Bu vaxt Almaniya ərazisində Antanta qoşunları yox idi və olmamışdı, alman qoşunları hələ də Fransa, Belçika və Şərqi Avropa ərazisində idi, burada onları müharibənin başa çatması xəbəri haqlamışdı.

Barışıq imzalanan vaxt burada heç bir alman zabiti yox idi, çünki generalitet və reyxskansler məğlubiyyətin məsuliyyətini öz üzərilərinə götürmək istəmirdilər. Sonralar irticaçı dairələr Noyabr inqilabının hazırlanmasında iştirak edən siyasi qüvvələri məğlubiyyətdə və barışıqın sərt şərtlərində günahlandırdılar.

Birinci Dünya müharibəsi vaxtı milyonlarla əsgər əsirliyə düşdü. 2,5 milyon Rusiya əsgəri, 2,2 milyon Avstriya-Macaristan əsgəri əsir düşmüşdü, Almaniyanın, İtaliyanın, Fransanın əsir düşmüş əsgərlərinin sayı 618.000-446.000 civarında idi. Əsirlərin hüquqi

statusu 1899-cu və 1907-ci illər Haaqa konfransında müəyyən edilmişdi. Əsirliyə düşənlər mülki hüquqlarından məhrum olmurdu və istənilən şəraitdə humanizm qaydasında olan münasibətə bel bağlamalı idi. Haaqada bəyənilmiş status həmçinin əsirlərdən köməkçi hərbi işlərdə istifadə edilməsini qadağan edirdi.

Birinci Dünya müharibəsində 7.940.000 adam həlak oldu, 2 milyon nəfərə yaxın yaralanmışdı, 6,5 milyon nəfər əsirlikdə idi. Mövcud monarxiyaların əksəriyyəti məhv olurdu, dünyanın yenidən bölünməsi baş verdi.

Alman imperatoru devrildi. Avstriya-Macaristan imperatoru taxt-tacdan əl çəkdi, bunlar noyabr ayının ikinci ionicünlüyündə səkkiz gün ərzində baş verdi. Rusiya çarı taxt-tacdan əl çəkədikdən bir qədər sonra güllələndi.

Alman imperiyası öz ərazisinin bir hissəsini itirdi, Habsburq imperiyası da parçalandı. Macarıstan və Çexoslovakiya müstəqil dövlətlər oldular. Serbiya yeni dövlətin – serblərin, xorvatların və slovenlərin ittifaqının (sonralar o, Yuqoslaviya adlandı) tərkibinə daxil oldu.

Müharibəyə qədər Rusiyanın tərkibində olan Finlandiya, Estoniya, Latviya və Litva öz müstəqilliklərini elan etdi. Rusiya, Avstriya-Macaristan və Almaniya arasında bölünmüş Polşa yenidən müstəqil status qazandı. Hələ müharibənin gedişində Almaniya Afrikadakı öz müstəmləkələrinin çoxunu itirdi. Birinci Dünya müharibəsi bilavasitə dörd imperiyanın – Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyalarının süqutunu mümkün etdi. Onlardan ikisi – Almaniya və Avstriya-Macaristan müharibə başa çatdıqdan sonra, Rusiya Oktyabr inqilabının qələbəsi ilə bir il əvvəl, Osmanlı imperiyası isə müharibə başa çatandan dörd il sonra tarixin arxivinə təhvil verilməklə, özlərinin əsasən uzun müddətli ömürlərinə son qoydular. Müharibə böyük qanlar axıtdı, 10 milyon nəfərə qədər itkiyə səbəb oldu, yeganə təskinlik onda idi ki, onun nəticəsi ilə Böyük Britaniya imperiyası istisna olmaqla, dünyadakı imperiyaların əksəriyyəti öz mövcudluğunu davam etdirməkdən məhrum oldu.

İkinci Dünya müharibəsinə aparan yol 1933-cü ildə Adolf Hitlerin və onun nasist partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanğıcını götürdü. Hitler Birinci Dünya müharibəsinin yekunu kimi Versal sülhü ilə Almaniyanın alçaldılmasının qisasını almaq üçün ölkənin militaristləşdirilməsinə başladı. Yeni imperiya hökumətinin xalqa müraciətində deyilirdi: «Xalq hökuməti özünün ən yüksək məqsədini və birinci dərəcəli vəzifəsini bizim xalqın birliyini, iradəsini və ruhunu bərpa etməkdə görür... Bizim böyük keçmişimizə hörmət, keçmiş ənənələrimizin yaratdıqları iftixar hissi – bütün bunlar alman gəncliyinin tərbiyə edilməsinin əsasına qoyulacaqdır... Yaxşı, alman xalqı, bizə dörd il vaxt ver, sonra isə bizim barədə mühakimə yürüt!»

Münhen putçunun yatırılmasından on il sonra Hitler reyxskansler vəzifəsini tutmaqla, öz məqsədinə çatdı. Natsional-sosialistlər öz qələbələrini bayram edirdilər. Yozef Göbbels Almaniyanın taleyindəki tarixi dönüşdən danışdı. Natsional-sosialistlərə sonrakı həftələr ərzində reyxstağı və landtaqları buraxmaq nəşib oldu. Heç bir ay keçməmiş ölkədə açıq terror kampaniyası başlandı. Prezident Hindenburq dövlətə guya təhlükə törədən ziyanlı hərəkətlərdən qaçmaq üçün ən mühüm vətəndaş hüquqlarını ləğv etdi. Dövlətə

xəyanət, obyektləri yandırmaq, digər bir sıra cinayətlər gələcəkdə ölüm hökmü ilə cəzalandırılacaqdı. 23 martda isə fəvqəladə səlahiyyətlər haqqında qanun qəbul olundu. Yeni qanun Adolf Hitlerə dörd illiyə fəvqəladə səlahiyyətlər verirdi. Bu barədəki qanun bütün vətəndaş hüquqlarını ləğv etdi. Veymar respublikasının sonu artıq qərara alınmışdı.

Hitler 1889-cü ildə Avstriyada anadan olmuşdu. 16 yaşında Lintsdə real məktəbdə təhsilini atıb, Vyanaya getmişdi. Burada onda şovinist və antisemit görüşlər inkişaf edir. Birinci Dünya müharibəsi başlayandan sonra o, könüllü olaraq cəbhəyə yollanmış, bir neçə dəfə yaralanmışdı. Müharibədən sonra o, özü üçün siyasətə yol açmışdı, Versal sülhünün şərtlərinə etiraz etmişdi. O, 1920-ci ildə Almaniya Fəhlə partiyası sıralarına daxil olmuş, bu partiya tezliklə Almaniya Natsional-sosialist fəhlə partiyası adını almışdı. Bir il sonra o, partiya başçılıq etdi. Partiyanın ilk putç cəhdi uğursuzluğa uğradı, NSDAP qadağan edildi, Hitler isə beş il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Dustaqxanada o, bircə il qaldı və orada öz siyasi məqsədlərini aşkar edən «Mayn Kampf» kitabını yazdı. O, avtoritar irqçi dövlətin yaradılmasını, Şərqdə yeni yaşayış məkanının işğal edilməsini təbliğ edirdi. Dustaqxanadan çıxdıqdan sonra Hitler partiyanı yenidən qurdu. İqtisadi böhranın nəticələrindən təbliğat və siyasi məqsədlər üçün istifadə edərək, bu yolla Reyxstağa seçkilərdə partiyanın uğuruna nail oldu.

Beynəlxalq münasibətlərdə Hitler özünü hiyləgərcəsinə aparırdı. Natsistlər hakimiyyətə gəldikdən bilavasitə sonra Hitler xarici dövlətlərə öz dinc niyyətlərini və Veymar respublikasının xarici siyasət xəttini davam etdirəcəyini bildirirdi. Lakin üç gün sonra reyxsver (alman müdafiə qüvvələri) komandanları qarşısında çıxış edərəkən isə o, açıq şəkildə öz ekspansionist planlarını irəli sürdü. İntensiv militarizasiyaya başlandı və ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq edildi. Başqa dövlətlərin liderləri əvvəlcə Hitler natsional-sosializmini çox da ciddi qəbul etmirdilər, onu müvəqqəti hal hesab edirdilər. Natsistlərə dəstək barədə yalnız italyan faşistlərinin duçesi Benito Mussolini açıq çıxış etdi. 81 yaşlı Hindenburq öldükdən sonra Adolf Hitler prezidentlik funksiyalarını qəsb etdi və ordunu məcbur etdi ki, konstitusiyaya deyil, prezidentə, yəni onun özünə and içsinlər.

1935-ci ildə qəbul edilən Nyurnberq qanunları «alman qanunu və vicdanını müdafiə etməyi» nəzərdə tuturdu. Bu sənədlər yəhudilərə qarşı ayrı-seçkilik siyasətini davam etdirmək imkanı verirdi, bu siyasət isə natsistlər tərəfindən 1933-cü ildən aparılırdı. Həmin qanunlar Almaniya yəhudilərini ikinci sort vətəndaşlara, hüquqları kəsilmiş adamlara çevirdi. İmperiyanın vətəndaşı yalnız «alman və ya digər qohum qana» malik olan adam hesab oluna bilərdi. Yəhudilər seçki hüququndan və dövlət aparatında hansısa vəzifəni tutmaq imkanından məhrum edilirdi. Yəhudilərlə arilər arasında nikahdan kənar əlaqələr və nikah bağlamaq qadağan olundu. İrqi məxsusluğun müəyyən edilməsində din mühüm rol oynadı. Ayrı-seçkiliyin məqsədi Almaniya yəhudilərini izolyasiyaya salmaq idi. Natsistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra yəhudilərin əksəriyyəti mühacirət etməyə can atırdı.

Hitler hökuməti hakimiyyətə gəldikdən sonra silah istehsal edən ağır sənaye sahələrinin iqtisadi cəhətdən yenidən qurulmasına başlandı. İqtisadi siyasət hər şeydən

əvvəl «milli» silahların inkişafına yönəldilmişdi. Əlavə iş yerlərinin yaradılması proqramı bəyənilirdi.

Yollar çəkilişinə, meliorasiya işlərinə və hərbi obyektlərin tikintisinə dövlət sifarişləri tətbiq edilirdi. Xarici ticarət sahəsində əsas diqqət ixracın genişlənməsinə verilirdi. 4 illik plana dair Hitler öz qeydlərində bildirirdi ki, “Biz çox əhaliyə maliklik və ona görə də öz ərazimizdə özümüzü yedizdirə bilmərik. Bu problemin qəti həlli yaşayış məkanının genişləndirilməsi, başqa sözlə, bizim xalqın mövcudluğunun xammal və ərzaq bazasının genişləndirilməsi ilə bağlıdır... Bunun üçün mən aşağıdakı vəzifələri qoyuram:

1. Alman ordusu 4 ildən sonra döyüş qabiliyyətli olmalıdır.

2. Alman iqtisadiyyatı 4 ildən sonra müharibə aparmaq imkanını təmin etməlidir.”

İqtisadiyyat sahəsindəki və ərzaqla təmin edilmək barədəki bu planın həyata keçirilməsi naminə əhaliyə çağırışlarla müraciət edilirdi. Hitler öz hərbi və siyasi planlarının tədricən həyata keçirilməsinə başladı.

1938-ci ilin martında alman qoşunları Avstriyaya daxil oldu. Hitler Avstriyanın üçüncü reyxe birləşdirildiyini elan etdi. Anşlyusdan sonra yəhudilərin və natsizmin siyasi əleyhdarlarının təqib olunması başlandı.

Həmin ilin 29 sentyabrında isə Münhendə Böyük Britaniyanın, Fransanın, Almaniyanın və İtaliyanın hökumət rəhbərləri Nevil Çemberlen, Eduard Deladye, Adolf Hitler və Benito Mussolini Çexoslovakiyanın taleyi barədə saziş imzaladılar. Bundan üç gün əvvəl Hitler Sudet vilayətinin Almaniya verilməsi barədəki tələblə Çexoslovakiyaya ultimatum vermişdi. Dörd dövlətin Münhen konfransı praktiki olaraq, Çexoslovakiyadan Hitlerin iddialarını ödəməyi tələb etdi. Bununla da Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin Almaniyanı «sakitləşdirmə» siyasəti üçün bu saziş sonun başlanğıcı oldu. Saziş Avropada şəraiti Almaniyanın xeyrinə dəyişdi. Almaniya Sudet vilayətinin birləşdirilməsi ilə kifayətlənməyib, Çexiya və Moraviyanın bütün ərazisini işğal etdi.

1939-cu ilin 23 avqustunda isə, İkinci Dünya müharibəsinə başlamamışdan 9 gün əvvəl Sovet İttifaqı natsist Almaniya ilə bir-birinə hücum etməmək barədə paktı imzaladı. Onillik müddət üçün nəzərdə tutulan sovet-alman paktı qarşılıqlı zorakılıqdan əl çəkməyi, bir tərəfin müharibədə iştirak etməsi halında neytrallığa riayət etməyi nəzərdə tuturdu.

Gizli əlavə isə Şərqi Avropada iki ölkənin maraq dairələrini müəyyən edirdi. Narva və Visla çaylarından şərqdə olan ərazilər Sovet təsir sferası, bu xəttə qərbə tərəf olan ərazilər isə Almaniyanın maraqlarının sferası elan olundu. Molotov-Ribbentrop paktı (sənədi hər iki ölkənin xarici işlər nazirləri imzalamışdılar) Polşaya siyasi ölüm hökmünün çıxarılması demək idi. 1939-cu ilin sentyabrında Hitlerin Polşaya qarşı başladığı müharibəyə hazırlıqda bu sənəd sonuncu akkord rolunu oynadı. Hitlerin ekspansionist siyasəti ona gətirib çıxardı ki, Münhen sazişinin nəticələri sıfıra bərabər oldu.

1 sentyabr 1939-cu ildə vermaxt Polşada planlaşdırdığı hücumu başladı. Polyak ordusu alman qoşunlarının təzyiqinə davam gətirə bilmədi. Vermaxt elə birinci gün Polşa ərazisinin xeyli hissəsini tutdu. Üç həftə davam edən müharibədə isə Polşa məğlub oldu. Varşava təslim olduqda 120.000 polyak əsgəri əsir düşdü. Almaniya aviasiyadan geniş

istifadə edirdi. Qərb dövlətlərindən isə Polşanın gözlədiyi kömək gəlmədi, onlar özlərini çox passiv apardılar. 17 sentyabrda isə Qızıl Ordu Polşanın şərqindəki heç kəsin müdafiə etmədiyi vilayətlərə daxil oldu. Rumıniyaya yollanan Polşa hökuməti orada dustaq edildi.

1940-cı ilin aprelində isə alman qoşunları neytral dövlətlərdən biri olan Danimarkanı, iki ay sonra isə digərini – Norveçi işğal etdilər. Norveçdə işğalçılara Kvislinqin başçılıq etdiyi kollaboratsionistlər xeyli köməklik göstərdilər. Kvislinqin adı sonralar satqınlıq simvoluna çevrildi.

May ayında isə alman qoşunları neytral ölkələr olan Belçika, Lyuksemburq və Hollandiyanı işğal etdilər. Beləliklə, Qərbə Hitler yürüşü başlandı, altı həftə ərzində bu yürüş fureri “Qərbi Avropanın hökmdarına” çevirdi. Alman ordusunun La-Manşa tərəf sürətlə irəliləməsi fransız ordusunun əsas hissəsini şimalda, Dyunkerq yaxınlığında yerləşmiş birləşmələrindən kəsb ayırdı. 338.000 əsgəri Böyük Britaniyaya evakuasiya etmək mümkün oldu. Britaniya hissələrinin Dyunkerq qazanından çıxarılması ilə Hitlerin Qərbə hücumunun birinci mərhələsi başa çatdı.

5 iyunda Fransaya hücum əməliyyatının ikinci mərhələsinə başlandı. Alman hissələri Somme çayını və alınmaz hesab edilən Majino xəttini keçib İsveçrə sərhədinə çatdılar. Fransız hissələri geri çəkildilər, ölkədə xaos başlandı. 14 iyunda Paris alman qoşunları ilə əhatə olundu, 22 iyunda isə Kompyendə Fransa Almaniya ilə barışıq imzaladı. Sonra Atlantik okeanı sahillərinin işğalı baş verdi.

Lakin vətənpərvər fransızlar bu məğlubiyyətlə və düşmənlə barışıq bağlanması ilə qətiyyətlə razılaşırdılar. Ona görə də Fransada müqavimət hərəkatı baş qaldırdı və bu hərəkatın lideri general Şarl de Qoll idi. O, hələ barışıqdan əvvəl sığınacaq tapdığı Londondan radio ilə çıxış edib, fransızları natsist Almaniyası ilə mübarizəni davam etdirməyə çağırırdı.

De Qollun çağırışı Almaniyaya 16 iyunda barışıq təklif etmiş Filipp Petenin yeni fransız hökumətinin addımlarına birbaşa cavab idi. De Qoll Fransanı tərkdən, Londondan fransız müqavimətinə rəhbərlik edirdi. O, Böyük Britaniyada Milli Komitə yaratdı, öz həmvətənlərini işğalçılarla mübarizəni dayandırmamağa çağırırdı. «Bu müharibə Fransa uğrundakı döyüşlərlə başa çatmamışdır. Bu, dünya müharibəsi olacaqdır». De Qoll həmvətənlərindən dəstək və onu düzgün anlamaq kimi bir cavab aldı. Fransada güclü Müqavimət Hərəkatı formalaşdı.

Fransanın faktiki təslim olmasından və barışıq bağlanmasından bir neçə gün sonra kurort şəhəri olan Vişidə çağırılan fransız Milli yığıncağı 74 yaşlı marşal Filipp Petenin hökumətinə bütün konstitusiyaya səlahiyyətlərini verdi. Hökumət Vişidə yerləşmişdi və bu ərazi alman qoşunları tərəfindən tutulmamışdı. Kollaboratsionist hakimiyyət Vişi rejimi adını aldı. Hökumətdə aparıcı xadim olan Pyer Laval işğalçılarla birbaşa əməkdaşlıq tərəfdarı idi, bir neçə ay sonra o, hökumətdən uzaqlaşdırılıb həbs edilsə də, Hitlerin təzyiqi altında yenə baş nazirin müavini təyin edildi.

Hitler ingilisləri hədələyərək, deyirdi ki, alman aviasiyası Böyük Britaniyanın şəhərlərinin «yer üzündən silməyə» hazırdır. Lakin hava hücumu o qədər də uğurlu deyildi, alman aviasiyası London üzərində 56 təyyarə itirdi. Bu o demək idi ki, Almaniya

Britaniya göylərində hava döyüşünü uduzdu. Ona görə də Hitler Britaniya adalarına müdaxilə barədəki «Dəniz şiri» əməliyyatını təxirə saldı. Almanlar ingilislərin müqavimətini qıra bilmədilər. Hava hücumlarından 2.000 adam ölmüşdü. Böyük Britaniyanın igidcəsinə müqaviməti hesabına Almaniya öz məqsədlərinə nail ola bilmədi.

22 iyun 1941-ci ildə natsist Almaniya müharibə elan etmədən SSRİ-yə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Alman aviasiyası 300 km-ə qədər ölkənin içərilərindəki strateji obyektləri və şəhərləri güclü bombardman etdi. Eyni zamanda quru qoşunlarının hücumu başlandı. Müharibənin birinci günü sovet aviasiyası 1.200 təyyarə itirdi, onlardan 800-ü aerodromlarda məhv edilmişdi. SSRİ-yə qarşı müharibəyə Rumıniya, İtaliya, sonralar isə Finlandiya və Macarıstan qoşuldu. «Blitskriqə» – «ildırım sürətli» müharibəyə hesablanmış «Barbarossa» planı həyata keçirilməyə başlanmışdı. Müharibəyə başlayarkən almanların canlı qüvvədə üstünlüyü 1,8 dəfə, tanklar üzrə 1,5 dəfə, təyyarələrə görə 3,2 dəfə idi. Sovet qoşunları uzunluğu 4500 km olan məsafədə vuruşurdu. Qəflətlik faktoru mühüm rol oynamışdı. Müharibənin başlanmasından 6 gün sonra Belorusiyanın paytaxtı Minsk təslim oldu. Üç həftə ərzində Latviya, Litva, Moldaviya və Ukraynanın xeyli hissəsi işğal olundu. Müharibə başlandıqdan 12 gün sonra Sovet İttifaqının rəhbəri İ. V. Stalin xalqa təcavüzkarlarla mübarizəyə qalxmaq çağırışı ilə müraciət etdi. Stalin Sovet Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı təyin edildi.

Payızda Leninqrad blokadağa alındı. Alman ordusu Rostova yaxınlaşdı. RSFSR-in qərb vilayətləri, demək olar ki, bütün Krım işğal olunmuşdu. Hökumət idarələri Moskvadan Kuybişevə köçürülmüşdü. Paytaxt Moskvada panika başlanmışdı, lakin Stalinin və yüksək rəhbərliyin şərqə köçməyərək, Moskvada qaldıqları məlum olduğdan sonra qorxu xeyli zəiflədi. Alman hissələri Moskvanın kənarlarına gəlib çatdılar. Düşmən dekabrın əvvəlində dayandırıldı.

Dekabrın 7-də Yaponiya Birləşmiş Ştatların Sakit okean donanmasının baş dayaq bazası olan Pyorl-Harbora hücum etdi. Hücum edən yapon donanmasına 6 təyyarə daşıyan gəmi, 13 digər hərbi gəmilər daxil idi, onları havadan 423 təyyarə dəstəkləyirdi. Yapon aviasiyası nəzərə çarpmadan adaya yaxınlaşdı. Basqında 190 təyyarə iştirak edirdi. Onlar müqavimətlə qarşılaşmadıqlarından, böyük dağıdıcı gücü olan bir aksiya həyata keçirildilər. Sonra təyyarələrin yeni dalğası hücum etdi. Bəzi təyyarəçilər – kamikadzelər, hədəfləri məhv etmək mümkün olmadıqda, öz maşınlarını onlara çırpırdılar. Amerikanların Sakit okean donanmasının böyük hissəsi məhv edildi, 2000-dən artıq adam həlak oldu.

Moskva altında sovet qoşunları əks-hücumə keçidilər. Moskvanı tutmaq planı olan «Tayfun» həyata keçirilə bilmədi. Əks-hücum vaxtı Sovet qoşunları üç vilayət paytaxtını azad etdilər. Yazda cəbhə bir qədər sabitləşdi və Moskvaya bilavasitə təhlükə aradan götürüldü.

Natsist Almaniyanın ordusu bütün İkinci Dünya müharibəsində ilk böyük məğlubiyyətinə düşərək oldu. Lakin SSRİ-nin vəziyyəti olduqca ağır olaraq qalırdı. Düşmən inkişaf etmiş sənayesi olan iri sovet ərazisini yenə də əlində saxlayırdı.

1942-ci ilin aprelindən oktyabrınadək Sovet qoşunları bir sıra ağır məğlubiyyətlərlə üzləşdi. Qızıl Ordu hissələri Rostovu tərk edib, Don çayının arxasına keçdilər. Alman qoşunlarına Qafqaz neftinə gedən yol açılmışdı. Stalin 227 nömrəli «Bir addım da geri çəkilmək olmaz» əmrini verdi, qoşunlarda çox sərt intizam yaradılırdı. Praktiki olaraq, eyni vaxtda Qafqaz və Stalinqrad uğrunda döyüşlər getdi.

Müharibə başlandıqdan sonra müəssisələrin Şərqə evakuasiyası başlandı. 2500 iri müəssisə Şərqə köçürüldü. Fəhlələr çətin şəraitdə sutkada 12-14 saat işləyirdi. Şərqə 7 milyon adam köçürülmüşdü. 1942-ci ildən sənaye istehsalının yüksəlişi başlandı. Qızıl Orduya Böyük Britaniyadan və ABŞ-dan silah və ərzaq gətirilirdi. ABŞ SSRİ-yə 1 milyard dollar məbləğində faizsiz kredit verdi. 1941-ci ilin oktyabrından 1942-ci ilin iyununa qədər SSRİ 3.000 təyyarə, 4.000 tank, 20.000 müxtəlif nəqliyyat vasitələri aldı.

1942-ci ilin noyabrında üç sovet cəbhəsi qoşunlarının əks-hücumu başlandı. 12 sentyabrda qızğın döyüşlərdən sonra alman-faşist qoşunları Stalinqrada lap yaxınlaşdı. Şəhərdə qızğın küçə döyüşləri getdi. Xırda bir sahədə almanlar Volqa çayına gəlib çatdılar. Lakin bu almanların axırncı uğuru idi. İki cəbhənin döyüşçüləri Kalaç rayonunda görüşüb, düşmənin 6-cı ordusunun və 4-cü tank ordusunun mühasirəsini başa çatdırdılar. 22 diviziya və 160-dan artıq ayrı-ayrı hissələr, 330 min adam mühasirədən çıxıb bilmədi. Stalinqrad altındakı döyüş 1943-cü ilin fevralına qədər davam etdi. Stalinqrad döyüşü Sovet qoşunlarının qələbəsi ilə nəticələndi. Stalinqraddakı qələbə sovet-alman cəbhəsində hərbi əməliyyatların gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcı oldu.

1942-ci ilin oktyabrında Britaniya qoşunları El-Alameyn yaxınlığında hücumu başladılar. Britaniya hissələri yalnız gecələr irəliləməklə, nəzərə çarpmadan alman-italyan mövqelərinə yaxınlaşdılar. 65 km-lik cəbhə xəttində uğurlu artilleriya hazırlığı başlandı. İtalyan-alman qoşunları darmadağın edildilər.

1942-ci ilin iyununda isə amerikalılar Miduey atollu üzərindəki qalibiyətli döyüşdən sonra Sakit okean cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlarda hərbi təşəbbüsü əllərinə keçirdilər. Amerikanlar əməliyyat zonasına 75 gəmi, o cümlədən 3 aviasiya daşıyan gəmi göndərdi. Yaponlar onların gəlişini gözləməyirdilər və amerikalıları əzməyə əmin idilər. Yapon təyyarələri hava hücumundan qayıtdıqlarından yeni starta heç də hazır deyildilər. Bu vaxt amerikalı aviasiyası bomba zərbəsi vurmağa başladı. Bu zərbəni dəf etmək mümkün deyildi. Dörd yapon aviasiya daşıyan gəmisi məhv edildi. Admiral Yamaquçi öz flaqman gəmisi ilə birlikdə həlak oldu.

Stalinqraddakı ağır məğlubiyyətdən sonra natsist Almaniyanın təbliğat naziri Yozef Göbbels alman xalqını daha böyük qurbanlar verməyə çağırırdı. O, xalqı Gərb mədəniyyətini məhvə aparacaq bolşevizm təhlükəsi ilə qorxudurdu. O, yenə də xalqı qəti qələbə xülyası ilə "qidalandırır", bunun üçün gündə 12, hətta 14 saat işləməyə çağırırdı. Sonralar idman sarayında öz çıxışı barədə yazmışdı ki, adamları elə ekstaza gətirmişdim ki, əgər onlara desəydim ki, üçüncü mərtəbədən tullanın, onlar bunu edərdilər.

Stalinqrad altındakı qələbədən sonra Hitler komandanlığı böyük yay hücumunu keçirməyi və Qızıl Ordunun əsas qüvvələrini darmadağın etməyi qərara aldı. Bu əməliyyat Kursk rayonunda keçirilməli idi. Buraya almanların 50 diviziyası toplanmışdı, bu da

900.000 döyüşçü demək idi. 10.000 artilleriya vasitələri və 2.050 təyyarə almanların hücumunda iştirak edəcəkdi. Yeni döyüş texnikası olan ağır tanklara və yeni təyyarələrə komandanlıq böyük ümid bəsləyirdi. 5 iyul 1943-cü ildə başlanan və iki ay davam edən döyüşdə sovet qoşunları əks-hücuma keçib, Xarkov da daxil olmaqla, bir neçə vilayət mərkəzini işğaldan azad etdi. Kursk döyüşü İkinci Dünya müharibəsinin ən iri döyüşlərindən biri oldu. Hər iki tərəfdən döyüşə 4 milyon adam, 13.000 tank, 12.000 döyüş təyyarəsi cəlb edilmişdi. 30 seçmə alman diviziyası məhv edildi, vermaxt 500.000 əsgər və zabitini itirdi. Bu nəhəng döyüşdə vermaxtın hücum strategiyası qəti şəkildə alt-üst oldu. Almaniya və onun müttəfiqləri İkinci Dünya müharibəsinin bütün teatrlarında müdafiəyə keçməyə məcbur oldular.

1943-cü ilin noyabr-dekabrında dörd gün davam edən və Müttəfiq dövlətlərin rəhbərləri İ.V.Stalinin, F.D.Ruzveltin və U.Çörçillin iştirak etdiyi Tehran konfransında, üç dövlətin müharibənin sonrakı əməliyyatları müzakirə edildi və İkinci cəbhənin 1944-cü ilin yazında Şimali Fransada ingilis-amerikan qoşunlarının desantı ilə açılması razılaşıdırıldı. Onlar Almaniyanın gələcəyi barədə də fikir mübadiləsi apardılar. Müttəfiqlərin təkidi ilə SSRİ Almaniyanın təslim olmasından sonra Yaponiyaya qarşı müharibəyə girməyə razılıq verdi. Tehran konfransının davamı kimi, 1945-ci ildə Krım və Potsdam konfransları da keçirildi.

1944-cü ilin yanvarında 900 gün davam edən Leninqrad blokadasına son qoyuldu. Şəhərdə blokada şəraitində 3 milyona yaxın dinc sakin yaşayırdı. 1941-ci ilin payızından aclıq başlandı. Blokada dövründə aclıqdan 641.000 adam öldü.

Həmin ilin martında isə sovet qoşunları dövlət sərhədinə çatdılar. 1944-cü ilin oktyabrında SSRİ-nin qərb sərhədi, demək olar ki, tamamilə bərpa edildi.

İkinci Dünya müharibəsinin gedişində Almaniya işğal etdiyi bütün ərazilərdə «yeni qayda» adlanan sərt rejim qoydu. Ölüm düşərgələrinin sayı 10 dəfə artdı, onlarda 18 milyon nəfər dustaq saxlanırdı. Milyonlarla dinc adam fiziki cəhətdən məhv edilir, yaxud da alman sənayesində və kənd təsərrüfatında işləmək üçün ora qovulub aparılırdı. Dinc əhalinin və hərbi əsirlərin kütləvi şəkildə güllələnməsi, işgəncələr, bütöv kəndlərin və qəsəbələrin əhalisinin diri-diri yandırılması, dustaqlar üzərində aparılan «tibbi təcrübələr», adamların qaz kameralarında və sobalarda məhv edilməsi, şəhərlərin aramsız bombardman olunması, hər bir müqavimət hərəkətinin qəddarcasına yatırılması adi hala çevrilmişdi.

6 iyun 1944-cü ildə İkinci cəbhənin açılması məqsədilə Normandiya sahilinə aviasiyanın və donanmanın köməyiylə 8 ingilis-amerikan diviziyası çıxdı, sonralar ona 78 diviziya da əlavə olundu. Müttəfiqlərin Fransadakı ekspedisiya qüvvələri 619.000 adama çatdı. Alman qoşunları qızgın müqavimət göstərirdilər. Lakin ingilislər və kanadalılar qısa müddətdə alman müdafiəsinin 30 km dərinliyinə irəlilədilər. Müttəfiq qoşunlarının hücum əməliyyatı uğurla inkişaf edirdi.

İyunun sonunda başlanan Belorusiya əməliyyatının gedişində bu respublika ilə yanaşı, Litva və Latviyanın böyük hissəsi də azad olundu. Bir neçə həftə ərzində Polşanın şərqdəki ərazisi azad olundu və Sovet ordusu Varşavaya yaxınlaşdı. Cəbhə artıq qərbə

tərəf 600 km-ə qədər irəliləmişdi. Sonra Rumıniya azad olundu, 1944-cü ilin sentyabrında sovet qoşunları Bolqarıstana girdi. Bolqarıstanın və Yuqoslaviyanın paytaxtları azad olundu. Qış girəndə sovet qoşunları Şimali Zəpolyariyanı, demək olar ki, bütün Pribaltikanı, Şimali Norveçini azad edib, Almaniyanın sərhədinə çox yaxınlaşdılar, Şərqi Prussiyada isə onu keçdilər.

1945-ci ilin ilk günlərində almanlar Elzasda hücumla başladılar. 1.000-dən çox təyyarə müttəfiqlərin Fransadakı, Belçika və Hollandiyadakı aerodromlarını bombaladılar. Müttəfiqlər bu vaxt ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Çörçill, Stalindən Visla üzərində hücumla keçməyi xahiş etdi. Qızıl Ordunun Polşada və Şərqi Prussiyadakı eyni vaxtlardakı hücumu alman komandanlığını məcbur etdi ki, Qərb cəbhəsində fəal əməliyyatı dayandırsın və xeyli qüvvəsini şərq cəbhəsinə göndərsin.

İngilis-amerikan qoşunları ikinci cəbhə açıldıqdan sonra fransız döyüşçüləri ilə birlikdə Fransanın, Qərbi və Mərkəzi Avropanın xeyli hissəsini azad etdilər. İtaliyanın azad olunması başa çatdı. 1945-ci ilin başlanğıcında antihitler koalisiyası Almaniyanın öz ərazisində güclü hücum əməliyyatlarına başladı.

Faşizmə qarşı mübarizədə Rusiyadakı, Ukrayna və Belorusiyadakı partizan hərəkatı böyük rol oynadı. Avropanın əksər ölkələrində müqavimət genişləndirdi. Müqavimət mübarizələrinin sıralarında müxtəlif siyasi qüvvələr – kommunistlərdən tutmuş milli burjuaziyanın sağ dairələri birləşmişdi. Bir çox ölkələrdə xalqların antifaşist üsyanları baş verirdi.

Elba çayı üzərində sovet və amerikan orduları görüşdükdən sonra alman ordusunun qeyd-şərtsiz təslim olması yalnız zamanın sualı kimi gündəliyə daxil oldu.

İngilis-amerikan qoşunları Almaniya qərbdən və cənubdan hərəkat edirdi. Qızıl Ordu döyüşçüləri isə Avstriyaya girdilər və Üçüncü Reyxin paytaxtı Berlinə hücumla başladılar. Müttəfiqlərin komandanı general Duayt Erzanhauer Berlini tutmağı Qızıl Ordunun öhdəsinə buraxıb, zərbə qüvvələrini cənuba istiqamətləndirdi. 25 apreldə Qızıl Ordu Berlini mühasirəyə aldı, doqquz gün əvvəldən isə Berlin əməliyyatına başlanmışdı. 1 mayda Reyxstaq götürüldü, sovet əsgərləri onun üstünə qələbə bayrağı sancdılar. 2 mayda alman qoşunlarının Berlin qrupu təslim oldu. Almaniyanın qeyd-şərtsiz təslim olmasına bir həftədən az qalırdı. Berlin uğrunda mübarizənin başlıca ağırlığı Sovet İttifaqı Marşalları G.K.Jukovun, İ.S.Konyevin, K.K.Rokossovskinin komandanlıqları altında olan qoşunların üzərinə düşmüşdü.

8 may 1945-ci ildə Mərkəzi Avropa vaxtı ilə saat 22.43-də Karlxorstda (Berlin) Almaniyanın qeyd-şərtsiz təslim olması barədə qəti Akt imzalandı. Almaniya adından aktı Vermaxtın Ali Baş komandanlığının qərargah rəisi general-feldmarşal V.Keytel imzaladı. Alman hərbi qüvvələrinin quruda, dənizdə və havada qeyd-şərtsiz təslim olması Aktda xüsusi qeyd edildi.

Almaniyanın təslim olmasına bir aydan da az qalmış, 12 aprel 1945-ci ildə ABŞ-ın 32-ci prezidenti Franklin Delano Ruzvelt 63 yaşında vəfat etdi. Onun 12 illik prezidentliyi dövrü ABŞ-ın həyatındakı ciddi pozitiv dəyişikliklərlə əlamətdar oldu, bu dövlətin dünyadakı rolu da dəyişdi. Ruzvelt «izolyatsionizm» siyasətindən, Avropanın və digər

regionların işlərində ABŞ-ın fəal iştirakına doğru dönüş etdi. Müharibənin lap əvvəlindən o, Böyük Britaniya və Fransaya, sonra isə Sovet İttifaqına natsist Almaniyasına qarşı mübarizədə kömək göstərilməsi üçün çox şey edirdi. Ruzvelt həm də antihitler koalisiyasının yaradılması və möhkəmləndirilməsində böyük rol oynamışdı. O, müharibənin gedişinə xeyli təsir edən Tehran və Krım konfranslarında iştirak etmişdi.

1945-ci ilin iyununda San-Fransiskoda 50 dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsini imzaladı. Yeni BMT əvvəlki Millətlər Liqasını yeni keyfiyyətdə əvəz edəcəkdi. Onun vəzifəsi beynəlxalq sülhü dəstəkləmək və dövlətlər arasında dinc əməkdaşlığı möhkəmləndirmək olacaqdı. BMT-nin əsas orqanları Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, qəyyumluq üzrə Şura, Beynəlxalq Məhkəmə və BMT-nin Katibliyi idi. BMT-nin bütün üzvləri hər il Baş Məclisin sessiyasına yığılıb, yaranan problemləri müzakirə edirlər. Qərarlar zəmanət xarakteri daşıyır. Təhlükəsizlik Şurası mübahisəli məsələlərin dinc həlli üçün başlıca məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq Məhkəməyə, bu institut Haaqada yerləşirdi, yalnız dövlətlər səviyyəsində müraciət etmək olar və yalnız o hallarda mübahisə həll edilir ki, əgər hər iki tərəf onun statusuna könüllü qaydada tabe olduğunu bildirsin.

Yaponiyanın Hirosima və Naqasaki şəhərlərinə 6 və 9 avqust 1945-ci ildə amerikalılar atom bombası atdıqdan sonra, 14 avqustda Yaponiya imperatoru Hirohito qeyd-şərtsiz təslim olmalarını elan etdi. Atom bombaları dəhşətli nəticələrə səbəb olmuşdu, təkcə Hirosimada 140.000 nəfərdən çox həlak olmuş və yaralanmışdı, Naqasakidə isə ölənlərin və yaralananların sayı 75 min nəfərdən çox idi. İmperatorun çağırışına baxmayaraq, hərbi əməliyyatlar bir müddət də davam etdi. Yalnız 2 sentyabrda Yaponiyanın təslim olması barədə qəti Akt imzalandı. İmperatorun çıxışından sonra da Qızıl Ordu yapon Kvantun ordusunun müqavimətini qırıb, Çinin şimal-şərq rayonlarını, Şimali Koreyanı, Cənubi Saxalini və Kuril adalarını azad etdi.

Yaponiya müharibədə 1,8 milyon adam itirmişdi, ölkəyə milyard dollarla ölçüləcək hərbi ziyan dəymişdi, sənaye və silahlı qüvvələr, demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdı. Amerikan hərbi hakimiyyət orqanları ölkəni demokratikləşdirməyə çalışdı. Ordunun və sənayenin «böyük təmizlənməsi» prosesində hərbi cinayətkarlar cəzalandırıldı. Yaponiya həm də təzminat ödəməli idi. Asiyaya hökmranlıq etmək istəyən Yaponiya özünün militarizm sindromunun ağrısını çəkməli olmaqla, tarixdə ilk dəfə yadelli düşməne uduzdu. Yapon hərbiçiləri və hökuməti ABŞ-ın iqtisadi və hərbi qüdrətini real qaydada qiymətləndirə bilmədiklərindən, onunla müharibə başlamasından keçən yeddi aydan sonra strateji təşəbbüsü əlindən verdilər və ardıcıl olaraq dəniz və hava döyüşündə məğlubiyyətlərlə üzləşməli oldular.

Yaponiyanın qeyd-şərtsiz təslim aktına imza atması ilə, altı il davam edən İkinci Dünya müharibəsi başa çatdı, bu, ən çox qan axıdılan və uzun müddət davam edən dünya müharibəsi idi. Müharibə vuruşan dövlətlərin iqtisadiyyatına nəhəng ölçüdə ziyan vurdu. Minlərlə şəhər xarabalıqlara çevrilmişdi. Dinc əhali arasında verilən qurban heç vaxt bu qədər böyük olmamışdı.

Milyonlarla insan natsistlərin ölüm düşərgələrində əzab çəkmişdi. Dünya bu müharibədən tam başqa cür çıxdı. Qalib dövlətlərdən ərazisinə müharibənin toxunmadığı yeganə dövlət olan ABŞ Qərb dünyasının aparıcı dövlətinə çevrilmişdi. Avropada müharibənin əsas ağırlığı çiyinlərinə düşmüş SSRİ də həmçinin dünyada öz təsirini gücləndirdi. Kırım və Potsdam konfransları Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Sovet təsiri zonasına düşməsinə yaşıl işıq yandırdı, həmin ölkələrdə kommunist yönlü rejimlər yaradıldı. Böyük Britaniya isə əksinə, dünya siyasətində özünün aparıcı mövqeyini itirdi.

Fransa da oxşar şəraitə düşdü. Şərqi Asiyada isə Yaponiyanın təslim olmasından sonra Çinin siyasi səhnəyə çıxması üçün perspektivlər açıldı. Artıq 1945-ci ildə dünya iki fəvqəldövlət – ABŞ və SSRİ ətrafında qruplaşmağa başladı.

İkinci Dünya müharibəsində 55 milyona qədər adam həlak olmuşdu, bundan yarıya qədəri, daha dəqiq desək, 27 milyonu SSRİ-nin payına düşür. İkinci yeri tutan Çinin itkisi 12 milyon nəfər idi. Almanıyanın itkisi 5 milyondan bir qədər çox, Yaponiyanınki isə 2 milyon nəfərə yaxın idi.

Alman yüksək rütbəli hərbi cinayətkarları beynəlxalq Nyurnberq tribunalı tərəfindən layiqli cəzalarına çatdılar. 1945-ci ilin noyabrından 1946-cı ilin oktyabrına qədər keçirilən Nyurnberq tribunalı Almaniyaadakı natsist rejiminin 24 başçısını mühakimə etdi. Yeddi təşkilatla birlikdə onlara hərbi cinayətkarlıqda iştirak ittihamları irəli sürüldü. Məhkəməyə cəlb edilmişlərin içərisində natsional-sosialist partiyasının və onun mühafizə dəstələrinin (SS), təhlükəsizlik xidmətinin (SD), gizli polisin (gestapo) rəhbər heyəti var idi. İlk dəfə idi ki, müttəhimlər kürsüsündə siyasətçilər və hərbcilər əyləşmişdilər, onlar təcavüzkar müharibənin aparılmasında təqsirkar idilər. Müttəhimlərə sülh əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər, insanlığa qarşı olan cinayətlər irəli sürülmüşdü.

Tribunal 1945-ci ildə London sazişini imzalayan dörd dövlətin nümayəndələrindən təşkil olunmuşdu. 403 məhkəmə iclası keçirildi, müttəhimlər onlarda izahat verirdilər. Çoxlu şahid dindirildi, 500 sənədli sübutlara baxıldı. 1 oktyabr 1946-cı ildə Beynəlxalq hərbi tribunalın hökmü elan edildi. 12 adam dar ağacından asılmaqla ölüm hökmünə məhkum edildi, 7 nəfərə müxtəlif müddətli və ya ömürlük həbs cəzası verildi. Üç nəfər bəraət aldı.

Natsional-sosialist partiyasının rəhbər heyəti və bu partiyanın mühafizə dəstələri (SS), təhlükəsizlik xidməti (SD), dövlət gizli polisi (gestapo) cinayətkar hesab edildi.

Nyurnberq prosesində tarixdə ilk dəfə təcavüz, bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayət hesab olundu.

Avropada müharibənin başa çatmasından bir il keçməmiş, 1946-cı ilin martında Böyük Britaniyanın görkəmli dövlət xadimi, bu vaxt keçmiş baş nazir olan Uinston Çörçill, Fulton şəhərindəki amerika universitetində çıxış edərkən SSRİ-nin «müharibənin bəhrələrindən» istifadə etməklə öz qüdrətini və doktrinasını yaymaqda ittiham etdi: «Baltikada Ştattindən Adriatikada Triestədək Avropa qitəsi üzərində dəmir pərdə sallanmışdır». O, Britaniya imperiyasını və ABŞ-ı hərbi-siyasi ittifaqda birləşməklə SSRİ-nin ekspansiyasına qarşı çıxmağa çağırırdı. Beləliklə, Çörçill Qərblə SSRİ arasında soyuq müharibənin başlanılması barədə ilk çağırışla çıxış edib, onun bünövrəsini qoydu.

Bəşəriyyət əsrlər ərzində insanlar üçün ağır və böyük dəhşətlər yaradan qan axıdıcı müharibələrin şahidi olmuşdu. Təəssüf ki, XXI əsrdə də ayrı-ayrı ölkələrdə müharibə alovu sönmək bilmir.

Müstəmləkə epoxasının başlanması və müstəmləkəçiliyin süqutu

Hələ XV-XVI əsrlərdə baş verən coğrafi kəşflər dünya tarixinin gedişini dəyişdi, aparıcı Qərbi Avropa ölkələrinin Yer kürəsinin müxtəlif guşələrində ekspansiyasının başlanmasının və müstəmləkə imperiyalarının meydana gəlməsinin əsasını qoydu.

İlk müstəmləkəçi dövlətlər İspaniya və Portuqaliya idi. Artıq XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində Tordessilyas və Saratoqa müqavilələri Amerikada yeni kəşf edilmiş torpaqları onların arasında təsir sferalarına bölünməsinə möhkəmləndirdi. Burada Braziliya istisna təşkil edirdi, o, İspaniyanın torpağı olmalı idi. İspaniya isə öz növbəsində Portuqaliyanın olmalı olan Filippin adalarını tutdu. Braziliya isə, həmçinin Afrikanın, Hindistanın, Cənubi- Şərqi Asiyanın sahilləri boyu torpaqlar Portuqaliyaya çatdı.

Fransanın, İngiltərə və Hollandiyanın müstəmləkəçilik fəaliyyəti, hətta XVII əsrin başlanğıcına qədər əsasən Yeni Dünya ərazilərində getməklə, o qədər də böyük miqyas almırdı.

Yalnız dənizlərdə ispan və Portuqaliya ağalığının ləğv edilməsi XVI əsrin sonunda yeni müstəmləkəçi dövlətlərin sürətli ekspansiyası üçün şərait yaratdı. Müstəmləkələr uğrunda mübarizə başlandı. Bu mübarizədə İspaniya və Portuqaliyanın dövlət siyasətinə qarşı hollandların və ingilislərin özəl sahibkarlıq fəaliyyəti dururdu.

Müstəmləkələr Qərbi Avropa dövlətlərinin varlanması üçün tükənməz mənbəyə çevrildi, lakin onların rəhmsizcəsinə istismarı yerli sakinlər üçün bədbəxtliklərə səbəb oldu. Tuzəmləri bəzən hamılıqla məhv edirdilər, ya da onları özlərinə mənsub torpaqlardan sıxışdırıb çıxarırdı, ucuz işçi qüvvəsi və ya qullar kimi istifadə edirdilər. Xristian dininə onların cəlb edilməsi də yerli özünəməxsus mədəniyyətin barbarcasına məhv edilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Bütün bunlarla yanaşı, müstəmləkəçilik dünya iqtisadiyyatının inkişafının güclü bir vasitəsinə çevrildi. Müstəmləkələr metropoliyalarda kapitalın yığılmasını təmin edirdi. Onlar üçün yeni satış bazarları yaradırdı. Ticarətin görünməmiş genişlənməsi nəticəsində dünya bazarı əmələ gəldi; iqtisadi həyatın mərkəzi Aralıq dənizindən Atlantikaya keçdi. Köhnə Dünyanın Portuqaliyadakı Lissabon, İspaniyadakı Sevilya, Niderlanddakı Antverpen kimi liman şəhərləri güclü ticarət mərkəzlərinə çevrildilər. Antverpen Avropanın ən varlı şəhərinə çevrildi, burada sövdələşmənin tam sərbəstliyi rejiminin qoyulması hesabına iri miqyaslı beynəlxalq ticarət və kredit əməliyyatları həyata keçirilirdi.

XVIII əsrin başlanmasınadək İspaniya Avropada ən böyük müstəmləkəçi ölkə kimi qalırdı. Bu onunla izah olunurdu ki, birincisi, ispanlar Yeni Dünyadan fəal surətdə istifadə edirdilər, ikincisi, avropalılardan onlar ilk olaraq işğal edilmiş müstəmləkələrin işlək idarə

etmə mexanizmini yaratmışdılar. Az gəlir verən ərazilərdə (Meksikadan şimaldakı Mərkəzi Amerika vilayətlərində, həmçinin Filippində) ispan ağalığının dayağı rolunu çox sayda fortlar və katolik missiyaları oynadı. İspan Amerikasının varlı vilayətləri isə inzibati cəhətdən iki vitse-krallığa bölünmüşdü: paytaxtı Mexiko olmaqla Yeni İspaniya və paytaxtı Lima olan Peru. Onlardakı bütün siyasi, ictimai və kilsə həyatı Avropa metropoliyası nümunəsi əsasında təşkil edilmişdi. Dövlət müstəmləkələrin təkcə inzibati sisteminə deyil, həm də onunla ticarətə nəzarət edirdi. 1765-ci ilə kimi ispan müstəmləkə limanlarına əcnəbi gəmilərinin daxil olması qadağan olunmuşdu, oradan bütün mal axını Sevilyaya, sonralar isə Kadisə göndərilirdi.

Lakin XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində İspaniyanın qüdrəti onun Avropada müxtəlif silahlı münaqişələrdə iştirakı ilə zəiflədi. Bundan İngiltərə, Fransa və Hollandiya istifadə etdilər, onlar qaçaqmalçılıq ticarəti və dəniz quldurluğu ilə ispan müstəmləkələrinin metropoliya ilə əlaqəsini zəiflətməyə çalışırdılar. XVII əsrdə həmin ölkələr ispanlar tərəfindən tərk edilmiş Vest-İndia adalarını və Amerika qitəsindəki digər əraziləri tutdular.

XVIII əsrin ikinci yarısında kral III Karl ispan müstəmləkə sistemini islahata uğratdı. İspaniyanın bütün limanlarına Amerika müstəmləkələri ilə azad ticarətə imkan verildi, axırıncıların sakinləri isə ispan taxt-tacının tam hüquqlu təbələri kimi tanındı. Ancaq bu tədbirlər müstəmləkələrin hindu əhalisinin vəziyyətini heç də yüngülləşdirmədi. 1780-ci ildə isə Peruda Tupaka Amarunun rəhbərliyi altında yerli tayfaların üsyanı qalxdı. Bu, Cənubi Amerikanın ispan ağalığından azad olunması uğrundakı güclü bir hərəkata çevrildi.

Müstəmləkələrin istismarındakı Portuqaliya sistemi ispan sisteminə çox oxşayırdı. Portuqaliya müstəmləkəçiləri Braziliyada ispanların vitse-krallıqlarda istifadə etdikləri qaydaları tətbiq edirdilər. Hindistanda, Cənubi-Şərqi Asiyada isə portuqaliyalılar digər şəraitlərlə üzləşdilər. Portuqaliyalılar Hindistanı, Çini, bu zonanın digər ölkələrini işğal edə bilmədilər, lakin güclü donanmaya arxalanaraq, onlar Hind okeanında və Afrikanın ətrafında dəniz kommunikasiyalarını özlərinə tabe etdilər və cənub dənizlərinin tam hökmlü sahiblərinə çevrildilər.

1510-cu ildə Hindistanda Qoa limanı tutuldu və bu, Şərqdə Portuqaliyanın müstəmləkə imperiyasının mərkəzinə çevrildi. Sonralar portuqaliyalılar Hindistanda Bombeyi (müasir Mumbay), Persiya körfəzində Ormuz, Malakkanı, Çində Makaonu və Tayvanı, həmçinin Molukka adalarını tutdular. Fort şəbəkəsi tikərək, onlar yerli sahibləri məcbur edirdilər ki, ədviyyatı və digər müstəmləkə mallarını onlara ya bac şəklində, ya da çox ucuz qiymətə satmaq yolu ilə versinlər, onlarla ticarət isə kralın inhisarında idi. Portuqaliyadan Şərqə və geri istiqamətdəki bütün dəniz daşımaları yalnız kral donanmasının gəmilərində həyata keçirilirdi. Müstəmləkə limanları arasındakı ticarət hüququ isə yüksək vəzifəli şəxslərə imtiyaz şəklində verildirdi. XVII əsrdə bir müddət İspan hakimiyyəti altında olan Portuqaliyanı cənub dənizlərindən Hollandiya sıxışdırıb çıxardı. Nəticədə Portuqaliya müstəmləkə siyasətinin mərkəzi Qərb yarımkrəsinə, hər şeydən əvvəl Braziliyaya keçdi, orada XVIII əsrdə qızıl və almaz yataqları tapıldı.

Fransanın ilk müstəmləkələri tutmaq cəhdləri Şimali Amerikada baş verdi. Artıq 1535-ci ildə Jan Kartye Kanadanın ərazisini fransız kralının torpaqları elan etdi. 1600-cü ildə Fransa kralı IV Henri Kanada və Akadiya kompaniyasına məntəqə salmaq və ticarət aparmaq barədə müstəsna hüquq verdi. XVII əsr ərzində fransızlar Böyük Göllərə, hətta Meksika körfəzinə qədər Şimali Amerikanın bütün vilayətini tutdular. Bəzi adaları tutduqdan sonra Cənubi Amerikanın şimali-şərq sahilində – fransız Qvianasında möhkəmləndilər.

XVII əsrin ikinci yarısında, kral XIV Luinin dövründə Fransadan malların ixracını inkişaf etdirmək məqsədilə inhisarçı ticarət kompaniyaları – Ost-İndia, Vest-İndia, Levantiya kompaniyaları yaradıldı. Amerikada 1682-ci ildə XIV Luinin şərəfinə Luiziana adlanan koloniyanın əsası qoyuldu. Kanadanın və Karib dənizindəki adaların məskunlaşdırılması davam etdirildi. Fransızlar Madaqaskar adasını və Hindistanda bəzi məntəqələri tutdular.

İspan irsi uğrunda müharibə (1701-1713-cü illər) nəticəsində İngiltərə Fransanın rəhbərliyi altında ispan və fransız müstəmləkələrinin birləşməsinə yol vermədi, bu isə İngiltərənin Kanadaya sonralar nüfuz etməsi üçün platsdarm rolunu oynadı. Avstriya irsi uğrunda müharibə (1740-1748-ci illər) isə Fransanın dəniz qüdrətini tamamilə laxlatdı. 1756-1763-cü illərin Yeddiillik müharibəsi isə Fransanın dənizdə və müstəmləkələrdə tam darmadağın olması ilə nəticələndi. O, Kanadanı həmişəlik itirdi, Karib dənizində bir neçə adadan məhrum oldu, Hindistanda isə tamamilə dağıdılmış cəmi beş dəniz kənarındakı şəhəri özündə saxlaya bildi.

Hollandiyada 1602-ci ildə Ost-İndia kompaniyası yaradıldı və ona 21 il müddətinə Xoş Ümid Burnundan Magellan boğazına qədər olan naviqasiya və imtiyaz qaydasında ticarət etmək barədə istismar hüququ verildi. Bir il sonra bu kompaniya Yavada fabrikiya yaratdı. 1619-cu ildə isə adanın baş şəhəri Cakartanı tutub dağıtdı. Onun yerində Şərqdə holland torpaqlarının gələcək mərkəzi olan Bataviyanın əsasını qoydu. Hollandlar tədricən portuqaliyalıları cənub dənizlərindən qovdular. Çin və Yaponiya ilə bütün ticarəti ələ keçirdilər və Hindistanda .ingilisləri sıxışdırıb, möhkəmlənmək istədilər. Hollandiya Şərqdə müstəmləkəçilik qüdrətinin zirvəsinə çatdı. 1648-ci il Vefaliya sülhünə görə, əvvəllər İspaniya ilə Portuqaliyanın dünya ağalığı sferasını ayıran sərhəd xətti artıq İspaniya ilə Hollandiya arasından keçirdi.

Hollandlar Afrikada bir müddətə Anqolanı və San-Tome adasını aldı, 1652-ci ildə isə Xoş Ümid burnunda ilk koloniyayı yaratdılar. Vest-İndia kompaniyasını yaratdıqdan sonra isə Hollandiya Qərb yarımkürəsinə nüfuz etməyə başladı. Cənubi Amerikada Braziliyanın bir hissəsini tutsa da, 1654-cü ildə onu buraxmağa məcbur oldu. Ancaq Surinamı və Karib dənizində Kyurasao adasını ələ keçirdilər. 1626-cı ildə holland kolonistləri Şimali Amerika sahilində Yeni Amsterdamı (indiki Nyu-York) məntəqəsini yaratdılar. İngilislərlə mübarizədə Yeni Hollandiya adlanan buna bitişik ərazini özlərində saxlamağa çalışdılar. Lakin 1664-cü ildə ingilislər holland torpaqlarını işğal etdilər. Üçgünlük ingilis-holland dəniz müharibələrində hollandların ağalığına son qoyuldu. XVIII əsrin əvvəlində Hollandiya böyük ticarət dəniz dövlətindən, dünyanın dənizlə yük

daşıyanından və bankirindən ikinci dərəcəli bir dövlətə çevrildi. Lakin Şimali Amerika torpaqlarından başqa, demək olar ki, bütün müstəmləkə torpaqlarını o əlində saxladı.

İngilis Ost-İndia kompaniyası 1600-cü ildə Şərqlə ticarət aparmaq üzrə inhisar hüququ barədə kral xartiyası aldı. Hollandlar onu Cənubi-Şərqi Asiyadan sıxışdırıb çıxaranda, kompaniya öz fəaliyyətini əsasən Hindistanda inkişaf etdirdi. Bu dövrdə həmin ərazi Böyük Moğolların imperiyasına daxil idi. Burada 1609-cü ildən başlayaraq ticarət faktoriyaları yaratdılar. 1613-cü ildə padşah Cahangirdən, bütün mallara dəqiq qoyulmuş rüsumları ödəmək şərtilə, onun bütün torpaqlarında ticarət etmək hüququ aldı. İngilis Ost-İndia kompaniyası sonralar Böyük Moğolların xəzinəsinə bir dəfəlik illik pul ödəməklə rüsumlardan tam azad olmağa nail oldu. Vaxt ötdükcə, Hindistandakı ingilis faktoriyaları qalalara çevrildilər. Onlardan birincisi – Müqəddəs Georgi fortu (Madrass) artıq 1640-cı ildə tikilmişdi. Belə platsdarmı hesabına ingilislər XVIII əsrdə tədricən hind knyazlıqlarını işğal etdilər. Öz rəqibləri olan fransızlara və hollandları kənarlaşdıraraq, İngiltərə Şimali Amerikanın məskunlaşdırılmasına başladı. 1606-cı ildə kral I Ceyms Plimut və London kompaniyalarına burada torpağa mülkiyyət hüququ vermək şərtilə yaşayış məntəqələri yaratmağa icazə verdi. Bir il sonra London kompaniyasının birinci partiyası Uolter Relinin vaxtilə Virciniya adlandırdığı vilayətdə sahilə çıxdı. 1607-ci illə 1733-cü il arasındakı dövrdə Şimali Amerikada 13 ingilis koloniyası meydana gəldi. Bunlar ticarət kompaniyalarının yaratdıqları (Virciniya, Massaçusets), kraldan xartiya alan özəl şəxslərin yaratdıqları (Pensilvaniya, Merilend) və ya dini icmaların yaratdıqları (Plimut və Yeni İngiltərə) məntəqələr idi. Onların arasında birlik gücləndikcə, ingilis hakimiyyətləri tərəfindən sərt nəzarət bu koloniyaların inkişafını dayandırır və 1775-ci ildə onlar müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladılar. 4 iyul 1776-cı ildə qəbul edilən «İstiqlaliyyət Deklarasiyası» yeni dövlətin – Amerika Birləşmiş Ştatların meydana gəldiyini dünyaya elan etdi. Hərbi əməliyyatlar beynəlxalq xarakter aldı, 1783-cü ildə Versalda sülh müqaviləsi imzalananda Böyük Britaniya ABŞ-ı tanımalı oldu. Böyük Britaniya Karib dənizindəki adaları və Kanadanı isə öz əlində saxladı. Ceyms Kukun 1768-1779-cü illərdəki ekspedisiyalarından sonra, ingilislərin əldə etdiyi torpaqlara Avstraliyadakı koloniya da daxil oldu. Britaniya imperiyası dünya müstəmləkəçi dövlətlərindən ən irisi olaraq qaldı.

XX əsrdə isə müstəmləkəçilikdən azad olunma, başqa sözlə, «Üçüncü dünya» ölkələrinin və xalqlarının müstəmləkə ağılığından azad olunması və onların dövlət suverenliyi qazanması prosesi getdi. Əsrin sonuncu – dördüncü rübündə bu proses, demək olar ki, bütünlüklə başa çatdı. Buna baxmayaraq, keçmiş müstəmləkə birbaşa olmasa da, daha çox iqtisadi cəhətdən müxtəlif formalarda sənaye ölkələrindən asılılıqda (başqa sözlə, bu, neokolonializm adlanırdı) qalmaqda davam edirdi.

«Üçüncü dünya» ölkələrinin Qərbin inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən müxtəlif formalardakı qəyyumluğundan qurtulmasına müəyyən dərəcədə iki Dünya Müharibələri nəticəsində bir sıra aparıcı müstəmləkəçi dövlətlərin öz ağılıq mövqelərini və nüfuzunu itirməsi səbəb oldu. Eyni zamanda, müstəmləkə ağılığına mütəşəkkil müqaviməti möhkəmləndirdi, bu, əhalinin geniş təbəqələrində milli özşüurun oyanması, həmçinin

liberal, sosialist və kommunist ideyalarının yayılması ilə əlaqədar idi. «Üçüncü dünya»nın xalqları aydın başa düşməyə başladılar ki, Qərb ölkələri onlara istismar obyektı kimi baxır.

Azad olunma prosesi müxtəlif formalar alırdı. Bu müstəmləkəçi hakimiyyətlərlə əməkdaşlıq sferasının daralmasında, daha geniş hüquqlar tələb edilməsində, Hindistandakı kimi zorakı olmayan müqavimət də və Vyetnamda və Əlcəzairdəki kimi daha çox partizan müharibəsi xarakteri alan, müstəmləkə ağalığına qarşı açıq mübarizədə meydana çıxırdı.

Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsində məğlub edilmiş Almaniya öz müstəmləkə torpaqlarını itirdi. Digər müstəmləkəçi dövlətlər də yeni şəraitə düşdülər. 1918-ci ilin yanvarında ABŞ prezidenti Vudro Vilson 14 maddədən ibarət olan öz proqramında müstəmləkələrin «yerli əhalisinin maraqlarını» nəzərə almaq prinsipini irəli sürdü. Xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün Millətlər Liqasının Mandat sistemi yaradıldı. Millətlər Liqasının «kamil xalqların», öz ərazilərini «idarə etməyə qabil olmayan» xalqlar üzərində qəyyumluğundan ibarət idi. Suriya, Livan, İraq, İran, Toqo, Palestina, Samoa və Cənubi-Qərbi Afrika mandat altında olan ərazilərə çevrildi. Millətlər Liqası praktikada bu və ya digər əraziləri idarə etməyə mandatı ənənəvi müstəmləkəçi dövlətlərə – Böyük Britaniyaya, Fransaya, Yaponiyaya, Avstraliyaya, Cənubi Afrika İttifaqına, Yeni Zelandiyaya verirdi. Nəticədə müstəmləkələrin vəziyyətində çox az şey dəyişdi. Bununla yanaşı, Britaniya protektoratları Misir və İraq müstəqillik aldılar (müvafiq olaraq, 1922-ci və 1932-ci illərdə). Əslində isə bu müstəqillik çox məhdud idi.

Müstəmləkəçi dövlətlər müxtəlif prinsiplər əsasında mandatlar altında olan bu əraziləri idarə edirdilər. Britaniyalılar birbaşa olmayan inzibatçılığa üstünlük verirdilər, ənənəvi ictimai strukturlara və hakimiyyət münasibətlərinə bel bağlayırdılar. Fransızlar müstəmləkəçilik əraziləri və xalqları ümumi siyasi-inzibati strukturlara daxil etmək yolu ilə metropoliyaya yaxınlaşdırmağa can atırdılar. Belçika və Hollandiya paternalizmi özünü metropoliya ölkəsinin qəyyumluğunda olan «nadanlara» «qayğı göstərməkdə» nümayiş etdirirdi. Praktikada isə müstəmləkə idarəçiliyinin bütün bu metodları arasında fərq o qədər də böyük deyildi. Hətta XX əsrdə müstəmləkə administrasiyası yerli əhaliyə qarşı çox hallarda terrora və zorakılığa əl atırdı. Bütövləkdə isə müstəmləkəçi dövlətlər öz hakimiyyətləri altında olan xalqlara yerli tarixi ənənələri pozan və Avropa nümunələrini təkrar edən inkişaf modelini sıırırdı.

«Üçüncü dünya»nın nöqtəyi-nəzərindən İkinci Dünya müharibəsi yalnız sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin daxili münaqişəsi olmaqla, «ağ adamın» ağalığı erasına son qoydu. Onun başa çatmasından sonra İtaliya və Yaponiya öz müstəmləkələrindən məhrum oldu. Müharibədəki qələbədən sonra fəvqəldövlətlər kimi tanınan ABŞ və SSRİ tarixi və ideoloji səbəblərə görə müstəmləkəçiliyin əleyhdarları idilər. Qərbi-Avropa dövlətlərinə Amerikanın təzyiqi bu ölkələrin müstəmləkəçilik siyasətinə də təsir göstərdi. Dəyişilən şəraiti «Üçüncü dünya»nın xalqları öz mənafeləri üçün istifadə etdilər. Birinci Dünya müharibəsindən sonra təsis edilən mandat sistemi BMT tərəfindən 1945-ci ildə ləğv edildi və beynəlxalq himayə ilə əvəz edildi.

Uzun müddət öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Hindistan nəhayət Böyük Britaniya imperiyasından ayrıldı. 1885-ci ildə yaradılan ümumi hind partiyası olan Hindistan Milli Konqressi müstəqil hökumətini qurmaq tələbi ilə ilk dəfə 1915-ci ildə çıxış etmişdi. Böyük Britaniya bunun əvəzinə 1914-cü ildə hindlilərə, əyalət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində məhdud qaydada olan iştirak etmək hüququ verdi. Bir il sonra Hindistan Milli Konqressinin rəhbərliyinə Mohandas Kramçand Qandi başçılıq etdi. O, Britaniya ağalığına qarşı zorakı olmayan müqavimət göstərmək barədə öz proqramını elan etdi. Hindistan öz müstəqilliyinə müstəmləkəçi hakimiyyətlərlə əməkdaşlıqdan imtina etmək, boykot, aclıq elan etmək və qanunların şüurlu qaydada icra edilməməsi yolu ilə çatmalı idi. Qandi bu proqramı svarac (düzgünlük yolu ilə getmək) adlandırdı.

1920-1922-ci illəri əhatə edən birinci mərhələdə induslar və müsəlmanlar onu birlikdə həyata keçirirdilər, lakin tədricən dini icmalar arasında ciddi ziddiyyətlər əmələ gəldi. Müsəlmanlar Hindistan Milli Konqressinin fəaliyyətində iştirak etməkdən imtina etdilər.

30-cu illərdə müstəmləkəçi hakimiyyətlərin Hindistanda keçirdiyi islahatlar azlıqlara – müsəlmanlara, kastadan kənar olan toxunulmazlar adlanan induslara xüsusi status verdi. Bu əhali qruplarını müdafiə etmək məqsədini güdən həmin islahatlar, əslində onlar arasındakı münaqişəni kəskinləşdirdi. Buna baxmayaraq, Qandi və onun tərəfdarları ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına ümid edir, vahid hind xalqı ideyasını dəstəkləyirdilər. Kastalar probleminin həllində uğurlar qazanmaqla, onlar induslarla müsəlmanlar arasındakı ayrılmanın qarşısını kəsə bilmədilər. 1947-ci ildə ingilislərin Hindistandan getməsi ilə iki müstəqil dövlət meydana gəldi: indus Hindistanı və müsəlman Pakistanı. Bölünmədən əvvəl qanlı toqquşmalar baş verdi, bu, 200.000 adamın həyatını itirməsi ilə nəticələndi və bütövlükdə 8 milyon adamın doğma yurd-yuvalarından kütləvi şəkildə çıxmasına səbəb oldu.

XIX əsrdə Çində öz iqtisadi maraqlarını güdən əcnəbi dövlətlər onu silah gücünə təsir sferalarına böldülər. XX əsrin əvvəllərində Çin iqtisadiyyatı geridə qalmışdı. Sənaye mərkəzləri əyalətlərdən ayrı düşmüşdü, mülkədarlar və bürokratiya kəndlilərin qanını sorurdular, kəndlilər isə Çin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. 1925-1927-ci illərdə Qomindan partiyası öz təsirini bütün ölkəyə yaydı. Sonrakı illərdə Çin Kommunist Partiyası kəndliləri öz tərəfinə çəkməyə cəhd etdi. Partiya bu məqsədinə Qomindanla münaqişədə çatırdı, 1937-ci ildə başlanan Çin-Yapon müharibəsinin gedişində isə həm də xarici təcavüzlə mübarizə aparırdı. Partizan müharibəsində uğurlarına və kommunistlərin nəzarət etdiyi ərazilərdə əsaslı müsbət dəyişikliklərə görə onlara əyalətlərdə yaşayan əhalinin kütləvi dəstəyini qazanmaq nəsbət oldu. 1945-ci ildə Yaponiyanın məğlubiyyətindən sonra kommunistlər vətəndaş müharibəsində (1945-1949-cü illər) qalib gəldilər. Bu qələbə ona görə böyük sayıla bilər ki, Qomindan kəmiyyət üstünlüyünə malik idi və ABŞ ona hərbi köməklik göstərirdi.

Vyetnam XIX əsrdə müstəmləkə ekspansiyasının obyektinə çevrildi. 1887-ci ildə Fransa Vyetnam, Laos, Kambocanı vahid müstəmləkə ərazisinə çevirdi – Hind-Çin ittifaqı meydana gəldi. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər öz üzərlərində iqiqat zülmü

daşdıılar. Yerli mülkədarlardan borc asılılığında olan kəndlilər həm də müstəmləkəçi hakimiyyətlərə vergi ödəməli idi. İkinci Dünya müharibəsi illərində Hind-Çinin ərazisini yapon qoşunları işğal etdi. Yapon qəsbkarları ilə mübarizədə 1941-ci ildə Ho Şi Min tərəfindən yaradılan müstəmləkəçiliyə qarşı Vyetnamın mili-azadlıq hərəkatı sürətlə böyüdü. 1945-ci ilin sentyabrında o, Vyetnam Demokratik Respublikasının yarandığını elan etdi. Fransanın VDR-in tanınması barədə 1946-cı il müqaviləsinin əksinə, Fransa hökuməti neokolonializm siyasətini aparmağı davam etdirdi. Nəticədə bu, 1945-ci ildə Fransanın məğlubiyəti ilə nəticələnən müharibəyə gətirib çıxardı. Elə həmin ili Vyetnamın parçalanması baş verdi. Dinc qaydada birləşdirmə mümkün olmadı. Şimali Vyetnam (VDR) sovet blokuna və Çinə arxalanırdı. Cənubi Vyetnam (Vyetnam Respublikası) amerikalıların köməyindən bəhrələnirdi. SSRİ-nin və ABŞ-ın başçılıq etdiyi iki hərbi-siyasi blokun bir-birinə qarşı durması ümumdünya tendensiyasını əks etdirirdi. 1960-cı ildə Cənubi Vyetnamın milli azad edilməsi cəbhəsi meydana gəldi, bir il sonra isə onun döyüş təşkilatı olan Vyetkonq adlı partizan ordusu əmələ gəldi, onu kommunist Şimalı dəstəkləyirdi. 1963-cü ildə Vyetkonqun Vyetnam Respublikası ordusu ilə ilk toqquşmaları baş verdi. Vyetkonq ölkənin cənubunda geniş vilayətlərə nəzarəti ələ keçirdi. 1965-ci ildə amerikalı aviasiyası VDR-nin ərazisinin bombardman etməyə başladı. 1969-cu ildə Vyetnamda dinc nizamlanma üzrə dördtərəfli konfrans keçirildi. 1972-ci il dünya ictimai rəyinin təzyiqi altında ABŞ öz qoşunlarını Vyetnamdan çıxardı. 1976-cı ildə Şimali və Cənubi Vyetnam, Vyetnam Sosialist Respublikası adlanan vahid dövlətdə birləşdi.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Böyük Britaniya öz müstəmləkələrində bir sıra islahatlar həyata keçirdi. 1956-cı ildə Fransa Mərakeşin və Tunisin müstəqilliyini tanıdı. Lakin Qara Afrika adlanan ərazilərdə o, özünəməxsus inteqrasiya siyasəti həyata keçirirdi, afrikan siyasətçilərinə metropoliya parlamentində yer tutmaq imkanı vermişdi.

Afrika siyasətçiləri kütləvi partiyalar təşkil etmək yolu ilə yerli əhalini müstəmləkə ağalığı ilə mübarizəyə səfərbər etməyi bacarmışdı. Onlar həm də metropoliyalarla danışıqlarda kompromislərə gedirdilər. Qara Afrikada ilk müstəqil dövlət 1957-ci ildə Qana oldu. 1960-cı ilin sonunadək daha 18 ölkə müstəqillik qazandı.

Müstəmləkəçi dövlətlərin bu liberal kursu, təbii ki, hansısa humanitar prinsipdən irəli gəlmirdi. Tam şəkildə realistik səbəblərlə əlaqədar idi. Hər şeydən əvvəl «Üçüncü dünya»nın ölkələrinə qarşı güc siyasəti təcrübəsi nəzərə alınır. Belə ki, Fransanın Hind-Çində apardığı müstəmləkəçilik müharibəsindəki və Süveyş kanalının 1956-cı ildə Misir tərəfindən milliləşdirilməsinə ingilis-fransız-İsrail qüvvələrinin mane olmaq cəhdi kimi güc siyasəti öz perspektivsizliyini göstərmişdi. Eyni zamanda Avropa dövlətləri ümid edirdilər ki, müstəmləkələrə müstəqillik verdikdən sonra da onlar həmin ölkələrin iqtisadiyyatında hakim mövqelərini qoruyub saxlayacaqlar. Əlcəzairdə metropoliya ilə qarşılıqlı münasibətlər barədə məsələnin həlli əlcəzairli fransızların kəskin müqaviməti ilə qarşılaşdı. 1954-cü ilin sonunda Əlcəzair Milli Azadlıq Cəbhəsi müstəqillik uğrunda müharibəyə başladı. 7 illik partizan müharibəsindən sonra, 1962-ci ildə Əlcəzair müstəqillik əldə etdi. Rodeziyada (müasir Zimbabve) ağ kolonistlər Britaniya hökumətinin

qərarına tabe oldular və 1979-1980-ci illərdə hakimiyyəti qara dərili çoxluğa verməyə məcbur oldular. Portuqaliya hakimiyyətləri isə əksinə, Anqolada, Mozambikdə və Qvineya-Bisauda azadlıq hərəkatının təzyiqinə müqavimət göstərməkdə davam edirdilər. Bu ölkələrdə milli qüvvələrin rəhbərliyi altında Sovet İttifaqının və Kubanın dəstəklədiyi partizan mübarizəsi gedirdi. 1974-cü ildə Portuqaliyada diktator rejimi süqut etdikdən sonra onun müstəmləkələri müstəqillik qazandılar.

Düzgün qiymətləndirilməyən xadimlər və qəribə hadisələr

Tarixdə şəxsiyyətlərə, adətən düzgün, obyektiv qiymət verilir, onların cəsarəti, igidliyi, sərkərdəlik və ya dövlət xadimi istedadları ilə yanaşı, qəddarlığı, şərə qulluq etmələri ört-basdır edilmir, malalanmır. Tarix mahir rəssam kimi, təkə zahiri parıltı, görünüşlə kifayətlənməyib, portretdə insanın daxili aləmini də təsvir etmək qayğısına qaldığı kimi, şöhrət haləsinin arxasında gizlədilən qüsurlu cəhətləri də xatırlatmağı unutmur. Ümumiyyətlə, bu elm mifoloji təsəvvürün təsiri altına düşmür, reallığı, real cizgiləri əsasən sadə xalqın dilində meydana gələn və getdikcə genişlənilib, şişirdilən mifoloji retuşdan, əslində saxtalıqdan xilas etməyə çalışır. Tarixçilərin bəzən hansısa bir təsir altında bir şəxsiyyəti, ya qədim xalqı hansısa bir döyüşdə fərqləndiyinə görə şişirtməsi, onlara fantastik çalarlar verməsi sonralar bundan sui-istifadəyə şərait yaradır. Qədim Romanın böyük tarixçisi Tatsit German tayfalarının b.e. 9-cü ilində sərkərdə Arminiinn başçılığı altında Roma sərkərdəsi Varı ağır məğlubiyyətə uğratmasını qələmə alarkən, həm də germanların igidliyini xeyli şişirtməsi sonralar Natsist partiyasının, almanları – guya təmiz qanlı ariləri qalibiyyət təcəssümü simvolu kimi qələmə vermək üçün əsas rolunu oynadı. SS-in başçısı Henrix Himmler almanları birbaşa germanların törəmələri kimi qəbul edilməsini sübut etmək üçün dərin-dən-qabıqdan çıxır, tarixçinin əsərinin orijinalını tapmağa cəhd edirdi. Nə Himmler, nə də alman natsistləri germanların almanların birbaşa əcdadları olmadıqlarını qətiyyənlə nəzərə almırdılar. Axı almanlar qədimdə və sonralar mövcud olmuş bir çox tayfaların qanlarının qarışığından meydana gəlmişdilər, onlar heç də qədim germanların sadəcə varisləri deyildilər.

Tarixçilər bu məsələlərdə az günah işlədirlər. Yazıçılar, dramaturqlar isə öz mənfi və ya müsbət qəhrəmanını təsvir etdikdə, heç də ölçü hissəsinə məhəl qoymurlar. Şekspir şotland kralı Makbeti və onun kraliçasını qaniçən kimi təsvir edir, tarixi şəxsiyyət kimi isə Makbet əslində belə olmamışdır. Yaxud III Riçard pyesinin baş qəhrəmanını bütöv qüsurlar simvolu kimi təqdim edir, onu cəllad kimi qələmə verir, tarixi faktlar isə bunu həqiqət kimi təsdiq etmir. Aleksandr Dyuma – ata isə məşhur «Üç muşketyor» romanında Fransa kralı XIII Luinin yanında Birinci naziri olan kardinal, hersoq Rişelyeni mənfilik təcəssümü, intriqaqlar ustası, könlü mənfiləyin çürük saplarından hörülmüş bir şəxs kimi təqdim edir. Romanın təsiri altında Rişelyenin həqiqətdən uzaq olan mənfur siması formalaşmışdır, kitabı oxuyan və ya onun əsasında çəkilməmiş filmə tamaşa edənlər kardinal Rişelyeni başqa cür təsəvvur etməyə hətta cəsarət etməzlər.

Arman Jan dyu Plessi, hersoq Rişelye cəmi 57 il ömür sürmüş, 1642-ci ildə, 30 illik müharibənin son mərhələsində vəfat etmişdi. O, 38 yaşında Roma papası tərəfindən kardinal rütbəsinə yiyələndirilmiş, iki il sonra isə Fransada hökumətin Birinci naziri vəzifəsini tutmuşdu. 18 il ərzində Fransanın daxili və xarici siyasətini müəyyən etmiş, həm də mütləqiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün əlindən gələni etmişdi. Bu kardinalın dövründə mütləqiyyətin «Bir kral, bir din, bir qanun» formulu meydana gəlmişdi.

Birinci nazir müxalif yönlü əyanlardan olan öz əleyhdarlarını qəddarcasına təqib edirdi, onların nəsil qəsrlərini və malikanələrini dağıtmağı əmr edirdi. O, protestantların müstəqilliyi ilə barışa bilmirdi, ona görə də katolik qoşunu fransız huqenotlarının başlıca dayağı olan La-Roşel qalasını mühasirəyə aldı, qala 1628-ci ili oktyabrında təslim oldu. Hersoq ölkənin tam mərkəzləşdirilməsinə çalışdı. Onun dövründə əyalətlər bütünlüklə Parisə tabe edildi, əvvəllər aristokratların tutduqları qubernator vəzifələrinə varlı olmayan dvoryanların nümayəndələri olan kral məmurları təyin edilirdi və onlara fəvqəladə səlahiyyətlər verilirdi. İctimai həyatın bütün sahələrini qaydaya salmağa çalışaraq, Rişelye, 1635-ci ildə Fransa akademiyasını yaratdı. Onun üzvlərinə ədəbi dilin vahid normasını yaratmağı tapşırırdı.

Xarici siyasətdə öz başlıca vəzifəsini Rişelye, Habsburqların Avropa hegemonluğu ilə mübarizə olduğunu hesab edirdi. Müqəddəs Roma imperiyasını zəiflətmək üçün Fransa Otuz illik müharibədə imperiyanın protestant knyazlarını, həmçinin İsveçi dəstəkləyirdi. İsveçlə ittifaq müharibənin son mərhələsində onun gedişinə güclü təsir göstərdi. Katolik dininin böyük müdafiəçisi olan Rişelye öz dini mənafeyini Fransanın dövlət mənafeyinə qurban verdi. Müqəddəs Roma imperiyasının güclənməsi Fransanın həm qərbdən İspaniya tərəfindən, həm də şərqdən Avstriya və Almaniya vasitəsilə mühasirəyə alınmış, onun taleyini məhvə aparan yola sala bilirdi. Ona görə də Rişelye hətta katolik dininə xəyanət etməyə getdi ki, protestantlarla birləşib Müqəddəs Roma imperiyasını ciddi surətdə zəiflədə bilsin. Həqiqətən də Rişelyenin ölümündən sonra başa çatan müharibənin Vestfaliya sülh müqaviləsindən Fransa, kardinalın arzu etdiyi kimi, ən böyük faydanı götürdü. Fransa öz sərhədini xeyli genişləndirə və Reyn üzərində Habsburqlar hakimiyyətini çox zəiflədə bildi. Bu müharibədə daha bir uduzan isə Roma katolik kilsəsi oldu. Müqəddəs Roma imperiyasının ərazisi 1624-cü il sərhədləri ilə müəyyən olunmuşdur və belə bir məsələ ilə razılaşmalı oldu ki, imperiya daxilindəki knyazlar öz təbəələrinin dinlərini özlərinin müəyyən etməsini davam etdirləsinlər.

Bütövlükdə Myunsterdə və Osnabryükda imzalanmış müqavilələr protestantların qələbəsi demək idi. Almaniyada islahata uğramış kilsə tanındı. İki dinin yayılması vilayətlərinin sərhədləri Vestfaliya sülh müqaviləsində nəzərdə tutulmuşdu, XX əsrdə də bu qayda praktiki olaraq dəyişilməmişdir. Digər hadisələrlə yanaşı, Vestfaliya sülhü yeni dövrün Avropa tarixinə xeyli təsir göstərdi. Kardinal Rişelyenin uzaqgörənliyi, əsrlər keçsə də, öz təsdiqini tapdı.

Rişelyenin Fransaya göstərdiyi böyük xidməti ondan sonra gələn az sayda tarixi şəxsiyyətlər davam etdirdilər. Onların sırasına, nə qədər təəccüblü görünsə də, Taleyranı, daha böyük mənada isə Şarl de Qollu aid etmək olar. Rişelyedən Fransanın indiki

sərhədləri, həm də Fransa Akademiyası xatirəsi qaldı, heç bir kral öz ölkəsinə sonrakı dövrdə bu xidməti göstərə bilmədi. Rişelye olmasaydı, kralın arvadı Anna Avstriyalının niyyətləri baş tuta, Fransa ərazisi isə İspaniyanın xeyrinə xeyli kiçilə bilərdi. Rişelye isə onun və kralın qardaşının xəyanətindən xəbər tutduqda, hətta ölüm yatağından qalxaraq, bu xəyanətin baş tutmasına imkan verməmişdi. Ona görə də Rişelyeyə qiymət verərkən Dyuma prizmasından istifadəyə üstünlük verilməməli, Fransanın, fransız xalqının ümdə mənafeləri prizması yada salınmalıdır.

Fransanın ümumi rəydə obyektiv qiymətləndirilməyən digər görkəmli xadimi Şarl Moris de Taleyrandır. O, 1781-ci ildə kilsədən təcrid edilənə qədər Otten yepiskopu olmuş, 1789-cu ildə Baş ştatların və Milli Məclisin deputatı olmuş, 1797-ci ildə mühacirətdən qayıtdıqdan sonra Fransa xarici işlər naziri olmuş, bu vəzifəni 1807-ci ilə kimi daşımışdır. Sonralar, 1814-1815-ci illərdə də yenə də həmin yüksək diplomatik vəzifəyə qayıtmışdır. O, 1838-ci ildə 84 yaşında Parisdə vəfat etmişdir.

Taleyran, Benevent hersoqu diplomatiyanın dünya tarixindəki ən məşhur simalarından biridir. Onun əcdadları hələ Karolinlərə xidmət etmişdi. Dəyişən hökumətlərin xarici işlər naziri təmsalında (O, Direktoriyada, I Napoleonun, XVIII Luinin hökumətlərində) Fransanın taleyini müəyyən etmiş və onun qüdrətinin artması üçün az iş görməmişdi.

Taleyran fəaliyyətinə yepiskop kimi başlamışdı. 1789-cu il Fransa inqilabı dövründə isə siyasətə qoşulmuşdu. O, royalistlərə hüsn-rəğbət bəsləməkdə ittiham edildiyinə görə 1792-ci ildə mühacirətə getməyə məcbur olmuşdu. O, I Napoleonun hakimiyyətə gəlməsinə köməklik göstərmişdi. 1814-cü ildə siyasi kursu dəyişərək, Burbonların hakimiyyətə qayıtmasını dəstəkləmişdi.

Napoleon Taleyranı xəyanətdə ittihamlandırmışdı. Lakin Taleyran Napoleondan fərqli olaraq, eyforiyaya qapılmaqdan uzaq idi, daim Fransanın taleyini, onun təhlükəsiz gələcəyini düşünürdü. Rusiya çarı I Aleksandrın 1807-ci ildə Tilziddə görüşdükləri vaxt imperator Napoleona vurulduğunu, onunla ittifaqla öyündüyünü görən Taleyran Rusiya imperatorunu xəbərdar etmişdi ki, Napoleonla deyil, Fransa ilə ittifaqa üstünlük vermək lazımdır. Taleyranın sözləri heç beş il keçməmiş öz təsdiqini tapdı, Napoleon Rusiyaya yürüş etdi və biabırçı məğlubiyyətlə üzləşməli oldu. I Aleksandr da çox inandığı Napoleonun məkrinin acısını dadmalı oldu.

Taleyran 1914-cü ildəki Vyana beynəlxalq konqressində Fransanı təmsil etməklə, məğlub edilmiş ölkəsinin maraqlarını böyük ustalıqla müdafiə etmişdi. Vyana konqressinin qərarına görə, Fransa 1792-ci ilə qədər olan öz sərhədlərini bərpa etməli idi. Fransaya qarşı ərazi iddialarına, Taleyran öz «irs» formulu ilə cavab verib, bunu nəzərə almağı təkid etdiyinə görə, Fransanın əvvəlki ərazilərinə toxunulmamışdı, onun Napoleon müharibələri ilə işğal edilmiş əraziləri isə müstəqil qaydada öz talelərini həll etməli idi.

Taleyran Napoleona xəyanət edə bilərdi, axı Napoleon da özünü imperator etmək üçün respublikaya xəyanət etmişdi. Napoleon Fransanın şöhrətini yüksəltsə də, bir müddətə onu, demək olar ki, bütün Avropanın ağası etsə də, sonrakı üç ağır məğlubiyyəti ilə bu dövləti daha acınacaqlı dərdlərə düşür etmişdi. Taleyran isə Fransaya heç bir

bədbəxtlik gətirməmişdi. Əksinə, daim onun xeyrinə fəaliyyət göstərmişdi. Taleyran diplomatiya sənətinə böyük töhfələr vermişdir. Napoleonun hərbi istedadına heç kəs şübhə etmir və o, tarixin ən görkəmli hərbi xadimlərindən biri sayılır. Lakin onun özünün dediyi kimi, bir məğlubiyyəti onun qırx qələbəsinin üstündən xətt çəkəcək, yalnız onun Mülki Kodeksi qalacaqdır. Doğrudan da, Napoleonun məğlubiyyəti Fransaya böyük problemlər yaratdı. Taleyran isə daim çalışırdı ki, Fransanın qarşılaşdığı problemləri həll etsin və buna əsasən nail olurdu.

Qərribə hadisələrə gəldikdə, Böyük Aleksandr Baktriyanı işğal edərkən, yerli adamların orada ölmüş öz valideynlərini itin yeməsi üçün onun qabağına atmalarından hiddətlənərək, bu eybəcər qaydanı qadağan etmişdi. Yəqin ki, baktriyalılar zoroastrizm dininə sitayiş edənlər kimi, nə ölülərini dəfn edir, nə də yandırırtdılar. İndi də bu dinin nümayəndələri olan parslar Hindistanda ölünün cəsədini uca qüllə üzərinə qoyurlar və orada quzğunlar bu cəsədləri yeyirlər. Təəssüf ki, insanlar pis adətlərdən və ənənələrdən çətinliklə uzaqlaşırırlar. Onlardan vidalaşmaq isə vacib bir vəzifə hesab edilməlidir. 1868-ci ildə baş verən Meyci inqilabından sonra gənc imperator Mutsihito (Meyci) öz xalqına dörd çağırışdan ibarət müraciət etdikdə, onlardan biri pis adətlərdən əl çəkmək çağırışı idi.

Qərbi Afrika regionunda inkişafın həlledici faktoru islamın yayılması idi. Lakin onun təsiri bu regionun dənizkənarı və dağ vilayətlərinə toxunmadı. İslamın yolu üstündə dərin meşələr dayanmışdı, ona görə də XVI əsrə qədər bu rayonların tarixi barədə yalnız şifahi rəvayətlər, bol miflər danışır. Bu vilayətlərdə Yoruba xalqının ən qədim şəhəri və siyasi mərkəzi, Laqosdan 180 km şimalda olan Oyo şəhəri idi. Rəvayətə görə, Yorubanın ən görkəmli hökmdarı Oluaşo özünün 320 illik hökmranlığı dövründə dünyaya 1480-ə qədər uşaq gətirmişdi. «Alafinlərin» (sarayların sahiblərinin) əksəriyyəti nisbətən tez ölürdü. Onları həyat qüvvəsinin daşıyıcısı sayır və onlara allah kimi sitayiş edirdilər. Lakin xalqın maddi rifahı aşağı düşdükdə və ya hökmdar bədəni və könülü ilə qocaldıqda, onun idarə etməsi sadə şəkildə başa çatırdı. Ağsaqqallar şurası ona tutuquşu yumurtası ilə qədəh göndərirdi və bu, özünü intihar etmə əmri idi. Əgər hökmdar tabe olmasa, onu öldürürdülər. Əlbəttə, bu, türk sultanlarının öz qardaşlarını və oğullarını öldürməsinə bənzəməsə də, çünki onlar taxt-taca bir namizəddən başqa iddiaçının qalmasını istəmirdilər, hakimiyyətin rotasiyasının daha bir qanlı forması idi.

XII əsrin ortalarında Yoruba prinsisi Eveka, o, İfedə doğulmuşdu, Benin şəhər-dövlətini yaratdı. Beninə gəlib çıxmış bir holland səyyahı hökmdarın sarayını təsvir edəndə onun ölçülərini Niderlanddakı bütöv Xarlem şəhəri ilə müqayisə etmişdi.

Böyük fransız yazıçısı Onore de Balzak özünün «İnsan komediyası» adlı toplusunda yaratdığı üç min obrazla yanaşı Balanda adlı fransız dustaqxanası nəzarətçisinin başına gələn əhvalatı da qeyd edir. Balanda çox qəddar adam idi, yeri gəldi-gəlmədi, dustaqları təhqir edir, döyür, ələ salırdı. O, məhbusların ləyaqətini tapdalamaqdan həzz alırdı və uzun müddət belə davrandığından, bir gün nəsə bir kəskin cavabla qarşılaşacağını nəzərə almırdı. Dustaqların ondan qorxması, çəkinməsi bu mərhəmətsiz adamda ən alçaq hissləri inkişaf etdirmişdi. O, nümayişkaranə şəkildə məhbuslardan qorxmadığını bildirirdi, axı onların hamısı onun hüduzsuz hakimiyyəti altında idi.

Cana doyan dustaqlar sözü bir yerə qoyub, bir dəfə onlar üçün horra bişirilən iri qazanın yanında dayanmışdılar. Yaxınlaşan Balanda onları söyərək, nəyə görə burada dayandıqlarını hirsələ soruşduqda, dustaqlar onu əllərinə götürüb iri qaynar qazanın içinə atdılar. Nəzarətçinin bədəni əriyib horraya qarışdı və dustaqlar heç nə olmamış kimi, bu duru xörəyi iştahayla yeməyə başladılar. Axı onun iri inqrediyentlərindən biri onların qatı düşməni idi. O vaxtdan etibarən dustaqlar üçün məhbəsdə hazırlanan xörək «balanda» adlanmağa başladı. Bu söz dünyanın başqa dustaqlarına çatdı və indi də, azı iki əsr keçdikdən sonra hər kəs dustaqxana xörəyini başqa adla deyil, məhz qəddar fransız nəzarətçisinin «şərəfinə» «balanda» kimi tələffüz edir. “Balanda” sözü dustaqxana mühitinin beynəlxalq bir simvoluna çevrildi.

Hindistanda isə XIX əsrin ortalarındanək dəfn tonqalında onun dul qalan arvadını da yandırirdilər. Axı hindlilər əsasən ölümlərini tonqalda yandırır. İmkanı olanlar isə ölü cəsədini Varanasidə (Beranesdə) tonqalda yandırır, meyitin qalıqlarını Qanq çayına tökürlər. Bəzi böyük adamların cəsədinin külü Hindistan ərazisinə səpilir. Dul arvadların yandırılması – «sati» ritualı öz kökləri ilə allah Şivanın arvadı Sati haqqındakı qədim hind mifinə gedib çıxır. Bu eybəcər ənənəni ingilislər qadağan etdilər. 1833-cü ildə Uilyam Henri Kavendiş – Bentinka general-qubernator təyin edildikdən sonra Hindistandakı Britaniya siyasətinin yeni mərhələsi başlandı. Qubernator Madrasda, Bombeydə və Benqaliyada qanunverici orqanı ələ keçirdi və geniş miqyaslı mərkəzləşmə siyasətinə start verdi. O, İngiltərəyə düşmən münasibəti bəsləyən hind dini sektalarına qarşı sərt mübarizə apardı. O, arzu olunmayan uşaqların öldürülməsi, ərinin dəfn tonqalında onun dul qalan arvadının yandırılması kimi eybəcər köhnə hind adətləri ilə barışmırdı. Ona görə də dul qadınların diri-diri dəfn tonqalında yandırılmasını qadağan etdi.

Bentikanın dövründə Avropa təhsil proqramları ilə işləyən ilk orta məktəblər açıldı. Britaniyalılar müxtəlif yollarla hindlilərin kifayət dərəcədə güclü Qərb meyilli təbəqəsini yaratmaq məqsədini güdürdülər və güman edirdilər ki, gələcəkdə onlar «dərisinin rənginə və damarlarında axan qana görə hindli kimi qalacaqlar, ancaq öz təfəkkürlərinə, hisslərinə və zövqlərinə görə ingilis olacaqlar». Bu ideya əslində hindliləri ingilislərə çevirmək kimi ağılsız bir məqsədə əsaslanırdı. Fantastik xarakterli bu ideya həyata keçmədi. Hindli öz həyat tərzini müəyyən dərəcədə dəyişsə də, düşüncə tərzində millətinə xas olan xüsusiyyətləri əsasən qoruyub saxladı.

Epiloq

Tarix dənizinin sularına baş vurduqda, onun dərinliklərində yuva tapan, gizlənən hadisələri və adamları müşahidə edirik. Bu dənizin suyunun alt qatlarının müşahidəsi təbiətə məxsus olan nəhəng cənub su hövzələrində rəngbərəng balıqlar, digər canlılar dünyasının seyrinə dalmağa bənzəyir. Tarix ümmanlarında da heyranlıq obyektinə rast gəlmək mümkündür. Burada ağıla, könülə təsir edən hadisələr, öz istedadı və dühası ilə

təkcə müasirlərindən deyil, hətta sonrakı əsrlərdə, minilliklərdə də yaşayanlardan ciddi surətdə fərqlənən şəxsiyyətlər diqqəti cəlb etməmiş qalmır.

Elmi tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, dünyada ən uca dağ zirvəsi dənizin sularının altında gizlənir, həmin dağ hətta Comolunqmadan da hündürdür. Əgər Sakit okean Havay adaları yaxınlığında belə möcüzəli geoloji süxura məkan rolunu oynayarsa, Tarix okeanı daha müəmmalı, sirrli, sehrlı mənzərələrlə doludur. Onların məzmun və mahiyyət ölçüsü bəzən uca zirvələrin hündürlüyünü də kölgədə qoya bilir. Bu okeanda mərcan təpələri isə təbiətin sərəncamında olan böyük sulardakından heç də az deyildir.

Tarix panoramasında biz göylərə baş vuran qartalları da, qorxaq pinqvinləri də, torpaqda sürünənləri də seyr edə bilirik. Müqayisəsiz istedad və igidliyə malik olanların mövcud olması ilə yanaşı, məkrliliyi və hiyləgərliliyi ilə bütün canlıları arxada qoya bilənlər istənilən dövrün sosial taxçasında tarakanlar kimi özlərinə yuva tapa bilirlər. Tarixin qəhrəmanının parıltısı altında belə varlıqlar da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Ümumiyyətlə, tarixçi bütöv şahmat taxtasının üzərindəkiləri nəzərdən qaçırmamalıdır. Tarixçi kiməsə və nəyəyə qulluq göstərməkdən bütövlükdə azad olmalıdır, bu sərbəstlik ona istənilən hava şəraitində göyə baş vuran quşlar kimi öz qüvvəsinə inam yaradacaq, ağıl gözlərinin qüvvədən düşməsinə imkan verməyəcəkdir. Tarixi saxtalaşdırmağa girişənlər isə hansı məqsədi güdmələrindən asılı olmayaraq, elmə, həqiqətə xəyanət etmiş olurlar, onların sərəncamında olan böyük imkandan düzgün istifadə etmək kimi halal fəaliyyətdən yayınırlar.

Qədim Çində yarımqiymətli daş olan nefritdən hazırlanan əşyalar dəbə düşdükdə, saraya ayaq açdı. Sonralar nefritdən hazırlanan hər şeyə müqəddəslik simvolu kimi baxırdılar. Konfutsinin müsbət rəyi də nefritin müqəddəslik haləsini böyütdü. Tarixi şəxsiyyətləri də saxta, boğazdan yuxarı tərif hesabına əlçatmazlara çevirmək, onlara iri pyedestallar düzəltmək tarixi təhrif etməkdən başqa bir şey deyildir. Ona görə də tarixi bu və ya digər dərəcədə bəzəyənlərə münasibət vurğunluq, heyranlıq səviyyəsinə keçməməli, zaman və məkan fəvqündə onlara real, obyektiv qiymət verilməsinə cəhd edilməlidir. Bu prinsip əsasında tarixi öyrənmək, keçmişin salnaməsinə maraq göstərmək bizim dünyagörüşümüzü genişləndirməklə yanaşı, həm də bizi xəbərdar etməklə səhvlərdən çəkindirir. Seyr etdiyimiz adi bir mənzərəni qövsü-qüzehə çevirməməliyik, Xeyirə və Şərə düzgün qiymət verməklə ictimai həyatda naşılıq girdabına düşməkdən, onun girovuna çevrilməkdən qaçmalıyıq.

SON

